YEDİTEPE

SARO DADYAN

Osmanlı'nın GAYRİMÜSLİM TARİHİNDEN Notlar

OSMANLI'NIN GAYRİMÜSLİM TARİHİNDEN NOTLAR

OSMANLI'NIN GAYRİMÜSLİM TARİHİNDEN NOTLAR

SARO DADYAN

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editör
Ersan Güngör

© Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-4052-80-6

Yeditepe Yayınevi: 156
Araştırma İnceleme Dizisi: 130

1. Baskı: Eylül 2011

Sayfa Düzeni
İrfan Güngörür

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd. Şti.
Gümüşsuyu Cad. No:3/2 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

kitapadresi.com
internetteki kitap adresiniz

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sk. No: 27/15 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com | bilgi@yeditepeyayinevi.com

OSMANLI'NIN GAYRİMÜSLİM TARİHİNDEN NOTLAR

SARO DADYAN

YEDİTEPE
İstanbul - 2011

Saro Dadyan

25 Kasım 1986'da İstanbul'da dünyaya gelen Saro Dadyan, Saint Benoit'da başladığı eğitimine İstanbul Teknik Üniversitesi'nde devam etti. 2010'dan itibaren çeşitli popüler tarih dergilerinde Osmanlı gayrimüslimleri ve gayrimüslim aristokrasi hakkında makaleleri yayınlandı. İstanbul 2010 Kültür Başkenti çerçevesinde düzenlenen "Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları" isimli serginin sesli tur metinlerini kaleme aldı. Eğitimine İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü'nde devam eden Dadyan, Osmanlı'da gayrimüslim aristokrasi üzerinde yürüttüğü çalışmalarını da sürdürmektedir.

İçindekiler

Önsöz.....7

- Osmanlı'daki İlk Ermeni İsyanı, Bundan 190 Yıl Önce Mezhep Yüzünden Çıkmıştı.....11
- Sevinçten Ölen İlk Gayrimüslim Bakanın Kemikleri 107 Sene Sonra Üç Parçaya Ayrıldı.....15
- En Eski Ergenekoncumuz Almanya'dan İthal Ettiğimiz von der Goltz Paşa'dır.....19
- Samatya'daki Kilise Yüzünden İstanbul'daki Hristiyanlar Birbirlerine Girdiler.....29
- Saray Mimarına Borcumuzu Galatasaray Adası'nı Vererek ödedik, Sonra da Adaya El Koyduk.....35
- Kendi Anayasamızdan Tam 13 Yıl Önce 1863'te, Ermeniler İçin Anayasa Yayınladık.....39
- Hahamlar Modern Eğitim Veren Yahudi Bankeri Dinden Çıkarmaya Kalktılar.....49
- Ermeniler Türkler ile Savaşırken Kazançlı Çıkan Taraf Bizans Oldu ve Ağtamar'ı Aldı.....57
- Gerçek Cimri Musurus Paşa Gibi Olur, Kralın Hediye Ettiği Geyiği Mahalle Kasabına Satar.....63
- Paşalar Tepişirken Altta Kalan Sarraf Mıgırdiç Fena Halde Ezildi ve Delirdi.....69
- Padişah ile "Çiftliğine" Tavla Oynayan Abraham Paşa, Borç Batağında Öldü.....75
- Abdülhamid, 33 Yıllık İktidarı Boyunca Şahsî Servetini Sadece Ermenilere Emanet Etti.....81
- Güçlü Bir PTT'ye Sahip Olmamızın Ardında, Oskan Efendi'nin Büyük Çabaları Vardır.....91
- Devlet, Yalılarında Gizli Kilise Bulduğu Ermeni Asillerini ya Kesti ya da Astı.....99
- Barutçubaşı Öldü, İstanbul'daki Katolik ve Ortodoks Ermeni Cemaati Birbirine Girdi.....109

- İttihadçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid'e Karşı Birlikte Hareket Etmiş Sonra Yolları Ayırmışlardı 117
- Fransızların "Demir Maskeli Adam" Dedikleri Kişi, Bizim Tokatlı Avedik'tir 127
- İmparatorluğa Nesiller Boyu Mimarlık Yapan Balyan Ailesi'nden Bugün Artık Tek Bir Kişi Bile Kalmadı 133
- Sultan Abdülhamid'e Karşı Mücadele Eden Türkler ve Ermeniler Aynı Mezarlıklara Defnedildiler 143
- Sivaslı Ermeni Azizi Vlas Müslüman Yahut Hristiyan Olsun Her Hastanın Yardımına Koşar 149
- Ermeniler Anlaşmazlığa Düştüler, II. Mahmud Bir Müslüman'ı Patrik Yetkisi ile "Ermeni Nâzırı" Yaptı 155
- Surp Pırgiç Hem Hastahane Hem de Zengin ve Aristokrat Ermenilerin Buluşma Yeriydi 163
- Ermeni Mizah Dergisi 'Gavroş' Ermeni'ye de Türk'e de Hiç Durmadan Verip Veriştiriyordu 173
- Sivaslı Seyyar Satıcının Oğlu, 1000 Küsur Sene Sonra Ermenilerin Bir Kısmını Katolik Yaptı 183
- Balyan'ın Okul Projesi Hayata Geçirilebilseydi Anadolu'da Hiçbir İmar Sorunu Kalmayacaktı 191
- "Ben Doğuluyum, Haremimi Göremezsiniz" Diyen Üsküdarlı "Bay Yüzde Beş" Kalust Gülbenkyan'ın Esrarlı Hayatı 197
- Bulgaristan Bizden Bir Diplomatik Davet İnadı ve Protokol Kavgası Yüzünden Ayrılıp Bağımsız Olmuştu 205
- Avrupa'nın "Gayrimüslimlere Baskı" İddialarına En Başta Ortodoks Bir Rum Olan Karateodori Paşa Karşı Çıkmıştı 213
- Türklere Yasak Olan Aristokrasi Ermeniler ve Rumlar İçin Serbest Üstelik Mecburi İdi 223
- Ermenilerin En Büyük Ruhani Lideri 1961'de Ankara'ya Neden Gitti, Hâlâ Bilinmiyor! 231
- Binlerce Şarkıyı Unutulmaktan Kurtardı Ama Otobiyografisi Kaybolup Gitti 239
- Anadolu Şarkılarının Derleyicisi Gomidas Hep Sıkıntı Çekti, Tehcir Yüzünden Aklını Kaybetti 247

- Bibliyografya 257

Önsöz

Tarihte yapılan en büyük hatalardan bir tanesi bugün sahip olunan değer yargıları ve siyasi durumla geçmişi yorumlamaya, daha da kötüsü yargılamaya kalkmaktır. Köklü bir tarihe sahip olan ve cumhuriyetle birlikte büyük değişimler yaşayan Türkiye'de de bu hata tarihçiler ve araştırmacılar tarafından dahi zaman zaman yapılmaktadır. İmparatorluklarda kişilerin dini, milleti önemli değildir, önemli olan kişinin liyakat sahibi olup olmadığıdır. Aynı durum Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi, bürokraside, diplomaside ve idarede onlarca milletten Müslüman yer aldığı gibi, çeşitli millet ve dinden gayrimüslimler de yer aldı. Fakat Cumhuriyet ile beraber Osmanlı'nın son döneminde yaşanan elim olayların da etkisiyle gayrimüslimler geri plana atıldı. Daha da kötüsü Türkiye'nin Yunanistan'la, İsrail'le ilişkileri bozulduğunda yahut 1915 olayları nedeniyle diplomatik krizler yaşandığında en büyük faturayı bu olaylarla hiçbir alakası olmayan Türk vatandaşı gayrimüslimler, yani genel tabirle "Azınlıklar" ödedi, acı olaylar yaşandı ve baskılara maruz kaldılar. Açık söylemek gerekir ki bu baskılar geride kalmış, bugün birçoğu söz konusu dahi değildir. Fakat yıllarca toplumun kafasında yaratılan "Azınlık" modeli, patrikhaneler hakkında üretilen komplo teorileri, diplomatik sorunlarda, hatta terör olaylarında gayrimüslimlerin hedef gösterilmesi halkın büyük çoğunluğunda gayrimüslim halka karşı bir "nefret" yarattı.

Bu durum ne yazık ki bugün de devam etmektedir, üniversitelerin yaptığı çalışmalarda halkın birçok kesiminden kimsenin gayrimüslimlerle komşuluk etmek istemediği görüldü. Fakat eminim ki gayrimüslim komşu istemiyorum diyen kimseye "Hiçbir gayrimüslim ile arkadaşlık ettiniz mi?" diye sorulsaydı cevabı "Hayır" olacaktı. Yani esasında insanlar hiç tanımadıkları, bilmedikleri, hatta görmedikleri insanlara nefret besliyor, bunun da altında geçmişte yapılan propagandalar ve "bilgisizlik" yatıyor.

Bununla birlikte yıllarca baskılara ve dışlamalara maruz kalan gayrimüslim cemaatler ise bunun verdiği eziklik ve korkuyla kendi içlerine kapandı ve kendilerini, geçmişlerini, geleneklerini toplumun diğer katmanlarıyla paylaşamadılar. Bu durum da ne yazık ki bugün dahi devam etmekte ve gayrimüslimlerin tarihlerini çalışan tarihçilerin de en çok şikâyet ettiği konu olmaya devam etmektedir. Çünkü gayrimüslim kurumlar, korkuları ve çekinceleri nedeniyle tarihçilere ve araştırmacılara dahi yardım etmeye sıcak bakmamaktadır. Samimi olmam gerekirse ben de Habertürk gazetesinde gayrimüslimlerin tarihi hakkında makaleler kaleme aldığımda insanların gösterebileceği tepkiden ürkerek, defalarca kendime "acaba bu işe hiç kalkışmasa mıydım?" diye sordum. Fakat ilerleyen zamanda toplumun hemen her kesiminden onlarca insandan aldığım tebrik mesajları ve olumlu geri dönüşler bana büyük bir şevk verdi ve esasında gayrimüslimlere karşı beslenildiğine inanılan nefretin tek sebebinin "bilgisizlik" olduğuna ve insanların tanımadan düşman gördükleri kimseleri biraz tanıyınca, onlarla olan ortak değerlerinin farkına varınca her şeyi geride bıraktığının bilincine o zaman vardım. Bu konuda beni en çok sarsan olay ise bir sahafta, benim kim olduğumu öğrenince yanıma gelerek teşekkür eden altmış yaşlarındaki bir hanım oldu. Beni büyük bir samimiyetle tebrik eden bu hanım, "Sizin sayenizde Osmanlı'da da Ermenilerin olduğunu öğrendik! Bize ilkokulda Ermenilerin, Türkiye'yi bölmek için Birinci Dünya Savaşı'nda Fransızlar tarafından getirildiği öğretilirdi" dedi.

Bu samimi teşekkür ve itiraf bana gerçek anlamda bir şevk verdi ve omuzlarımdaki sorumluluğun bir kat daha arttığını hissettirdi, zira insanlara hiç tanımadıkları, bilmedikleri, daha da kötüsü yanlış bildikleri bir tarihi anlatıyordum. Bununla birlikte, bir yıl boyunca neredeyse her Pazar yayınlanan yazılarımda hiçbir zaman "kimseyi kimseye sevdirmek", "kimseyi yüceltmek" gibi "mozaik romantizmine" kapılmadım. Çünkü böyle bir yola sapsaydım yazılarımın hiçbir güvenilirliğinin kalmayacağının ve ters tepeceğinin bilinceydim. Hazırladığım bütün yazılarımda gerek yabancı gerekse gayrimüslim cemaatlerden tarihçi ve araştırmacıların çeşitli lisanlarındaki eserlerinden yararlandığım gibi Osmanlı arşivlerindeki belgelerden ve kaleme aldığım devrin süreli yayınlarından da faydalanmaya özen gösterdim. Çünkü sadece bu sayede mümkün olduğunca objektif yazabileceğimin ve esasında gayrimüslimlerin tarihini yazarken, genel tarihe de katkıda bulunabileceğimin, tarihi olaylara başka bir yönden de bakılmasını sağlayabileceğimin farkındaydım. Fakat tüm bu çalışmaları yaparken tabii ki herkes gibi benim de yanıldığım ve gözden kaçırdığım noktalar olmuştur, bu kusurum için de sizlerin affınıza sığınıyorum.

Habertürk gibi Türkiye'nin en büyük gazetelerinden bir tanesinde ve aylık tirajı bir milyonun üzerinde olan Habertürk Tarih dergisinde bir yıl boyunca bana da yazma imkânı tanıyan, her daim kendimi daha da geliştirmem için bana yol gösteren, tavsiyeler veren kıymetli dostum, ağabeyim Murat Bardakçı başta olmak üzere, makalelerimi derleyerek kitap olarak yayınlamayı üstlenip bu yazıları ölümsüzleştiren Yeditepe Yayınları'nın sahibi Mustafa Karagüllüoğlu'na da teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

Saro Dadyan
Nişantaşı, Eylül 2011
saro.dadyan@gmail.com

Osmanlı'daki İlk Ermeni İsyanı, Bundan 190 Yıl Önce Mezhep Yüzünden Çıkmıştı

Bizans döneminden itibaren Doğu Hristiyanları'nı tabiiyeti altına almak için çalışmalarda bulunan Papalık, bu amacına siyasî ataklarla ulaşamayacağını anlayınca 17. yüzyıldan itibaren misyonerlik faaliyetlerine girişti. Vatikan, 1622'de "Congregatio de Propaganda Fide" isimli bir misyoner okulu kurdu. Bu okula kabul edilen her rahip, Doğu Hristiyanları'ndan ayrı bir cemaat için seçiliyor ve uzun yıllar süren eğitiminde o cemaatin dilini, geleneklerini, kültürünü ve zaaflarını en ince ayrıntısına kadar öğreniyordu.

1642'de eğitimini Ermeni cemaati konusunda tamamlayan Clement Galano isimli "Teaten" yani yenilik karşıtı bir Katolik tarikatının keşişi İstanbul'a gönderildi. Ermenilerin tamamı, o dönemde Ortodoks Mezhebi'ne bağlıydı. Clement Galano, İstanbul Ermenileri'nin en yoğun olduğu semtlerden biri olan Galata'ya yerleşerek buradaki Surp Kirkor Lusavoriç Kilisesi'nde gençlere ve çocuklara dersler vermeye başladı. Papalığın misyonerlik faaliyetlerinde en büyük yardımcısı Fransa olmuş, bu hareketi finanse etmiş, Katolikliğe geçenlere maddi yardımlarda bulunarak çocuklarına Avrupa'da eğitim imkânı sağlayıp mezhep değiştirmeyi cazip bir hale getirmişti. Osmanlı'daki gayrimüslimlerim mezhep

değiştirerek Papa'nın hâkimiyetine ve dolaylı olarak da Fransa Kralı'nın hâkimiyetine girmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski müttefiki ve en yoğun ticari ilişki içerisinde olduğu Fransa'nın da konumunu sağlamlaştırıyordu. Genel değimle misyonerler, "Papa için gönül, Fransa Kralı için kul kazanıyorlardı".

İstanbul'daki misyonuna iki sene devam edebilen Clement Galano, birçok aileyi mezhep değiştirmeye ikna edebildiği gibi özellikle Ermeni aristokrasisi içerisinde büyük başarı göstererek Düzyan, Tıngıryan ve Kılcıyan gibi darphane eminliği ve saray sarraflığı yapan, dönemin önde gelen isimlerinin de mezheplerini değiştirmelerini sağladı. 1644'de İstanbul Ermeni Patriğinin değişerek Arevelkli Tavit'in patriklik tahtına oturmasıyla birlikte Galano sınır dışı edildi; fakat onun sağladığı bu başarı üzerine yine başta İstanbul olmakla beraber imparatorluğun çeşitli vilayetlerine onlarca misyoner gönderildi.

Ermenilerin mezhep değiştirme süreci son derece sancılı ve kanlı olaylarla, sürgünlerle dolu bir dönem oldu. Osmanlı idaresi kendi hâkimiyetindeki Ermeni Patrikliği'ne bağlı bir cemaatin Papalığa bağlanmasını istemiyordu ve Fransa, Katolikliğe geçen Ermenilere kendi vatandaşı gibi muamele ederek Fransızlara tanınan imtiyazların bu kişilere de tanınması yönünde baskılar yapıyordu. Bu nedenle hiçbir Osmanlı padişahı mezhep değiştirmeye sıcak bakmıyor ve tahta kim geçerse geçsin, bu sorunun halledilmesi için patrikhane ile ortak hareket ediyordu. Özellikle II. Mahmud, sorunun çözülmesinde kararlıydı ve tahta geçtiği ilk günden itibaren Katolik Ermenilere karşı baskıcı bir politika izledi.

II. Mahmud, 1810'da Ermeni Patriği Hovhannes Çamaşırcıyan'a Katolikler ile uzlaşılması ve mezheplerini değiştirenlerin Ermeni Kilisesi'ne geri dönmelerinin sağlanması emrini verdi. Fakat Katoliklerin, patrikhaneye dönmek için Ermeni Kilisesi'nin Katolik doktrinlerini kabul etme şartını öne sürmeleri, uzlaşma çabalarını ilk aşamada sonlandırdı. Padişah, bunun üzerine Katolikler

üzerindeki baskıyı daha da arttırdı. Katolik Ermenilerin ileri gelenleri sürekli olarak "padişahın hışmına uğrayarak sefil bir hale düştüklerinden" şikâyet ederek kendilerine merhamet edilmesi için Babıâli'ye dilekçeler veriyorlardı.

II. Mahmud, nihayet 1820'de Ermeni Patriği Boğos'un yanı sıra Ermeni ileri gelenlerini de toplayarak Katolikler ile uzlaşılmasını ikinci defa emretti. Bu sırada Katolikler de ayinlerin Ermenice yapılmasını isteyen "Mıkhitaristler" ve Latince yapılması taraftarı olan "Kolejliler" olarak isimlendirilen Latin misyonerleri olarak iki gruba ayrılmışlardı. Kolejlilerin bütün karşı çıkmalarına rağmen Mıkhitaristler uzlaşmaya yanaşarak Darphane-i Amire Emini Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın Yenikapı'daki yalısında ve Hassa Mimarı Kirkor Amira Balyan'ın Üsküdar'daki konağında ortak toplantılar düzenlediler. Dört ay kadar süren toplantıların neticesinde de iki taraf arasında uzlaşmaya varılarak 2 Nisan 1820 günü "Hıraver Siro" yani "Sevgiye Davet" isimli bir ahidname imzalandı. 11 Nisan'da ise yedi Mıkhitarist rahiple beraber birçok Katolik Ermeni, mutantan bir törenle patrikhaneye yeniden kabul edildiler.

İstanbullu Türk ve Ermeni

Ermeni Katoliklerin patrikhaneye dönmesinden rahatsız olan misyonerler, Ermeni Kilisesi'nin kurucusu ve Ermenilerin en büyük azizi olan Kirkor Lusaviriç'in temsili resimlerinin üzerine dönemin Papa'sı VII. Pius'un portresini

yapıştırdılar. Bu resimleri Ermeni mahallerinde dağıtıp "*Patrik Katolikleri kiliseye aldı, hepinizi Katolik yapacak*" diye propagandaya başladılar. Bunun üzerine esnaftan 500 kadar Ermeni toplanarak patrikhaneye gitti ve patriği kastederek "*Sen bizi Katolik yapıp şapka mı giydireceksin?*" diye bağırıp Patrik Boğos'u görmek istedi. Patrikhane kavasları öfkeli kalabalığı durdurmak isteyince bazıları yerlerde sürüklendi ve isyancılar kapıları kırarak binaya girdi. Patrik Boğos, bahçeden kaçarak bir Türk'ün evine sığındı ve linç edilmekten zor kurtuldu. Öfkeli kalabalık patriği bulamayınca daha da sinirlenerek din adamlarının hepsini tekmetokat patrikhaneden dışarıya attı ve bütün eşyaları parçaladı.

İsyan, duruma yeniçerilerin el koymasıyla bastırılabildi. Birçok kişi zindanlara atılırken isyanın elebaşlarından olduğu ve halkı kışkırttığı tespit edilen dört kişinin ikisi patrikhane önünde, ikisi de dükkânlarının önünde asıldı. Olayın bastırılmasının ardından Sadrazam Seyyid Ali Paşa, Ermeni patriği Boğos'u sorguya çekti ve Katolik Ermenileri kiliseye kabul etme fikrinin kimden çıktığını sordu. Patrik, Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın, Kirkor Amira Balyan'ın, Sarraflar Kethüdası Garabed Amira Aznavuryan'ın ve saray sarraflarından Canik Amira Papazyan ile Harutyun Amira Gelgelyan'ın isimlerini verdi. Bunun üzerine Ermeni aristokrasisinin önde gelen bu beş ismi "halkın içinde nifak çıkarmak ve halkı isyana teşvik etmek" suçuyla tutuklanarak çeşitli adalara sürgüne gönderildiler.

Osmanlı tarihindeki ilk Ermeni isyanı, bu şekilde bastırıldı. İsyancı Ermenilerin hışmından korkan Katolik Ermeni ruhbanlar ile ana kiliseye geri dönmüş olan halk ise imzalanan ahidnameden dönerek Latin kiliselerine sığındılar ve Fransız elçiliğine dilekçeler vererek Fransa kralının kendilerini himaye etmesini istediler. Böylece, iki Ermeni grubu arasındaki uzlaşma çabaları tamamen sona erdi ve iki grup arasındaki bu çatışma, Katolik Ermenilerin 1830'da ayrı bir cemaat olarak kabul edilmelerine kadar devam etti.

Sevinçten Ölen İlk Gayrimüslim Bakanın Kemikleri 107 Sene Sonra Üç Parçaya Ayrıldı

1839'daki Tanzimat Fermanı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlere dinlerini, dillerini ve kültürlerini koruma imkânı sağlanır, kendi cemaatlerinin mahkemelerince yargılanma, kendi ibadethanelerinde evlenme özgürlüğü verilir, gayrimüslimler de karşılık olarak "cizye" adı verilen bir vergi öderlerdi. Bununla birlikte gayrimüslimler, kendilerini Müslümanlardan ayıran farklı kıyafetler giyerler, askere alınmazlar, tercümanlıkla bazı bölgelerin voyvodalığı gibi görevlerin dışında memuriyetlere getirilmezler ve Müslümanlarda olduğu gibi "Paşa" "Vezir" gibi unvanlar da alamazlardı.

İlk olarak 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte tüm halkların eşitliği kabul edilerek gayrimüslimlerin de askere alınmaları, 1842 senesinde ise askerlik mesleğini seçen gayrimüslimlerin de "miralay" yani "albay" rütbesine kadar yükseltilmeleri kabul edildi. 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte imparatorluk içerisindeki Müslim ve gayrimüslim tüm bireylerin hakları eşitlendi, gayrimüslimlerin de memuriyete kabul edilmeleri ve Müslümanlara verilen tüm unvan ve nişanları almalarına izin verildi. Bu tarihten sonra gayrimüslimler de vezir payesine yükselebilecek ve bakanlık

yapabileceklerdi; ama fermandan Müslümanlar kadar gayrimüslimler de rahatsız olmuştu. Islahat Fermanı'ndan önceki dönemde devlet protokolündeki sıralamada öncelik Rumlara aitti. Ermeniler ve Yahudiler sonra gelirlerdi. Islahat Fermanı ile bütün cemaatler eşdeğer tutulunca Rumlar "*Devlet bizi Yahudilerle bir tuttu, Yahudi'yle eşit olmaktansa biz İslam'ın baskısı altında ezilmeye razıydık.*" diye serzenişte bulunuyorlardı. Gayrimüslimlere imtiyazlar verilmesi için sürekli Babıâli'ye baskı yapan Fransız elçisi de "Biz, hükümetin bu derece fedakârlıklarda bulunabileceğini tahmin etmezdik" diyordu.

Nihayetinde, Müslim-gayrimüslim herkesin rahatsız olduğu Islahat Fermanı'nın gerekleri ardı ardına uygulandı. Barutçubaşı ve Darphane Emini gibi görevlerde bulunan birkaç gayrimüslime "Bey" unvanı verildi; ama başka gayrimüslimlere unvan verilmesinde son derece titiz davranıldı. Gayrimüslimlerin de bakan ve müsteşar olabilecekleri 1856 Islahat Fermanı ile birlikte kabul edilmişti; fakat bir gayrimüslimin ilk defa bakan olarak tayin edilmesi, fermandan 12 sene sonra, 1868'de gerçekleşti. Dönemin padişahı Sultan Abdülaziz, Paris'te yüksek ziraat eğitimi görmüş ve yerel postacılığın tesisinde büyük emekleri görülen Ermeni asıllı Kirkor Ağaton'u "Bâlâ" unvanıyla ve 5000 kuruş maaşla Nafia Nâzırı yani Bayındırlık Bakanı tayin etti.

Kirkor Ağaton

Bu sırada Osmanlı delegesi olarak Paris'teki Uluslararası Posta-Telgraf Kongresi'nde bulunan Kirkor Ağaton'a nâzır tayin edildiği, 11 Mart 1868 günü Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Paris Sefiri Cemil Mehmed Paşa tarafından tebliğ edildi. Kirkor Ağaton, haberi alır almaz Sadrazam Ali Paşa'ya Osmanlı tarihinin ilk gayrimüslim nâzırı olmaktan duyduğu sevincini ve teşekkürlerini dile getiren bir telgraf gönderdi. Fakat bu sevincini fazla yaşayamayarak, bir gün bile fiilen nâzırlık etmeden geçirdiği kalp krizi sonucunda Paris'te vefat etti. Dönemin resmi tarihçisi Ahmed Lütfi Efendi, ilk gayrimüslim nâzırın ölümünden sonra *"Ağaton Efendi, postayla ilgili çok mühim bir iş halletmek için Paris'e gitmişken, bu dünyadan tamamıyla postayı kesti."* diye yazacaktı.

Bakanlık koltuğuna bir gün bile oturamayan Osmanlı'nın bu ilk gayrimüslim nâzırının cenazesi İstanbul'a getirilerek mutantan bir törenle Hasköy Ermeni Mezarlığı'na defnedildi. Ama Ağaton Efendi'nin defnedilmesinden tam 107 sene sonra Üçüncü Haliç Köprüsü'nün inşası nedeniyle Hasköy Ermeni Kilisesi yıkılırken mezarlığın büyük bölümü de istimlâk edildi. Ağaton Efendi'nin mezarı ise yeni projeye göre yapılacak olan yolun üzerindeydi, alelacele yıkılan mezarındaki kemiklerin sadece bir kısmı kurtarılabildi ve büyük kısmı bu günkü yolun altında kaldı. Toplanabilen kemiklerin bazısı aynı mezarlığın başka bir köşesine defnedildi, diğer bir kısmi ise Masonik mezar taşı ile birlikte Kumkapı'daki Ermeni Patrikliği'nin avlusuna taşındı. Osmanlı tarihinin ilk gayrimüslim nâzırının mezar taşı bu gün patrikhanenin avlusunda; ama kemikleri üç ayı yerde...

Ölmeden Önce Çektiği Telgraf

Kirkor Ağaton, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk gayrimüslim nâzırı olmasından sonra zamanın sadrazamı Ali Paşa'ya çektiği telgrafında şöyle yazıyordu:

Sadrazam Ali Paşa Hazretlerine,

Paşa Hazretleri, öncelikle yüce gönüllülük göstererek bendenize kabinenizde yer alma şerefini tattırdığınız için size en derin şükranlarımı sunarım. Sizlerin güvenini boşa çıkarmayacağıma ve her daim Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatleri için çalışacağıma sizi temin ederim.

Ağaton

Kirkor Ağaton

4 Temmuz 1825 günü İstanbul'da dünyaya gelen Kirkor Ağaton, Keteon isminde, Alibeyköylü fakir bir çiftçinin oğluydu. İlköğrenimini Hasköy'deki Nersesyan Mektebi'nde tamamladı. Bu sırada devrin önde gelen devlet adamlarından Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın sarrafı Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'ın dikkatini çekmeyi başararak tahsiline devam etmesi için Paris'e gönderildi. Ağaton, Grignon Koleji'nde yüksek ziraat tahsili yaptıktan sonra Paris Sefiri Mustafa Reşid Paşa tarafından Fransa Kralı Louis Phillipe'in huzuruna çıkarılarak "geleceğin Osmanlı'sının en büyük ziraatçısı" olarak takdim edildi.

1847'de İstanbul'a dönerek Osmanlı'nın ilk modern ziraat koleji olan Halkalı Ziraat Mektebi'nin kuruluşunda çalıştı ve okulun başöğretmenliğini üstlendi. 1856'da Yüksek Ticaret Meclisi'ne, 1860'da da Meclis-i Hazain'e yani Sayıştay'a üye tayin edildi. 1858'de İtalya'da, 1862'de de Londra'da düzenlenen uluslararası sergilerde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil ederek Osmanlı ürünlerinin yer aldığı stantları hazırladı ve Londra'daki sergide Kraliçe Victoria tarafından altın bir saatle ödüllendirildi. 1863'te İstanbul'da düzenlenen uluslararası fuarın organizasyon sorumluluğu da kendisine verildi. 1864'de Posta Müdürlüğü'ne atandı, 1865'te ise Posta Müdürlüğü'nün yanı sıra Telgraf Müdürlüğü de kendisine verildi. Bu tarihten sonra her sene toplanan Uluslararası Posta-Telgraf Kongresi'ne Osmanlı İmparatorluğu'nu temsilen katıldı. 1868'de yine kongre nedeniyle Paris'te iken Nafia Nâzırı tayin edildi; fakat birkaç gün içinde İstanbul'a dönemeden vefat etti.

En Eski Ergenekoncumuz Almanya'dan İthal Ettiğimiz von der Goltz Paşa'dır

Sultan Abdülhamid'in Başmabeyincisi Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid* isimli eserinde padişahın dış siyasette izlediği politikasını "*Rusya'yı idare etmek, İngiltere'ye yakın olmak, Almanya'yı yanına almak, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün olduğunca hoş geçinmek, Bulgarlar, Yunanlılar ve Sırplar arasında ihtilaflar yaratarak birbirleriyle çatışmalarını sağlamak*" diye özetler. Fransa ve İngiltere'nin aksine Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne karşı eylemler içerisinde olmayan hatta bu bütünlüğün korunması ve imparatorluğun kalkınması için yardımlarda bulunan Almanya'yı en büyük müttefiki ilan eden Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın da işaret ettiği üzere bu durumu diplomatik misyonu haline dönüştürmüştü. Osmanlı tarihinde, Almanya ile o güne değin hiç olmadığı kadar yakın ilişkiler kurulmuş, Alman İmparatoru II. Wilhelm İstanbul'u birkaç defa ziyaret etmiş ve bu ziyaretlerinde Osmanlı üniforması giymekten çekinmemişti. Hatta Sultan Abdülhamid ile II. Wilhelm'in hususi olarak görüşebilmeleri için şifrelerini sadece iki hükümdarın bildiği özel bir telgraf hattı bile tesis edildi.

İki devlet arasındaki yakınlık sadece diplomasiyle sınırlı kalmadı, Osmanlı sarayına ve ordusuna da yansıdı. 1882'de askerî okullarda ders vermek için "binbaşı" rütbesi ile İstanbul'a gelen Kamphoevener'in rütbesi sekiz ay geçmeden "Mirliva" yani "Tuğgeneral" yapıldı ve Sultan Abdülhamid'in yaverliğine atanarak kendisine Yıldız Sarayı'nda özel bir daire tesis edildi. Başmabeyinci Tahsin Paşa'nın "*madalya ve nişanlarını takarak gösteriş yapmaktan başka işi olmayan bir süs paşası*" diye nitelendirdiği Kamphoevener Paşa, sık sık Berlin'e giderek padişah ile II. Wilhelm arasındaki hususi iletişimi sağlıyor ve iki hükümdarın birbirlerine gönderdikleri hediyeleri taşıyordu. Kamphoevener Paşa'nın dışında da Almanya'dan birçok subay, Osmanlı ordusunun ıslahı ve askerî okullarda eğitim vermek için İstanbul'a getirildi ve bunların da rütbeleri Kamphoevener Paşa örneğinde olduğu gibi kısa sürede yükseltilerek ordunun idarî mekanizmasında yer aldılar.

1883'te Osmanlı ordusunun ıslahı ve Harbiye Mektebi'nde ders vermek için "binbaşı" rütbesi ile İstanbul'a gelen Prusya asıllı von der Goltz da bu subaylardandı; ama İstanbul'a gelme nedeni diğerlerinden biraz farklıydı. Kendi deyimiyle "*İmparatora danışmanlık edebilecek bir konumdayken bazı entrikalarla dışlanmıştı.*" Bununla birlikte

Von der Goltz Paşa, yaveri Farukizade Sami Paşa ile birlikte

40 yaşındaydı, beş çocuğu vardı ve büyük maddî sıkıntılar içerisindeydi, İstanbul'da teklif edilen dolgun maaşlı görevi reddedecek durumda değildi. Nihayetinde istemese de görevi kabul etti ve askerî okullar müfettişliğine atanarak kısa sürede binbaşılıktan tuğgeneralliğe yükseltildi.

Goltz Paşa, son derece disiplinli, sert bir askerdi ve demokrasi, pasifizm gibi kavramlar ona "içi kokuşmuş hayaller" gibi geliyordu. Sosyal demokrasinin halkları yumuşatarak hamurlaştırdığını savunuyor, mutlak monarşiye yürekten inanıyor, görev bilincini, itaat duygusunu ve vatan için cansiperane çalışma aşkını en yüksek değerler olarak övüyordu. Bu inançları dünyanın en köklü imparatorluklarından olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hayatını daha da kolaylaştırıyor ve kısa zamanda ülkeyi ve İstanbul'u sevmesini sağlıyordu.

Diğer yabancı paşalar gibi derdini Fransızca konuşarak yahut tercümanlar kullanarak anlatmaya çalışmadı, Türkçe öğrenmeye başladı ve bunun dışında bulunduğu kültürü daha iyi anlayabilmek için tarih ve coğrafya da çalıştı. Kendi memleketinden gelen diğer subayların aksine, Türkiye'den şikâyetlerle değil "*ikinci vatanım*" diye bahsediyordu. Büyük bir şevkle çalışan Goltz Paşa, birbiri ardına ıslahat programları hazırladığı gibi askerî okullarda okutulmak üzere ders kitapları da yazdı. Paşa'nın çalışkanlığı herkesin sevgi ve takdirini kazanmasını sağladığı gibi Sultan Abdülhamid'in de dikkatini çekmişti ve hükümete "*Goltz Paşa'nın çalışkan ve değerli bir asker olduğu, onun harcanmaması daha önemli görevlere getirilmesi*" yönünde emirler gönderiyordu.

Bununla birlikte imparatorlukta Goltz Paşa'nın canını sıkan tek bir şey vardı, o da Sultan Abdülhamid idi! Paşa, Sultan Abdülhamid'in baskıcı rejimine son verilmesi gerektiğini düşünüyor ve zaman zaman kendisi de padişahla çatışmaktan geri durmuyordu. Sultanın huzuruna defalarca çıkmasına ve ricalarda bulunmasına rağmen, padişahı bir türlü tatbikatlarda gerçek

mermi kullanılmasına ikna edememişti. Bu durum canını sıkıyordu ve padişahı "kendi ordularından korktuğu için askerin güçlenmesini önlemekle" suçluyordu. Mutlak monarşiye yürekten inanmasına rağmen Jön Türkler'i destekliyor ve imparatorluğun kalkınması için tek çıkar yolun Sultan Abdülhamid'in taht-tan indirilmesi olduğunu düşünüyordu. Görevde olduğu günlerde bile açıkça "*Türkiye'ye yapılacak yardımların ilk hedefi, padişahın bu câniyane yönetimini ortadan kaldırmak olmalıdır; fakat bunu bizzat Türkler'in yapması gerekir*" diyordu.

Tüm bunlara rağmen, Sultan Abdülhamid'in paşaya karşı olan güveni devam etti, birçok meselede yine Goltz Paşa'nın görüşlerine başvurdu. Özellikle o güne kadar silah ve mühimmat ihtiyaçlarını Fransız şirketlerinden sağlayan Osmanlı'nın tüm alımlarını zamanla Alman silah şirketlerinden yapmasında Goltz Paşa'nın büyük etkisi oldu. Fransızlar, bu yüzden Goltz Paşa'ya karşı kin besliyorlardı. 1889'da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyaretinden sonra Almanya'dan, 15 milyon Mark değerinde ikinci bir silah alımı gündeme geldi ve anlaşmada Goltz Paşa yine önemli rol oynadı. Osmanlı İmparatorluğu, iki sene içerisinde Goltz Paşa'nın yönlendirmesiyle Almanya'dan 22 milyon Mark değerinde silah aldı ve bu durum Fransızların, Paşa'ya karşı olan hiddetini bir kat daha arttırdı.

Paşa, Fransızlar tarafından adım adım izleniyor olmalıydı ki, tam bu sırada Fransız ajanları Paşa'nın Alman Prensi Bismarck'a yazdığı bir mektubu ele geçirdiler. Mektupta Türkiye'nin iç ve dış güvenliği ile ilgili birbirinden önemli bilgiler veriliyordu. Fransa, bu mektubu diğer birçok Osmanlı paşasının aksine Fransız yanlısı olan ve Fransız ekolünden gelen ve yine Sultan Abdülhamid'e yakın olan isimlerden birine, Hariciye Nezareti Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'ya teslim etti. Artin Paşa, mektubu inceledikten sonra iki sayfalık bir rapor hazırladı ve mektubu raporuyla birlikte Sultan Abdülhamid'e takdim etti.

Von der Goltz Paşa, Prens Bismarck'a gönderdiği mektubunda özetle Sultan Abdülhamid'i Almanya'nın yanına çekebilmek için sun'i bir isyan çıkarmayı öneriyordu. Mektupta anlatıldığına göre; bu mektup Prens Bismarck ile Goltz Paşa arasındaki ilk yazışma değildi, Osmanlıyı yakından ilgilendiren siyasî ve askerî meseleler hakkında daha önce de gerek birebir, gerekse de çeşitli isimlerin aracılığıyla haberleşmişlerdi. Mektubunda silah alış verişinden de bahseden Goltz Paşa, bu konuda kendilerine yardım ettiklerini ve komisyon aldıklarını söylediği üç paşanın isminin baş harflerini veriyor, bu paşaları Prens Bismarck'ın da yakından tanıdığını söylüyor ve eğer prens, isyan için emir verirse bu üç ismin yine kendilerine yardım edeceğini söylüyordu.

Mektupta dikkati çeken asıl önemli nokta, Goltz'un bu üç paşanın isimlerini kullanmayıp sadece baş harflerini vermesi idi. Goltz Paşa'nın, mektubun üçüncü bir ismin eline geçmeyeceği güvencesiyle en gizli bilgileri dahi açıkça yazarken paşaların ismini vermemesi şaşırtıcıydı. Mektup üzerinde inceleme yapan Artin Paşa'ya göre de her şey her ne kadar açıklıkla yazılmış gibi gözükse de mektup esasında şifrelerle doluydu. 15 santimlik iki küçük kâğıda yazılan mektuba Goltz Paşa, imzasını atmamış, tarih attıktan sonra bu tarihin altına ve mektubun sonuna "G" parafını atmakla yetinerek yanına bir çarpı çizmiş ve çarpının etrafına dört tane nokta koymuştu. Mektubun Sultan Abdülhamid'in eline geçmesinden sonra da Goltz Paşa'ya karşı olan tutumunu değiştirmemesi ister istemez akla bazı sorular getirmekteydi. Acaba mektubu yazan gerçekten Goltz Paşa değil de Paşa'nın kuyusunu kazmaya çalışan Fransızlar mıydı, yoksa tam tersi Sultan Abdülhamid'in gözünü korkutmaya çalışan Goltz Paşa, padişaha güç gösterisi yapmak için mektubu kaleme alıp sonrasında padişahın eline geçmesini mi sağlamıştı?

Bunları bilemiyoruz; fakat mektup Sultan Abdülhamid'in eline geçtikten birkaç gün sonra dönemin önde gelen isimlerinden

Hazine-i Hassa Nâzırı Agop Paşa, padişahın huzuruna çıkarak Goltz Paşa'nın aleyhlerine çalıştığından Almanya'ya geri gönderilmesi için padişahı ikna etmeye çalıştı. Bir hafta kadar sonra ise padişaha, İngiltere ile Almanya'nın ittifak kurarak kendisini tahttan indirmek için plan yaptıkları ve Goltz Paşa'nın da hilafet merkezini Arabistan'a taşımayı düşündüğü yönünde bir jurnal verildi. Fakat tüm bunlara rağmen von der Goltz Paşa'nın hayatında değişen herhangi bir şey olmadı, uzun seneler görevine devam etti, hatta 1893'te Almanya'ya dönmek için Sultan Abdülhamid'den izin istediğinde padişah "*Artık sizin iki babanız var. Birisi imparatorunuz Wilhelm, diğeri ise benim! Görevinize devam ediniz!*" dedi ve istenen izni vermedi. Goltz Paşa ise Sultan'ın bu iltifatına kuru mizahla cevap veriyordu: "*Bu durum, biyolojik açıdan çok şaşırtıcıdır. Ne yazık ki babalarımdan hiç biri bana iyi bir miras bırakmıyor!*"

Von der Goltz Paşa, nihayet 1895'te emekliye ayrıldı ve Berlin'e dönmesine izin verildi. 1911'de ise 68 yaşında iken tekrar İstanbul'a davet edildi ve daveti kabul ederek 1916'daki vefatına kadar Türk ordusundaki görevine devam etti.

Prusya'da doğdu, Bağdat'ta öldü, İstanbul'a gömüldü

12 Ağustos 1843 günü Baltık Denizi kıyısındaki Bielkenfeld şehrinde yani bugünkü Kaliningrad'da dünyaya gelen Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz, 1861'de Prusya ordusuna katılarak çeşitli birliklerde görev aldı. 1878'de Berlin Askerî Akademisi'nin hocalığına atandı ve bu görevini beş yıl boyunca sürdürdü. 1883 Haziran'ında Osmanlı askerî okullarının ıslahı için İstanbul'a geldi. Binbaşı olan rütbesi üç ay içerisinde tuğgeneralliğe yükseltildi. Askerî okullar müfettişliği yapan paşa, 1886'da istifa etti ise de istifası kabul edilmeyip rütbesi "İkinci Ferik" yani "Tümgeneral" mertebesine yükseltildi. 1895'te emekliye ayrılarak Berlin'e geri döndü. 1897'de meydana gelen Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan mağlup çıkan Yunanistan tarafından Yunan

ordularının ıslahı için Atina'ya davet edildi; ama Paşa teklifi reddederek Berlin'de yaşamayı sürdürdü. 1911'de davet üzerine İstanbul'a yeniden gelerek "Müşir" yani "Orgeneral" rütbesiyle Osmanlı Genelkurmayı'nın ikinci başkanlığına atandı. 1914'te Birinci Dünya Savaşı patlak verince bir ara Belçika Genel Valisi oldu, 12 Aralık 1914'te İstanbul'a döndü ve Sultan Reşad'ın askerî danışmanlığını üstlendi. Paşa, 1915'te, uzun zamandır istediği gibi aktif bir göreve atanarak merkezi İstanbul'da bulunan 1. Ordu'nun, aynı senenin Ekim'inde ise merkezi Bağdat'ta bulunan 6. Ordu'nun komutanlığına tayin edildi. Bu görevini sürdürürken tifüse yakalandı ve 19 Nisan 1916 günü Bağdat'ta vefat etti. Öncelikle Bağdat'a defnedilen Goltz Paşa'nın naaşı, 1916 Haziran'ında İstanbul'a getirilerek Tarabya'daki Alman Sefarethanesi'nde bulunan şehitliğe nakledildi.

Goltz Paşa Meğerse Neler Neler Tezgâhlamış

Von der Goltz Paşa, Almanya Başbakanı Prens Bismarck'a İstanbul'dan gönderdiği bir mektupta tehlikeli ifadeler kullanıyordu:

"Prens Hazretleri,

Ekselanslarının 1/13 Ocak tarihli gizli mektuplarında da emir buyurdukları gibi öğrenmek istedikleri siyasi meseleler hakkında bilgi vermekten şeref duyarım. Askerî durumu tüm detaylarıyla anlattığım daha önceki mektubum, General Waldersee aracılığıyla ekselanslarına iletilmiştir. Prens hazretleri, sorunların çözümünde acele etmemiz gerekliliği şüphe götürmeyen bir gerçektir. Zira, Rus ve Fransız elçileri, binbir oyunla Sultan Abdülhamid'in kafasını karıştırmakta ve padişahı Almanya aleyhine kışkırtmaktadırlar. Bununla birlikte, Sultan Abdülhamid, daima kararsızlık içerisindedir, sadece zamanın, günlük siyasetin ve kişilerin etkisi altında kalan bir karaktere sahiptir. Sizin de önceki mektubunuzda vurguladığınız gibi padişahın baskı yapılmadan yahut yönlendirilmeden herhangi bir karar alamayacağı kanaatindeyim.

Constantinople le 15 X^bre 1877 (74) C 1.

Prince,

74/81

En réponse au désir exprimé par votre Altesse dans sa lettre confidentielle qui porte la date du 13 Décembre j'ai l'honneur de vous exposer la situation au point de vue essentiellement politique, mes précédents rapports à son excellence le Général de Waldersee ont suffisamment fait connaître la situation militaire.

Il est hors de doute qu'il faut hâter la solution, car les représentants de la Russie et de la France intriguent de leur côté en indisposant Sa majesté contre le gouvernement impérial allemand. Cependant, je suis convaincu que Sa majesté le Sultan, toujours très indécis et ne vivant que sous l'impression du moment, ne prendra aucune décision ferme, si on ne l'y contraint pas.

Ekselanslarına gönderdiğim bu mektubum da Padişah'ın karar almasını hızlandıracak böyle bir planı anlatmak üzere kaleme alınmıştır. Ben, bu işin mümkün olduğuna inanıyorum. Ekselanslarını temin ederim ki, İstanbul'daki askeri kıtalar arasında hoşnutsuzluğu körükleyebilecek ve bir isyan çıkarabilecek güce sahibiz. Bununla birlikte daha önce Mouser tüfekleri işinde de bize yardımcı olan "R. Paşa", "M. Paşa" ve "H.Paşa" da isyan işinde bize yardımcı olacaklardır. Zatıâliniz bu adamları tanıyorsunuz ve emir verildiği üzere karalaştırılan iki kese bunlara ödenmiştir. Yeni ödemelerin yapılması halinde bize çok önemli yardımlarda bulunacaklarından eminim. Bunların dışında topçu ve piyade taburlarının komutanları da bizim dostlarımızdır ve bizler için çalışarak çok önemli katkılar sağlayacaklardır.

Resmigeçit günü ben hazır bulunacağım ve tertiplediğimiz isyan hareketi padişahın gözleri önünde başlayınca derhal duruma el koyarak isyanı bastıracak ve ilk etapta Sultan Abdülhamid'in güvenini kazanacağım. Bununla birlikte dostlarımız da düzeni sağlayabilecek ve padişahın canını ve tahtını koruyabilecek tek devletin Almanya olduğu konusunda padişaha telkinlerde bulunarak hükümdarın Almanya lehine kararlar almasını sağlayacaklar. Padişahı şayet lehimize döndürebilir ve Almanya ile ittifaka razı edebilirsek, bu ani dönüşten şüphelenecek olan Rusya'nın, alacaklarının derhal ödenmesini talep edebileceği tehlikesinin de göz ardı edilmemesi gerekliliğini ekselanslarına hatırlatmaya mecbur olduğum kanaatindeyim. Bu mektupla, ekselanslarının bana verdikleri emir uyarınca izlenecek planı anlatmaya çalıştım. Eğer ekselansları menfaatimiz için en uygunu olduğunu düşündüğüm bu planın gerçekleştirilmesi için ben, sadık hizmetkârlarına emir verirlerse planı uygulamaya koymak için birkaç hafta bana yetecektir. Planın uygulanması emrinin verilmesi halinde tarafımca hazırlanacak olan teferruatlı bir program zatıâlilerine ayrıca gönderilecektir. Ekselans, buradaki birçok generaller bizim dostumuzdur ve emriniz uyarınca ödemelerini muntazaman almaktadırlar. Dilediğimiz anda bize yardıma hazır olacaklarının güvencesini ekselanslarına verebilirim."

Samatya'daki Kilise Yüzünden İstanbul'daki Hristiyanlar Birbirlerine Girdiler

Fatih Sultan Mehmed, 1453 senesinde İstanbul'u fethettiğinde, karşısında zenginliklerle dolu, dört başı mamur bir şehir yoktu. Karşılaştığı manzara, ticareti yüzyıllardır, önce Venediklilerin, sonra da Cenevizlilerin elinde olan, 57 yıllık bir yağma badiresi atlatmış, henüz yağma günlerinin izleri silinememişken kuşatma sırasında tamamıyla virane haline dönmüş, fakir bir yerdi. Şehrin aristokrat ve zengin zümresi de kuşatma sırasında servetleriyle birlikte şehri terk etmişti. Fatih, İstanbul'u fethettikten hemen sonra imar faaliyetlerine başlayarak surları güçlendirdiği gibi ticaretin canlandırılması adına şehrin kilit noktalarına ve limanlarına yeni çarşılar inşa ettirdi. İstanbul'un en büyük sorunu ise nüfustu, ticareti canlandıracak ve imarı sağlayacak tüccarlara, zanaatkârlara ve halka ihtiyaç vardı.

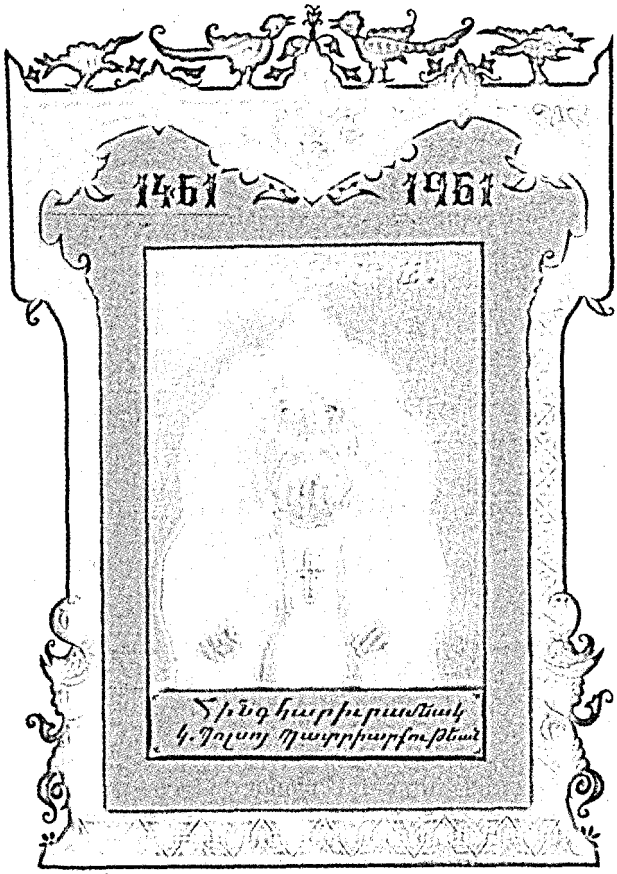
Fatih, Öncelikle kuşatma sırasında şehri terk eden aristokratlara ve tüccarlara geri dönmeleri halinde tüm mülk ve servetlerini iade etme garantisi verdi. Sonrasında da tüm vilayetlere fermanlar göndererek isteyen herkesin İstanbul'a gelebileceğini ve istedikleri yerlerde evler inşa edebileceklerini, hatta boşalan

evlere yerleşebileceklerini duyurdu; fakat Anadolu halkı arasında İstanbul'a rağbet eden pek kimse olmadı. Bunun üzerine ikinci bir ferman yayınlayan Sultan Mehmed, zengin-fakir ayırt edilmeden her vilayetten seçilen ailelerin zorla İstanbul'a gönderilmelerini emretti. Başkente getirilen aileler arasında sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de vardı ve bu sayede şehrin nüfusu istenen seviyeye çıkarıldığı gibi, kısa sürede değişik semtlerde Yahudi ve Ermeni kolonileri oluşturuldu.

İstanbul'a getirilenlerden biri olan Nerses isimli Amasyalı Ermeni bir tüccar, bu zorunlu seyahati anlatırken "*Sultan, zavallı insanları oradan oraya sürükleyerek kendi halkı ve Hristiyanlar üzerinde şiddetli bir fırtına gibi çöktü. Bunları büyük bir acıyla kaleme alıyorum. Bizi Amasya'dan Konstantiniyye'ye zorla ve hiç istemediğimiz halde getirdiler. Gözyaşları içerisinde buna feryat ediyorum*" diye yazıyordu. Anadolu'dan İstanbul'a getirilen Ermeniler, altı semte yerleştirildiler ve bu yüzden uzun zaman "Altı Cemaat" olarak anıldılar. Bu semtlerden en önemlisi, şehrin en eski ve en kutsal yerlerinden olan Samatya idi. Genellikle zanaatkârların ve ustaların yerleştirildiği Samatya'da binlerce aileyi barındıracak ikametgâh olmadığından gelenler, deniz kenarından semtin tepelerine kadar uzanan çadırlara geçici olarak yerleştirildiler.

Osmanlı hâkimiyetine geçen İstanbul'da yeni kilise inşası yasak olduğundan, Ayasofya'dan sonra şehrin en büyük ve en kutsal kilisesi, Peribleptos Manastırı da Rumlardan alınarak Ermenilere tahsis edildi ve Ermeniler kiliseye "Surp Asdvadzadzin" yani "Meryem Ana" ismini verdiler. Samatya tepesinde bir set üzerinde ve bahçelerin arasında yer alan kilisenin Ayasofya kadar büyük bir kubbesi vardı ve arkasında uzanan dehlizler seyyahların deyimiyle dünyanın en büyük sanat eserlerindendi. Dehlizin yaldızlı tavanında tahtına oturmuş Hazreti İsa'nın, sağında İmparator Konstantinos'un, solunda ise İmparatoriçe Helena ile

çocuklarının tasvirleri vardı ve tam 218 aziz tasviri de yine dehlizin duvarlarına resmedilmişti. Avluda ise imparatorların mezarları bulunuyordu. Aynı zamanda Kudüs'e giderek Hazreti İsa'nın gerildiği çarmıhı bulduğunu iddia eden İmparatoriçe Helena'nın İstanbul'a kilisenin bulunduğu kapıdan girdiği ve çarmıhın ilk kez çiçeklerle tezyin edilen bu bölgede kutsandığı rivayet ediliyordu. Binanın altında bir ayazma ile sarnıcın bulunmasından dolayı da Türkler kiliseye "Sulu Manastır" diyorlardı.

İlk İstanbul Ermeni Patriği Bursalı Hovagim

Şehrin en kutsal kilisesi olan Ayasofya'nın camiye çevrilmesinden sonra, kutsallıkta ikinci olan ve avlusunda imparator mezarlarının bulunduğu Peribleptos Manastırı'nın Rumlardan alınarak yüzyıllardır mezhep kavgası içerisinde oldukları ve "dinsiz" saydıkları Ermenilere verilmesi İstanbul Rumları arasında öfkeye neden oldu. 1461'de Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Bursa Ermenileri Başpiskoposu Hovagim, beraberindeki kalabalık bir cemaatle beraber İstanbul'a geldi. Yüzyıllardan bu yana rivayet edildiğine göre; sultan, Hovagim ile şehzadelik yıllarından beri görüşüyordu ve yine böyle bir ziyarette Hovagim, genç şehzadenin ileride Konstantinapolis'i fethedeceği kehanetinde bulunmuş, bunun üzerine şehzade de kehanetin gerçekleşmesi halinde Hovagim'i ve halkını yeni başkente getireceğinin güvencesini vermişti.

Fetihten sekiz sene sonra İstanbul'a gelen Hovagim, İstanbul Ermenileri'nin ruhanî lideri ilan edildi ve o güne kadar Ermenilerin ruhanî merkezi olan Galata yerine Samatya'da ikamet etmeye başladı. Hovagim, mutantan bir törenle Samatya'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne girdi ve Bizans döneminde metropolitlerin ikamet ettiği köşklere yerleşti. Bizans'ın bu kutsal mekânının parlak törenlerle Ermenilerin ruhanî merkezi haline getirilmesi Rumlar arasında öfkeyi daha da arttırdı ve Samatyalı yüzlerce Rum, kiliseye saldırarak Hovagim'i ve Ermenileri kiliseden dışarıya atmaya çalıştılar. Ermeniler saldırıya karşılık verince çıkan arbedede onlarca kişi öldü. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed, kiliseyi Ermenilerin elinden aldı; ama ne Rumlara verdi, ne de camiye çevirdi, kapısına kilit vurulmasını emrederek mabet metruk bir halde bırakıldı. O güne kadar "Sulu Manastır" olarak anılan kilise, çok sayıda kişinin kanıyla sulandığı için, o tarihten sonra "Kanlı Kilise" diye anılır oldu.

Bir asır boyunca kullanılmayan Kanlı Kilise, Kanuni Sultan Süleyman'ın iktidar yıllarında tekrar Ermenilere verildi ve

İstanbul Ermeni Patrikliği olarak kullanıldı; ama Rumlar ile Ermeniler arasındaki kavga bir türlü son bulmadı. Kilise 1641'de Ermenilerden alınarak tekrar Rumlara verildi ve Ermeni Patrikliği de mecburen bugün bulunduğu yere, yani Kumkapı'ya taşındı. Ama bu karar iki sene sonra değişti, kilise 1643'te saray sarraflığı yapan nüfuzlu Ermenilerin girişimleriyle tekrar Ermenilere iade edildi; fakat patrikhane kilisesi olarak kullanılmasına izin çıkmadı. Sulu Manastır'ın tekrar Ermenilere verilmesi Rumlar arasında yeniden büyük bir öfke uyandırdı ve ikide bir değişen bu kararla ilgili çok sayıda iddia ortaya atıldı. Mesela Rum Patriği Konstantinos bile, bu olaydan iki asır sonra kaleme aldığı eserinde kilisenin, Sultan İbrahim'in haremindeki Şivekâr isimli aslen Ermeni olan bir kadının padişahı etkilemesi üzerine tekrar Ermenilere verildiğini yazacaktı.

Kilise, Rumların elinde kaldığı bu iki yılın dışında günümüze kadar hep Ermeniler tarafından kullanıldı; ama içerisinde bulunan ve yabancı seyyahların anlata anlata bitiremedikleri bütün sanat eserleri, 1660'daki büyük bir yangında tamamen yok oldu. Bina daha sonra yeniden inşa edildi ve defalarca onarıldı; fakat 1782 ve 1866 senelerinde tekrar yandı. Daha sonra Sultan Abdülaziz'in verdiği fermanla bir daha inşasına başlandı ve 1887'de Sultan Abdülhamid'in iktidar yıllarında tamamlanarak "Surp Kevork" ismiyle ibadete açıldı. Surp Kevork Kilisesi bu gün dahi ibadete açıktır ve kilisenin son inşasında hemen yanına yaptırılan Sahakyan-Nunyan Okulu da hâlâ eğitime devam etmektedir.

Saray Mimarına Borcumuzu Galatasaray Adası'nı Vererek ödedik, Sonra da Adaya El Koyduk

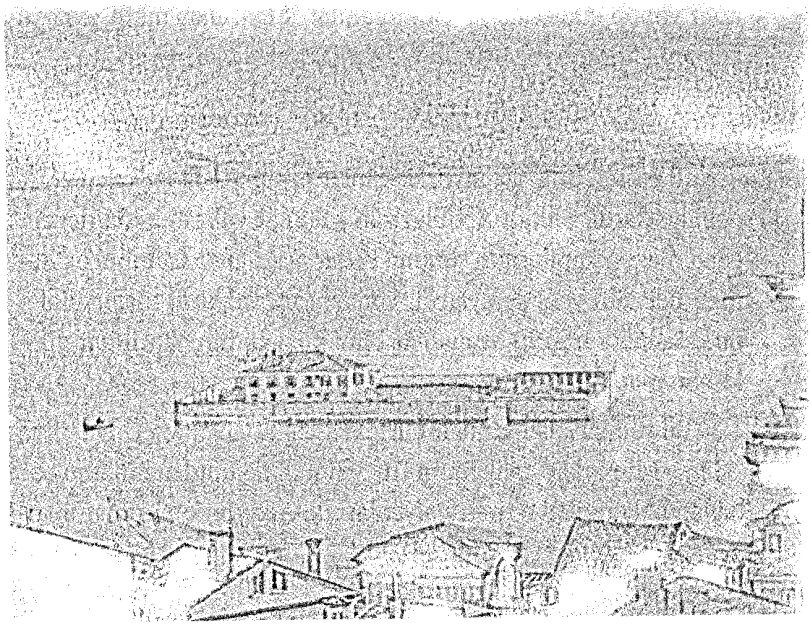
Sultan Abdülmecid döneminin resmî tarihçisi Cevdet Paşa'ya göre Mısır Hidivi Mehmed Ali Paşa'nın soyundan birçok beylerin, hanımların ve zengin Mısır paşalarının İstanbul'a gelerek şatafatlı konaklar ve yalılar inşa ettirip gösterişli bir şekilde yaşamaya başlamaları, başta saraylılar olmak üzere İstanbulluları kötü yönde etkilemiş ve İstanbullular, Mısırlıları taklit etmeye başlamışlardı. Artık İstanbul'da mütevazı evlerin yerini boğazın her iki yakasında uzanan gösterişli, havuzlarla ve heykellerle süslü yalılar alıyor, şehrin hemen her köşesinde yeni eğlence ve gezinti yerleri ortaya çıkıyor, kadınlar özgürce sokağa çıkıp eğlenebiliyorlardı. Sultan Abdülaziz'in saltanat yıllarında da devam eden masraf kapılarının sonuna kadar açıldığı ve İstanbul'da hemen her gün yeni sarayların, konakların, yalıların inşa edildiği bu dönemde başta Avrupalılar olmak üzere birçok mimar aileleri ön plana çıktı.

Bu mimar ailelerinden bir tanesi de aslen Kayserili olan ve "Hassa Mimarlığı" makamını III. Selim döneminden itibaren babadan oğla intikal ettiren Balyanlar idi. Ailenin son mimarı olan

ve teknik bilgisini aile geleneğinin yanı sıra Avrupa'da aldığı eğitimle de perçinleyen Sarkis Balyan, hayli kalabalık bir yapım ekibi oluşturdu. Ayrıca 1873'te Avrupa'dan ithal edilen yapı malzemelerinin İstanbul'da imali için "Şirket-i Nafıa-i Osmanî" isminde bir şirket kurdu. Bu sayede diğer birçok mimara göre inşa ettiği yapıları hem daha kısa zamanda teslim ediyor, hem de daha ucuza çıkartabiliyordu. Bu da Sarkis Balyan'ı döneminin aranan mimarı haline getiriyordu.

Bu eğlencelerle dolu şatafatlı dönemin sonu 1876'da geldi. Bütçe açıklarını dış borçlarla karşılamaya alışmış olan Osmanlı maliyesi o sene iflas etti ve Sultan Abdülaziz bir darbe ile taht-tan indirilerek yerine yeğeni V. Murad çıkarıldı. Yeni hükümdar da sağlığının bozuk olduğu gerekçesi ile üç ay sonra halledildi ve kardeşi II. Abdülhamid padişah oldu. Maliyesi iflas eden ve bir sene içerisinde üç padişah gören Osmanlı İmparatorluğu, 1877'de büyük bir mağlubiyet yaşayarak Rus ordularının Yeşilköy'e kadar

Galatasaray Adası ve Sarkis Bey'in konağı

gelmelerine şahit oldu. Bu zor durumun yanı sıra 252 milyon lira dış borcu olan imparatorluğun, aynı zamanda içeride de birçok bankere, tüccara ve mimara da borcu vardı. Alacaklı mimarların başında, Sarkis Balyan geliyordu, Sultan Abdülaziz döneminde inşa ettiği birçok binanın parasını henüz alamamış olan Sarkis Balyan'a alacaklarının taksitler halinde ödenmesi taahhüt edilerek beş yıl boyunca bazen üç, bazen de beş bin liralık ödemeler yapıldı. Beş yılın sonunda da Sultan Abdülmecid Vakfı'na ait olan, boğazın tek adacığı, Kuruçeşme'deki küçük ada verilerek tüm alacakları sıfırlandı.

Nafıa-i Osmanî Şirketi'ne bağlı olarak İstanbul'un birçok yerinde kömür, kereste ve taş depoları olan Sarkis Balyan, adayı kömür deposu olarak kullanmak için izin istedi; ama sahile yakın olan adanın bu işte kullanılması halinde denizi kirleteceği gerekçesiyle istediği izin verilmedi. Balyan, bunun üzerine 1881'de adada düzenlemeler yaparak dört tarafını setle çevirdi ve büyük bir bahçenin içerisinde iki katlı bir konak, yanına da bir müştemilat inşa etti. Kimyaya ve mekaniğe ilgi duyan Sarkis Bey, konağın zemin katına ise büyük bir laboratuar yaptırdı ve Paris'te yaşadığı birkaç yılın dışında, vefatına kadar konakta münzevi bir hayat sürdü.

Sarkis Balyan'ın 1899'daki vefatının ardından vârislerinin kullanmadıkları adaya 1902'de boş olduğu ve vergi borçlarının da ödenmediği gerekçesiyle devlet tarafından el kondu ve bir karakol ile saat kulesi inşa edilmesine karar verildi. Fakat daha sonra bu inşaattan vazgeçilerek adanın mülkiyeti Bahriye Nezareti'ne devredildi. Uzun yıllar Sarkis Bey Adası olarak anılan adacık senelerce boş kaldı ve konak bakımsızlıktan harap bir hale geldi. 1914'te Şirket-i Hayriye'ye, yani Türkiye'nin ilk denizcilik işletmesine kiralandı, Cumhuriyet döneminde de kömür deposu ve Boğaz gemilerinin yakıt ihtiyaçlarının karşılanma merkezi olarak kullanıldı. Ama mülkiyetinin bir bölümü Balyan'ın vârislerine iade edildi. Galatasaray Spor Kulübü'nün Bebek'teki "Denizcilik Lokali"nin

1957'de istimlâk edilip yıkılmasından sonra Kulüp Başkanı Sadık Giz 150 bin lira karşılığında adanın tamamını satın aldı. Yeniden tanzim ettirip restaurantı, gazinosu, kayıkhanesi ve havuzu olan bir sosyal tesis inşa ettirdi ve mekân, bu tarihten sonra "Galatasaray Adası" diye anılır oldu. Ada, bu gün de İstanbulluların en fazla rağbet gösterdikleri merkezlerden biri olmaya devam ediyor.

Baştacıydı, sürgüne gitti, küskün öldü

17 Şubat 1831 günü İstanbul'da dünyaya gelen Sarkis Balyan, Hassa Mimarı Garabet Balyan'ın oğludur. 12 yaşına kadar evinde özel eğitimler aldıktan sonra 1843'de Paris'e gitti ve Saint-Barbe Koleji, Ecole Centralena ve Ecole des Beaux Art'da mimarlık eğitimi görerek 1855'te İstanbul'a döndü. 1859'da Sultan Abdülmecid'in Selanik seyahatine katılarak bu şehirde mermer bir havuz inşa eden Sarkis Balyan, ilk eseri kabul edilen bu havuz sayesinde padişahın dikkatini çekmeyi başardı.

Mimarlığın dışında kimya, mekanik, resim ve müzikle de ilgilendi, 1860'da kendisi gibi müzikle ilgilenen Barutçubaşı Arakel Sisak Bey Dadyan'ın kızı Makruhi Hanım ile evlendi ve eşiyle birlikte birçok eser de besteledi. 1866'da babası Garabet Amira Balyan'ın vefatının ardından "Hassa Mimarı" tayin edilen Sarkis Bey, Sultan Abdülaziz'in sevgisini ve takdirini kazandı ve en önemli eserlerini Sultan Abdülaziz'in saltanat yıllarında inşa etti. 1878'de de Sultan II. Abdülhamid tarafından "Ser Mimar-ı Devlet" yani "İmparatorluk Başmimarı" tayin edilen Sarkis Bey, 1882'de isminin bir yolsuzluğa karışmasından dolayı İstanbul'u terk ederek Paris'e yerleşti ve ardından tüm mallarına el kondu. Paris'te on yıla yakın bir süre sürgün hayatı yaşadıktan sonra 1888'de affedildi, el konan tüm mülkleri, unvanları ve itibarı iade edilerek İstanbul'a dönmesine müsaade çıktı. Bu tarihten sonra her şeyden elini ayağını çeken Sarkis Bey, Kuruçeşme'deki adasında münzevi bir hayat sürdü, çok nadir de olsa dönemin önde gelen sanatçılarını ağırladı ve 1899'daki vefatına değin günlerini müzik ve resimle uğraşarak geçirdi.

Kendi Anayasamızdan Tam 13 Yıl Önce 1863'te, Ermeniler İçin Anayasa Yayınladık

Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilan edilmesiyle açılan ve "Tanzimat-ı Hayriye" diye bilinen dönem, yalnızca eşitlik söylemlerinden ve bir dizi adlî ve malî reformlardan ibaret değil, aynı zamanda Batılılaşmanın ve eğitimin de ivme kazandığı bir dönemdi. Sultan II. Mahmud'dan önceki yıllarda ıslahat için yurtdışından yabancı uzmanlar getiren Osmanlı İmparatorluğu, 1821'deki Yunan İsyanı ile birlikte artık kendi genç kadrosunu yetiştirmek ve Osmanlı gençlerini belirli alanlarda uzmanlaştırmak gerektiğini anlamıştı. Bu amaçla sarayda dragomanların yani tercümanlıkta kullanılacak "dil oğlanları"nın eğitildiği bir mektep kuruldu ve diğer sahalarda da eğitim almaları için Avrupa'ya öğrenciler gönderildi.

Tanzimat döneminde başlayan Avrupa'ya öğrenci gönderme geleneği sayesinde pek çok genç burslarla okutulmuş, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa da Ermeni cemaatinin sivil liderleri olan Amiralar ile görüşerek kendi cemaatlerindeki gençlere burs vermelerini rica etmişti. Amiralar, Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren saray sarraflığı, darphane eminliği, barutçubaşılık

ve hassa mimarlığı gibi önemli görevlerde bulunan ve zenginlikleriyle bilinen bir zümreydi. Saray ile cemaat arasında köprü vazifesi gören Amiralar, kendi aralarından seçtikleri on temsilciyle bir "Amiralar Meclisi" kurmuşlar ve cemaati bu meclisin idare etmesini kararlaştırmışlardı. Çoğunluğunu sarrafların oluşturduğu Amiraların, en büyük gelir kaynakları Fatih Sultan Mehmed devrinden beri süregelen iltizam sistemiydi. İhalelere çıkarılan bölgelerde vergi toplama imtiyazını kazanan âyanlara ve paşalara kefil olarak bu kişilerin servetlerini idare eden sarraf Amiralar, Tanzimat Fermanı'nın ardından iltizam sisteminin kaldırılmasıyla en büyük gelir kaynaklarını kaybettiler.

Bu sebeple Mustafa Reşid Paşa'nın rica ettiği burs meselesini sarraf Amiralardan çok Hassa Mimarı Garabet Amira Balyan ile Barutçubaşı Hovhannes Amira Dadyan üstlendiler. Kendi çocuklarını Avrupa kolejlerine gönderdikleri gibi onlarca öğrenciye de burs vererek çeşitli dallarda yüksek öğrenim görmelerini sağladılar. Amiraların öncülük ettikleri bu eğitim hareketi İstanbul Ermenileri arasında kısa sürede büyük yankı buldu ve hemen hemen bütün varlıklı aileler çocuklarını Avrupa'ya göndermeye başladılar. Uluslararası lisanın Fransızca olmasından dolayı eğitim için öncelikle Paris tercih ediliyordu. Daha önce İtalya'da kurulan Mourad-Rafaelyan Koleji, İstanbullu Ermeni gençlerin Paris'i seçmelerinden ötürü bu şehre taşınmış ve hangi okullara giderlerse gitsinler bütün gençlerin tek bir çatı altında toplanmaları sağlanmıştı.

İstanbul'daki günleri sınırlı ve kapalı yaşam tarzlarıyla geçen Genç Ermeniler, Paris'te aldıkları eğitimin yanı sıra bizzat şahit oldukları 1848 Devrimi'nden de fazlasıyla etkilendiler. Kansız bir devrimin nasıl yapılacağını gören ve her türlü sorunun sadece eğitimle çözüleceğine yürekten inanan öğrencilerin içinde, kendi ülkeleri ve cemaatleri için bir şeyler yapma isteği doğdu. Ancak, hayallerinin önündeki en büyük engel, asırlardır cemaatin idaresini

ellerinde bulunduran ve pek çok öğrencinin eğitimini de finanse eden Amiralar idi. Gençlere göre cemaatin kalkınması ve halkın refaha kavuşması için yapılacak ilk iş, Amiralar Meclisi'nin dağıtılarak yerine daha eğitimli, lisan bilen ve hukuktan anlayan kişilerin getirilmesi ve yeni düzeni korumak amacıyla bağlayıcı bir metnin yani anayasanın kabulüydü.

İlerleyen yıllarda "Osmanlı Meşrutî sisteminin kırcusu" olarak kabul gören Midhat Paşa'nın danışmanlığını yapacak olan ve 1876'da kabul edilen Osmanlı'nın ilk anayasası Kanun-i Esasi'yi hazırlayan isimlerin başında gelen Kirkor Odyan, o yıllara ait şu anekdotu kaydediyordu. Kendisi de bir Amira'nın oğlu olan, Garabet Amira Balyan'ın çocuğu Nigoğos Balyan, Paris'teki öğrencilik yıllarında, babasının kulağına gitmesinden korktuğu halde gizlice bir anaysa taslağı hazırlamaya başlamıştı. Yurtdışında okuduktan sonra halkların cahil ve çaresiz kaldığına kanaat getiren Avrupa'daki gençler, 1849'da Paris'te, daha sonra Osmanlı'nın ilk adliye müsteşarı görevine getirilecek olan Ohannes Vahanyan başkanlığında Ararat Derneği'ni kurdular. Derneğin tüzüğündeki başlıca amaçlar arasında şairlerin ve ediplerin desteklenmeleri, kalifiye öğretmenlerin yetiştirilmesi, Anadolu Ermenilerinin arasında eğitimin yaygınlaştırılması ve kitap basımının arttırılması geliyordu. İstanbul'a döndükten sonra eğitimde ıslahat yapılması için çalışmalarına devam eden ve kendilerini "Lusavoryal", yani "Aydınlatıcı" diye tanımlayan gençler, 1853'te kendilerine "Académie Française"ı referans alarak "Usumnagan Khorhurt"u, yani "Eğitim Komisyonu"nu kurdular. İlkönce Ermenicede reform yapılmasını amaçlayan komisyon sayesinde başta gramer ve lügat olmak üzere birçok alanda kitaplar basılarak ücret alınmadan halka dağıtıldı ve Ermenice bilmeyenlerin de bilgilendirilmesi için Ermeni harfleriyle Türkçe gazeteler yayınlandı.

Babıâli baştercümanı ve Mustafa Reşid Paşa'nın danışmanı Agop Gırcikyan, aynı sene, Eğitim Komisyonu'ndan cemaatin iç

işlerini düzene sokacak bir anayasa hazırlamalarını istedi ve Keçecizade Fuat Paşa ve Ali Paşa gibi isimlerin doktorluğunu yapan Serovpe Viçen, Nigoğos Balyan, Kirkor Odyan ve Nahabed Rusinyan'dan müteşekkil bir heyet, anayasa metni için çalışmalara başladı. Hazırlanan metin, 30 Haziran 1855'te patrikhanede, aralarında cemaatin önde gelen bütün isimlerinin hazır bulunduğu 300 kişilik bir komisyona sunuldu. Daha sonra dokuzu laik, 12'si de ruhani üyelerden oluşan 21 kişilik bir anayasa komisyonu kurularak metnin incelenmesi kararlaştırıldı. Anayasa metninin hazırlanmasına karşı olan Hassa Mimarı Garabet Amira Balyan ile Barutçubaşı Hovhannes Amira Dadyan, Sadrazam Ali Paşa ile görüşerek anayasa ve eğitim komisyonlarının feshedilmesinde istediler. Kirkor Odyan'ın aktardığına göre, ellerinde Ali Paşa'nın emirnamesiyle patrikhaneye giren iki Amira gayet küstah bir üslupla "*Sultan Abdülmecid'in emriyle her iki komisyonunda lağvedildiğini, bu metnin kabulünün mümkün olmadığını ve cemaatin eğitim işlerini Amiralar'ın atayacağı üç piskoposun idare edeceğini*" söylediler ve böylece ilk anayasa girişimi başlamadan sona erdi.

Genç Ermeniler artık hiçbir çıkar yol kalmadığını ve Amiralar ile asla başa çıkamayacaklarını düşündükleri sırada hiç ummadıkları bir gelişme yaşandı ve 1856 Şubat'ında, ilk anayasa macerasının bitmesinden sekiz ay kadar sonra Islahat Fermanı ilan edildi. İmparatorluğun bütün unsurlarını tam anlamıyla eşit gören Islahat Fermanı'nda, aynı zamanda her cemaate kendi içişlerini düzenlemesi amacıyla bir nizamname hazırlaması emrediliyordu. Cemaatlerin din adamları ve ileri gelenleri tarafından kaleme alınacak olan nizamnameler, patrik seçiminden eğitime kadar cemaat idaresinin nasıl sağlanacağını kesin kurallarla belirleyecek ve Babıâli ile padişah tarafından onaylandıktan sonra resmen yürürlüğe girecekti.

Islahat Fermanı'nın bu maddesi, daima ruhanilerin idaresinde olan ve cemaat yönetiminde sivillere söz hakkı tanımayan

Rum Patrikhanesi'ni rahatsız etti. Ancak Sadrazam Ali Paşa'nın baskıları çok geçmeden sonuç verdi ve Rumlar bir nizamname komisyonu kurdular. 1862'de onaylanan Rum Patrikliği Nizâmâtı'na göre; cemaati yüksek rütbeli 12 din adamı, yani "Sen Sinod Meclisi" idare edecek ve bu meclis rutin toplantılar düzenleyecekti. Sen Sinod Meclisi'nin haricinde ruhanilerden ve sivillerden oluşan karma bir meclis daha kurulacak; ancak bu meclis rutin toplantılar yapmayacak, sadece patriklik seçimi gibi olağanüstü durumlarda toplanarak görüşlerini bildirebilecekti. Kısacası, cemaat idaresinde sivillerin yine hiçbir söz hakkı bulunmuyordu.

Ermeni cemaati ise Rumların tam tersine, Islahat Fermanı'nı büyük bir sevinçle karşıladı. Çünkü yıllardır vücuda getirmeye çalıştıkları anayasanın hazırlanması konusu Islahat Fermanı ile birlikte yasal bir zemine taşındı ve emir bizzat padişahtan geldiği için kimsenin karşı çıkamayacağı kesinleşti. Fermanın ilanından sekiz ay sonra, 1856 Ekim'inde, Patrik Üçüncü Hagopos'un istifa etmesi üzerine, Garabet Amira Balyan ve Hovhannes Amira Dadyan sivil meclisten çekildiler ve cemaatin idaresini sadece esnaftan ve Avrupa'da eğitim görmüş Genç Ermeniler'den müteşekkil bir yapıya bıraktılar ve bu sayede anayasa çalışmaları ivme kazandı.

22 Mart 1857'de tamamlanan ikinci metin, tekrar kalabalık bir meclise sunuldu ve bütün maddeler tek tek tartışıldıktan sonra nihai bir metin hazırlanarak Babıâli'ye gönderildi. Günümüzde ne yazık ki, herhangi bir nüshası bulunmayan anayasa, heyecanla ve biraz hayalperest bir şekilde yazılmış olacak ki, Babıâli'den şu sert ve net cevap alındı: "*Devlet içinde devlet olmaz!*"

Hazırlanan ikinci metnin de çöpe atılmasının ardından yeni bir taslak için çalışmalar başladı ve o yıl sivil meclisin başkanı seçilen Serovpe Viçen, 15'i sivil, dokuzu ruhani 24 kişilik yeni bir anayasa komisyonu kurdurdu. Komisyonda, yine, başı Kirkor Odyan ve Nahabed Rusinyan çekiyordu. Yeni metin bir buçuk yıl kadar sonra tamamlandı ve 18 Aralık 1859'da tekrar cemaatin önde

gelen isimlerinin ve ruhanilerin bulunduğu kalabalık meclise sunuldu. Ancak meclis metni hemen onaylamadı ve 1857'de reddedilen metinle karşılaştırılması ve eğer benzer maddeler varsa tashih edilmesi talebinde bulundu.

Meclisin talebi kabul edildi ve aralarında geleceğin Hariciye Nâzırı Artin Dadyan Paşa'nın ve Tıbbiye'den mezun ilk gayrimüslim olan Istepan Paşa Aslanyan'ın da bulunduğu 13 kişilik bir inceleme komisyonu kuruldu. Nahabed Rusinyan, 20 Mayıs 1860'ta tamamlanan metne "Azkayin Sahmanatrutyun Hayots" yani "Ermeni Milli Anayasası" ismini verdi. 24 Mayıs 1860'ta genel meclise sunulan metin kabul edildi; lakin bu defa emrivaki yapılarak, Babıâli'nin onayı beklemeden yürürlüğe kondu.

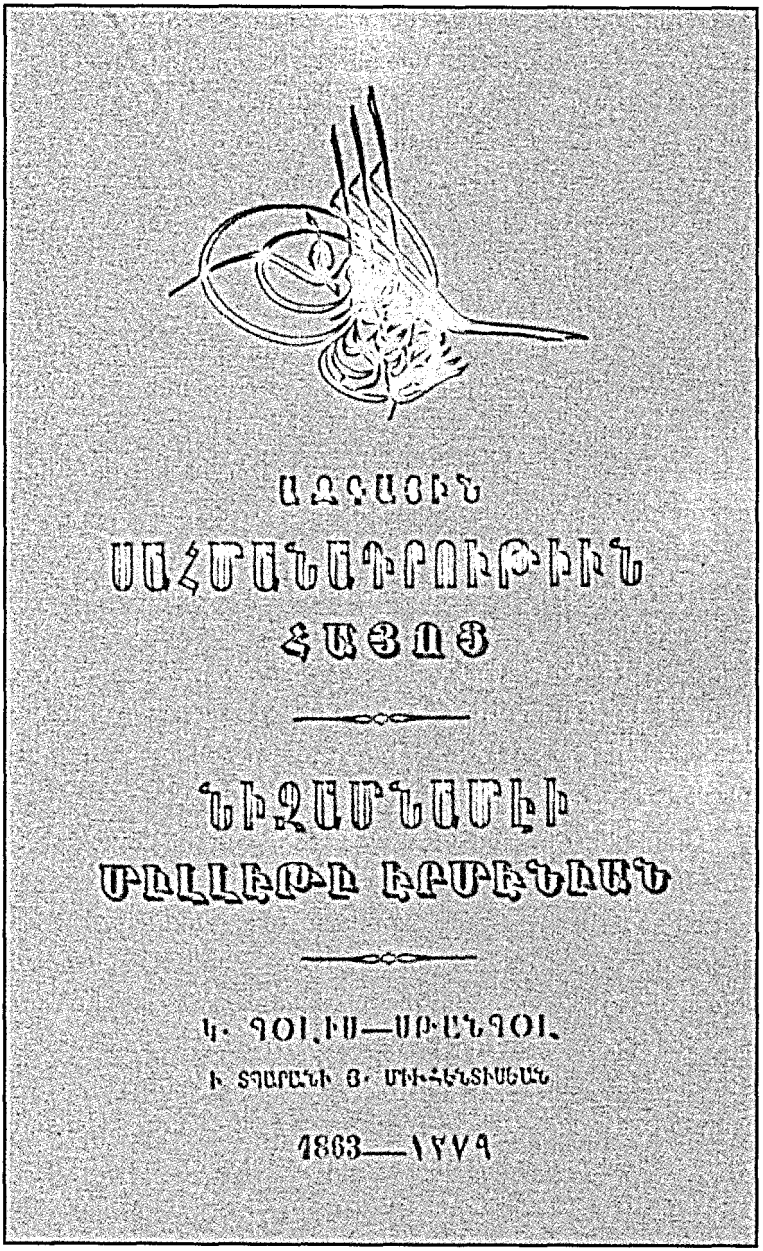
Kabul edilen metne göre; 1847'den beri cemaatin idaresini sağlayan Yüksek Sivil Meclis ile Yüksek Ruhani Meclis lağvedilerek 320 kişilik yeni bir parlamento kurulacaktı. Cemaatin idaresini bu parlamento sağlayacak ve İstanbul Patriği ile Kudüs Patriği de aynı meclis tarafından seçilecekti. Meclis üyelerinin 160'ı İstanbul'dan, 60'ı da taşra vilayetlerinden seçilecek ve seçimlerde Amiralara yahut esnafa meyledilmesi tehlikesinin önüne geçmek için yüksek tahsil görmüş, lisan bilen 100 entelektüele doğal üyelik verilecekti. Metinde patriğin ve piskoposların seçimlerinin nasıl yapılacağı ve bu kişilerde aranacak özellikler açıklanmış, patriklik sekretaryasında ve kayıtlarda düzenlemeler yapılması, eğitimin, yargının, kiliselerin, hastanelerin ve vakıfların idaresi için komisyonların kurulması öngörülmüş ve vilayetlerde de ufak idare meclisleri oluşturulması istenmişti.

Babıâli'nin onayı alınmadan yürürlüğe giren anayasa metni, tartışmaları da beraberinde getirdi ve İstanbul Patrikliği, 17 Şubat 1861'de anayasaya dayanarak Kudüs Patrikliği'ndeki seçimler hakkında düzenlemeler yapmaya kalkışınca kızılca kıyamet koptu. İstanbul, anayasaya göre düzenlemeler yapma hakkı olduğunu savunurken, Kudüs, Babıâli ve padişah tarafından onaylanmayan

bir metnin hiçbir bağlayıcılığı bulunmadığını öne sürüyordu. Karmaşaya son vermek isteyen Babıâli, son hazırlanan metnin incelenmesi için aralarında Serovpe Viçen, Artin Dadyan, Kirkor Ağaton ve Gabriel Noradunkyan gibi diplomatların, bürokratların ve hukukçuların yer aldığı 13 kişilik bir komisyon kurdu. Üyeler son metni inceleyerek, bütün maddeler hakkında tartışıp, görüşlerini bildirecek ve nihai bir metin hazırlanacaktı.

Tam bir yıl çalışan komisyon, 16 Şubat 1862'de nihai metni Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'ya takdim etti. Aynı gün Ali Paşa, Ermeni Patrikhanesi'ne bir mektup göndererek metnin hazırlandığını, patrikhanenin de yedi kişilik bir komisyon kurarak son metni incelemesini ve onay vermesini istedi. Bunun üzerine patrikhane tarafından Kirkor Odyan'ın başkanlık ettiği yedi kişilik bir inceleme heyeti kuruldu ve çalışmalara başlandı. En sonunda bütün maddeler üzerinde anlaşmaya varıldı; fakat metnin üslubu ve ismi konusunda uzlaşılamadı. Babıâli, metinde kesinlikle "milli" teriminin kullanılmasını istemiyor ve metne "Ermeni Milli Anayasası" denmesine karşı çıkıyordu. Bu yüzden bütün maddelerin kabul edilmesine rağmen onaylanması sürekli erteleniyordu.

İstanbullu Ermeniler 1 Ağustos 1862'de Babıâli ve Patrikhane önünde gösteriler yaptılar ve metnin onaylanmasının neden bu kadar uzun sürdüğü konusunda kendilerine izahat verilmesini istediler. Daha sonra Kirkor Odyan'ın başkanlığındaki komisyon "milli" deyiminin metinden tamamıyla çıkarılmasına onay vererek "Azkayin Joğov", yani "Milli Meclis" yerine "Meclis-i Umumi"; "Yerespokhan", yani "Milletvekili" yerine "Meclis-i Umumi Azası" ve "Azkayin Dunk", yani "Milli Vergi" yerine de "iane" terimlerinin kullanılmasına karar verildi. En sonunda metnin ismi "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" şeklinde onaylandı ve Düstur'da "Ermeni Patrikliği Nizamatı" başlığıyla yayınlandı. Fakat Rusinyan bu konuda ısrarcı davranarak metnin Ermenice

Nizamname-i Millet-i Ermeniyan'ın kapağı

nüshasında "Azkayin Sahmanatrutyun Hayots", yani "Ermeni Milli Anayasası" başlığını kullandı.

Metin 17 Mart 1863'te Babıâli, 23 Mart 1863'te de Sultan Abdülaziz tarafından tasdik edildi ve yürürlüğe girdi. Ermeniler, İstanbul'da büyük kutlamalar düzenlediler ve Beykoz'daki eğlencelere giden gemiler dolusu halk Dolmabahçe Sarayı'nın önünden geçerken "Padişahım çok yaşa!" diye bağırarak memnuniyetlerini dile getirdiler. Sultan Abdülaziz'in onayladığı taslağın 1860'ta uygulanan metinden en büyük farkı parlamentonun yapısıydı. 320 kişilik meclis 140'a düşürülmüş ve 80'inin İstanbul'dan, 40'ının taşradan, 20'sinin ise ruhanilerden seçilmesi kararlaştırılmıştı. Parlamento, nizamnameye dayanarak imparatorluktaki Ermenileri sadece üç sene yönetebildi. Cemaat içerisindeki tartışmalar nedeniyle 1866'da nizamname feshedildi. 1869'da ise tekrar yürürlüğe kondu. İkinci defa olarak da 1891'de Sultan Abdülahmid tarafından feshedildi. II. Meşrutiyet'le beraber tekrar yürürlüğe girdi ve 1916'daki yeni nizamnameye kadar geçerliliğini korudu. 1916'da ki nizamname ile birlikte İstanbul Patrikliği de lağvedildi, 1919'da ise İstanbul Ermeni Patrikliği yeniden tesis edilerek Türkiye Ermenileri Cumhuriyet'e kadar Nizamname-i Millet-i Ermeniyan ile yönetildi.

Hahamlar Modern Eğitim Veren Yahudi Bankeri Dinden Çıkarmaya Kalktılar

Sultan II. Mahmud'dan önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim cemaatlerde "cemaat okulu" diye bir kavram yoktu. İstanbul'da varlıklı aileler çocuklarına evde özel eğitim imkânı sağlarken, diğer aileler çocuklarını kiliselere yahut havralara gönderirlerdi. Papazlar, gayrimüslim ailelerin çocuklarına kiliselerin bir odasında 12-13 yaşlarına kadar dil ve matematikten ibaret iptidai eğitimler verirlerdi. 13 yaşına kadar başka bir eğitim almayan çocuklar eğer alt tabakadan bir aileye mensupsa, İstanbul'da yaşamalarına rağmen Türkçe bile öğrenemezlerdi.

İlk olarak, II. Mahmud döneminde 1821'de Yunan İsyanı ile birlikte Rumların gözden düşmesi ve Ermenilerin "Teb'a-i Sadıka" ilan edilerek daha imtiyazlı bir mevkie ulaşmalarıyla birlikte saray nezdinde nüfuslu Ermenilere kilise binalarından ayrı olarak okullar kurma hakkı verildi. Saray sarraflığı, hassa mimarlığı yahut barutçubaşılık görevlerinde bulunan pek çok kişi, ikamet ettikleri semtlere kendi isimleriyle anılan okullar yaptırdılar ve kendi dünya görüşlerini bu okullara yansıttılar. Mesela birkaç defa İtalya'ya giden ve İtalya'dan İstanbul'a yapı ustaları getirten Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan, Üsküdar'da kurduğu

kolejde Türkçe ve Ermeniceden başka İtalyanca eğitim de veriliyordu. Aynı şekilde çocukluğunda Fransızca eğitim alan, defalarca Fransa'ya giderek buradaki baruthanelerde tetkiklerde bulunan ve hususi doktorları dahi Fransız olan Barutçubaşı Hovhannes Amira Dadyan da Bakırköy'de kurdurduğu okulda Fransızca ders yaptırıyordu.

İlk başlarda II. Mahmud devrinde Ermeni cemaatine tanınan bu imtiyaz 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte tüm cemaatlere verildi ve o güne kadar okul, kilise ve mezarlık gibi cemaat kurumlarının onarılması fermana bağlıyken bu uygulama iptal edilerek sadece yeni binaların yapımında ferman alınması kararlaştırıldı. Fermandan sonra da okullarla ilgili en hummalı çalışma Rum cemaatinde yaşandı, İstanbul'un dört yanına bu gün dahi birçok semtte karşımıza çıkan birbirinden görkemli binalar inşa edildi. İstanbul Yahudi cemaati o döneme kadar okul konusunda biraz geride kalmıştı. Çünkü sanılanın aksine zenginlikleri ve refah düzeyleri o kadar da yüksek değildi. İstanbullu Yahudilerin büyük bölümü hayatlarını sokak satıcılığı ile kazanıyordu. Cemaatle saray arasındaki en büyük köprü olan darphanenin idaresini de 1650'lerde tamamıyla kaybetmişlerdi.

İstanbul Yahudileri, 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde son derece fakir, çoğunluğu Türkçe bilmeyen ve içine kapanık bir topluluktu. Bu durum imparatorluğun en zengin Yahudi ailelerinden olan Kamondolarda cemaatleri için bir şeyler yapma dürtüsü uyandırdı. Ailenin genç kuşağından Abraham Kamondo, 1854'te Fransa'daki akrabası James de Rothschild'in temsilcisi Albert Cohn ile birlikte Hasköy'ün Piripaşa semtinde Türkçe ve Fransızca eğitim veren bir Musevi okulu kurdu. Bu dillerde eğitim verilmesini bizzat Abraham Kamondo istemişti; zira Yahudilerin içinde bulundukları kötü durumdan bu sayede kurtarabileceklerini düşünüyordu. Türkçe öğrenen Yahudi gençleri kendi ülkelerine yabancılaşmayarak sosyal hayatta daha aktif

roller üstlenebilecekler ve Fransızca sayesinde dış dünya ile iletişime geçebileceklerdi.

Okulun eğitim hayatının ikinci yılında, 1856 Şubat'ında gayrimüslimlere büyük imtiyazlar tanıyan Islahat Fermanı ilan edildi. Fermana göre; her cemaat kendi iç işlerini düzenlemek amacıyla bir nizamname hazırlayacak ve bu nizamname Babıâli tarafından onaylandıktan sonra cemaat bu kurallara göre yönetilecekti. Nizamnamenin hazırlanmasında ve onaylanmasında en büyük pay Abraham Kamondo'ya aitti. Gayrimüslim cemaatler arasında Abraham Kamondo'nun da etkisiyle ilk başta Yahudilerin nizamnamesi onaylandı. Bu sırada İstanbul'un Cibali semtinde bir iftira neticesinde kötü günler yaşayan Yahudilere yine aynı isim kol kanat germiş ve aklanmalarını sağlamıştı. Abraham Kamondo'nun cemaat içerisindeki prestiji her geçen gün artmış, adeta Yahudilerin sivil lideri kimliğine bürünmüştü.

Bazı önemli isimlerin de teşvikiyle Yahudi cemaatinde köklü bir eğitim reformu yapmayı planlayan Abraham Kamondo, 1856'da Hasköy'deki okulu büyütmeye karar verdi. Okul, 50'si yatılı toplam 400 öğrenci kapasiteli olacak, zorunlu ders Türkçenin yanı sıra Fransızca, İtalyanca ve Rumca eğitim de verilecek ve öğrencilerden kesinlikle ücret alınmayacaktı. Büyük rağbet gören okul, çok geçmeden İstanbul Yahudileri'nin buluşma mekânı haline geldi ve Kamondolar yüzünden öğrencilerini ve yegâne gelir kaynaklarını kaybeden hahamların nefretini uyandırdı. Hahamlar, Kamondolara bu okul üzerinden saldırıyorlar ve despotlukla, başına buyruklukla ve dini eğitimi sekteye uğratmakla suçlayıp, aforozla tehdit ediyorlardı.

Nihayetinde 1862 Kasım'ının bir Cuma gecesi Akres adlı tutucu bir haham Abraham Kamondo'yu uyarmak ve gerekirse aforozla tehdit etmek üzere Kamondoların Yeniköy'deki yalılarına gitti. İçeri giren haham daha Abraham Kamondo ile görüşmeden merdivenlerin başında etrafı aydınlatan heykel lambaları görünce

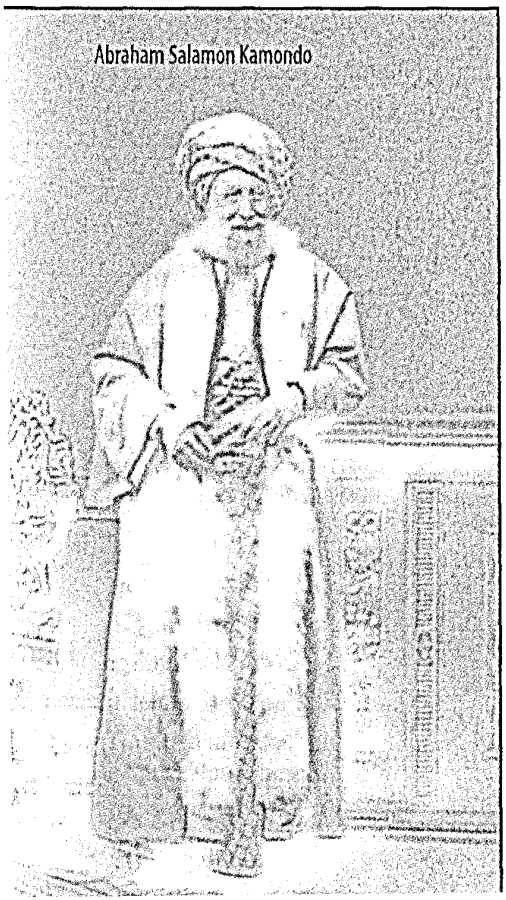
sinirlendi ve etrafa tehditler savurarak bastonuyla lambaları ve eşyaları parçalamaya başladı. Sesleri duyarak merdivenlere koşan Abraham'ı görünce öfkesi bir kat daha arttı ve kendisini aforoz edeceğini söyledi. Ancak bütün bunlar yaşanırken Abraham Kamondo yalnız değildi. Yalıda çok önemli bir misafiri, Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'yı ağırlıyordu. Bağrışmalar üzerine salondan çıkan Fuad Paşa, hadiseyi şaşkınlıkla izlemiş ve nihayetinde bu hahamın meczup olduğuna kanaat getirerek, tutuklanmasını emretti.

Yaşanan kötü hadise, Yahudi cemaati ile Kamondolar arasındaki bağların kopmasına sebep oldu. Kamondolar, evlerinde sadrazam aracılığıyla bir hahamı tutuklattıkları için güçlerini cemaatlerine karşı kullanmakla suçlandılar ve bu durum cemaati ikiye böldü. Bazıları Kamondoları, bazıları ise hahamı haklı görüyordu. Hahamın tarafını tutan yüzlerce Balatlı Yahudi, Sultan Abdülaziz Eyüp'e Cuma selamlığına giderken onlarca kayığa doluşarak hükümdarın yolunun üzerinde İbranice ağıtlar yakmaya başladılar. Bu sayede olayları öğrenen Sultan Abdülaziz, hahamı serbest bıraktırarak Osmanlı tebaası haricinde hiç kimsenin cemaatlerin idaresinde söz sahibi olmamaları yönünde bir kanun çıkarttırdı. Kanun, özellikle Kamondoları cemaat idaresinden uzaklaştırmak için çıkarılmıştı. Çünkü Kamondolar ilk önce Avusturya, daha sonra İtalya vatandaşlığına geçmişler, hatta İtalya tarafından kendilerine "Kont" unvanı verilmişti. Cemaat idaresinden soyutlanan ve baskılara maruz kalan aile, 1869'da Paris'e taşınma kararı aldı.

Kamondolar asil oldu!

Aslen Seferad Yahudisi yani 1492'de İspanya'nın zulmünden kaçan Yahudilerden oldukları tahmin edilen Kamondo Ailesi, 18. asırda Venedik'ten İstanbul'a gelmişti. İstanbul'daki ilk yıllarında cemaat idaresinde söz sahibi olacak kadar zen-

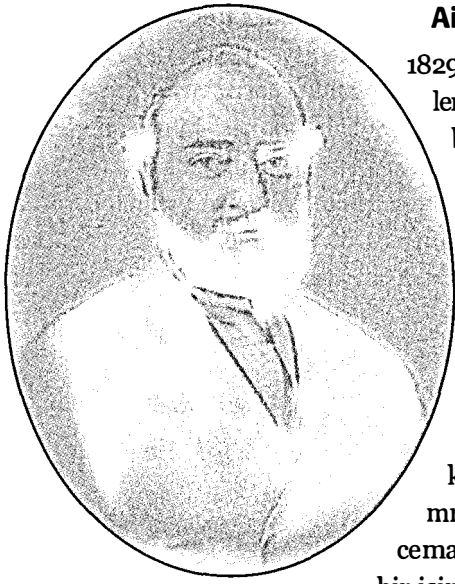
gin değillerdi; ama İsak Kamondo ailenin kaderini değiştirdi. Ortaköylü fakir bir tellalın çocuğu olan İsak, yeteneği sayesinde zengin bir banker olmayı başardı ve Karaköy'de "I. Camondo et Cie Bankası"nı kurdu. 1832'de aniden öldü ve tüm mal varlığını kardeşi Abraham Salomon Kamondo'ya bıraktı. Kamondo Ailesi, Abraham Salomon'un zamanında kelimenin tam anlamıyla bir hanedan halini aldı. Sarraflıktan modern bankacılığa dönüşüm sürecinin öncülerinden olan Kamondo, bunun yanı sıra Mustafa Reşid Paşa, Ali Paşa ve Keçecizade Fuad Paşa gibi dönemin en önemli isimlerinin de bankerliğini üstlenerek büyük nüfuz kazandı ve cemaatle hükümet arasında bir köprü vazifesi gördü.

Abraham Salamon Kamondo

Keçecizade Fuad Paşa'nın "Üstad-ı Azam Kamondo Efendi" diye takıldığı Abraham Salomon, 1849'da İftihar ve Mecidiye Nişanları ile ödüllendirildi. Dokuzu Galata'da olmak üzere toplam on han, 27 apartman ve ev, çoğu Galata'da 50 kadar irili ufaklı dükkân, birkaç arsa ve bir tiyatro sahibi oldu. Galata'daki malikânesinden Bankalar Caddesi'ndeki bankasına kolayca geçmek için inşa ettirdiği Kamondo merdivenleri, bugün de aynı şekilde ailenin ismiyle anılıyor. Aslen Avusturya vatandaşı olan Abraham Salomon, 1865'te İtalyan vatandaşlığına geçmiş 1866'da İtalya'nın

Avusturya'yı mağlup ederek Venedik'i almasından sonra da İtalya'ya giderek Kral II. Victor Emmanuel ile görüşmüş ve Torino'daki yetimler yurdunun yanı sıra İstanbul'daki İtalyan Hastanesi ve okuluna büyük yardımlarda bulunmuştu. İtalya Kralı, Abraham Salomon'a 1867'de "Kont" unvanı verdi. Aile böylece resmen asiller sınıfına geçti ve bir de ambleme sahip oldu.

Abraham Kamondo, tek oğlu Rafael'in bankerliğe soğuk bakmasından dolayı kendisinden sonra servetini idare etmek üzere torunları Abraham Behor ve Nissim'i yetiştirdi. Ancak Nissim de bankerlikten çok sanata ilgi duydu ve ailenin idaresini Abraham Behor üstlendi. 1869'da bütün aile İstanbul'dan ayrılarak Paris'e yerleşti ve kısa sürede Paris sosyetesine adapte olarak Monceau Parkı'nın yanında inşa ettirdikleri görkemli malikâneleriyle davet verme yarışına katıldılar. 30 Mart 1873'te Paris'te vefat eden Abraham Salomon, vasiyeti gereği İstanbul'a getirilerek Hasköy'deki anıt mezarına defnedildi. 1889'da ise Abraham Behor ve Nissim kardeşler birkaç ay arayla Paris'te öldüler. Ailenin uçsuz bucaksız mal varlığı Abraham'ın oğlu İsak ile Nissim'in oğlu Moiz'e kaldı. İki kuzen de servetlerini arttırmaya çalışmakla uğraşmaktan ise sanatla ilgilenmeyi ve koleksiyonerliği seçtiler. Dünyanın en kıymetli tablo, mobilya ve heykel koleksiyonlarını kurdular. İsak Kamondo, 1911'de başta tabloları olmak üzere birçok koleksiyonunu Louvre Müzesi'ne bağışladı. Bu bağış, o tarihe kadar müzeye yapılan en değerli bağıştı. Kamondoların son mensubu Moiz Kamondo'nun kızı Beatrice ise kendi deyimiyle "tam bir Fransız" oldu ve Yahudilikle tüm bağlarını kopardı. 1942'de vaftiz edildi ve hayatına koyu bir Katolik olarak devam etti. Fakat yeni dini, kendisini Nazi kampına götürülmekten koruyamadı. Yahudilikle hiçbir alakalarının kalmadığını iddia eden Kamondoların bu son mensubu, Yahudi kanı taşıdığı için Nazi kampında öldürüldü.

Abraham Behor Kamondo

Ailesi Paris'e taşındı

1829'da İstanbul'da dünyaya gelen Abraham Behor Kamondo, babasının işlerle fazla uğraşmamasından dolayı küçük yaştan itibaren bankacılığı dedesi Abraham Salomon Kamondo'nun yanında öğrenmiş ve genç yaşında kardeşi Nissim ile birlikte ailenin "I. Camondo et Cie" isimli bankasının idaresini eline almıştı. Bankacılığın yanı sıra cemaatte de son derece önemli bir isim olan Abraham, 1854'teki Yahudi cemaatindeki eğitimin modernleştirilmesi için Hasköy'de bir okul kurmuş, 1856'da Yahudi Nizamnamesi'nin hazırlanmasında aktif rol oynamış, saraya ve hükümete yakınlığı sayesinde cemaat ile devlet arasında bir köprü vazifesi görmüştü. Özellikle 1856'dan sonra cemaat içerisindeki etkinliği din adamları tarafından eleştirilen Abraham, 1862'de Yeniköy'deki yalısının bir haham tarafından basılmasından sonra cemaat idaresinden uzaklaştırılmıştı. Vefatına kadar kurduğu okulun ihtiyaçları ve eğitim kalitesiyle yakından ilgilendi ve İstanbul'daki İtalyan Yahudileri'ni "Communité Israelitico-İtaliana di Istanbul" ismi altında teşkilatlandırdı. 1864'te Osmanlı Bankası'yla rekabete girişti ve pek çok yabancı bankerin, yanı sıra Baltazzi, Mısırlıyan, Zografos ve Zarifi gibi Osmanlı'nın önde gelen isimleriyle ortak olarak "La Société Générale de l'Empire Ottoman Bankası"nı kurdu.

Osmanlı'nın borçlanmada bankerlerden çok Avrupa'daki finans şirketlerini tercih etmesi üzerine 1867'de I. Camondo et Cie

Bankası'nın Paris'te bir şubesini açmaya karar verdi ve 1869'da bütün aile Paris'e taşındı. Eğitim misyonunu Paris'te de sürdüren Abraham, İstanbul'daki okulun masraflarını karşılamaya devam ettiği gibi, Doğu Yahudileri'ne mesleki eğitim vermek ve dil öğreterek yenidünyaya adapte olmalarını sağlamak amacıyla 1860'ta yine Paris'te kurulan "Alliance Israelite Universelle", yani "Evrensel Musevi İttifakı"nı destekledi. Paris'te yaşamasına rağmen İstanbul ile ilişkilerini hiçbir zaman kesmeyen Abraham, 1870'te Hristaki Zografos ve Jorj Zarifi ile birlikte "La Société des Tramways de Constantinople" isimli tramvay şirketini, 1872'de ise "La Compagnie des Eaux de Constantinople" isimli su şirketini kurdu ve 1889'da ani bir hastalık neticesinde Paris'te vefat etti.

Ermeniler Türkler ile Savaşırken Kazançlı Çıkan Taraf Bizans Oldu ve Ağtamar'ı Aldı

Milattan sonra 390'a gelindiğinde dünya üzerinde artık bir Ermeni krallığından bahsetmek imkânsızdı. Ermenistan dünyanın iki büyük gücü olan Bizans ve İran arasında paylaşılmış ve vilayetleri derebeyi şeklinde prenslikler haline getirilmişti. Prensliklerin büyük bölümü İran'ın, daha küçük bir bölümü de Bizans'ın hâkimiyeti altındaydı. Sürekli rekabet ve savaş halinde olan Bizans ile İran sınırının ortasında yer alan Ermeni prenslikleri, ister istemez iki imparatorluğun çekişmesinin odak noktası olmuştu. İran, Ermenileri Mecusileştirerek yanına çekmeye çalışırken Bizans da kendisi gibi Hristiyan olan bu halkı İran saldırılarına karşı paratoner olarak kullanma siyasetini güdüyordu.

Bizans, İran'ın dini baskıları yüzünden kendilerine daha da yakınlaşan Ermenilerin koruyucu rolünü üstlenmiş, hatta Doğu Roma'nın kurucusu Büyük Konstantin, Ermenileri taciz eden İran'ın üzerine yürürken savaş yolunda ölmüştü. Ancak, Bizans ile Ermeniler arasındaki iyi ilişkiler fazla uzun sürmeyecekti. Ermeniler, 451'de kabul edilen Kalkedon Konsülü'nün kararlarını tanımayınca Bizans tarafından dinden çıkmış kabul edildiler ve

mezhep değiştirmeleri yönünde baskılara maruz kaldılar. Daha sonra dengeli bir siyaset güderek kimi zaman İran'ın, kimi zaman da Bizans'ın yanında yer aldılar.

Yedinci yüzyılda Araplar ile Bizans arasında şiddetli savaşlar patlak verdi. Ermeniler, dönemin Bizans İmparatoru Heraklios'un da Ermeni asıllı olmasına aldırmadan Müslüman Arapların yanında yer aldılar ve iki devlet arasındaki amansız çatışmalardan en kârlı çıkan taraf oldular. Araplar kendi iç çekişmeleri yüzünden eski güçlerini kaybederek savaşmaktansa siyasi manevralarla bölgeyi ellerinde tutmaya karar verdiler ve bu durumdan yaralanan Ermeni Prenslikleri de krallıklarını ilan etme kararı aldılar. Ermeni Prenslikleri arasında en güçlü konumda bulunan Kars'taki Ani Prensliği'nin Hükümdarı Aşod Pakraduni, 885'te Abbasi Halifesi Mutemid'e elçiler göndererek kendisini "Kral" olarak tanımasını istedi. Gelişmeleri "Bizans'a karşı bir hamle" olarak yorumlayan ve isteği kabul eden Mutemid, Aşod'a, sarık, kaftan ve altınlar göndererek bu tarihten sonra kendisini "Şah" unvanıyla anmaya başladı. Halifenin bu atağına karşı Bizans da derhal harekete geçerek Aşod'a taç gönderdi ve onu "kral" olarak tanıdığını açıkladı. Ani Prensliği'nin isteğini elde etmesi, Vaspurakan, yani Van Prensliği'nin hanedanı Ardzrunileri de harekete geçirdi ve Vaspurakan Prensi Gagik, 908'de hem Halife hem de Bizans İmparatoru tarafından kral kabul edildi. Halife artık Gagik'e de "Şah" diyor, ancak Ani Kralı Pakradunilerin daha önemli bir mevkide bulunmasından dolayı Ani Kralı'ndan "Şahinşah", yani "Kralların kralı" diye bahsediyordu.

Eski İranlıların kullandığı Pehlevi dilinde "Soyluların soylusu" anlamına gelen Vaspurakan'ın Kralı Gagik, bağımsızlığını kazandıktan sonra kendisine yeni bir payitaht arayışına girdi ve güvenli bölge olarak gördüğü Van Gölü'ndeki adada karar kıldı. 915'te başlayan çalışmalar altı yılda tamamlandı, adanın etrafı yüksek ve geniş surlarla çevrildi, surların içine bir saray ve günümüzde

"Ağtamar Kilisesi" ismiyle bilinen kraliyet kilisesi "Surp Haç" inşa edildi. Klasik Ermeni mimarisiyle yapılan Surp Haç Kilisesi, tarihi öneminin yanı sıra adeta bir sanat harikasıydı. Kilisenin dış cephesine taş ustalığıyla işlenen İncil ile Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta'dan alınan hikâyeler, en az kilisenin içindeki süslemeler ve ikonalar kadar dikkat çekiciydi. Dış cephede kullanılan renkli taşların üstü altın kaplanmış, güneş doğduğunda kilisenin bir kandil gibi aydınlanması sağlanmış ve bu özelliğinden dolayı halk arasında "İkinci Güneş" diye isimlendirilmişti.

Akşam saatlerinde maiyetleriyle birlikte saraylarından çıkan Vaspurakan kralları, kilisenin etrafında dolaşırlar, dinlenirler ve güneşin son ışıklarının altın işlemelere yansımasını görerek rahatlarlardı. Kraliyet kilisesi bu kadar süslü ve şatafat içerisindeyken sarayın da ne derece zengin ve gösterişli olduğunu tahmin etmek zor değildi. Dönemin tarihçileri, bu gün temelleri bile kaybolan sarayı şu satırlarla anlatmışlardı:

> "Kireç harcı ve taş bloklardan oluşan üç ayak kalınlığındaki duvarlarıyla bakır ve kurşun karışımı bir kütleyi andıran saray, temelden çatıya doğru sanki kendiliğinden yükseliyor. Taşıyıcı sütunları yok, bu yapı hayal gücünü aşan bir mucize gibi. Kemerli nişler, köşeler ve akıl almaz geçitler göz kamaştırıyor, gökyüzü kadar sarsılmaz kubbelerin altın süslemeleri ışıl ışıl parıldıyor. Bu kubbeleri seyretmek isteyenin bir hükümdara saygı duyarcasına şapkasını çıkarması gerekir. Sadece o zaman boynu tutuluncaya dek bu renk cümbüşünü seyre dalabilir. Sarayın mimarisi öylesine şaşırtıcı ve olağanüstü ki, tek bir odasını bile saatlerce inceleyen okumuş biri, ne gördüğünü tam olarak kavrayamadan saraydan ayrılır.
>
> Prensin tüm görkemiyle oturduğu altın kaplama taht, gözleri ışıl ışıl saray oğlanları, dizi dizi çalgıcılar ve gruplar halinde duran göz alıcı kızlarla çevrili. Ayrıca kınından çıkarılmış kılıçla-

rıyla bekleyen askerler, her an savaşmaya hazır savaşçılar, orada burada aslanlar ve başka yabani hayvanlar var. Etrafta değerli taşlarla süslenmiş kuş heykelleri de göze çarpıyor. Orada bulunanların hepsini tek tek saymak ve anlatmak gerekse, hem anlatan, hem de dinleyen bitkin düşer. Akla hayale sığmayacak kadar güzel olan bu sarayın kapıları da çok zarif ve ince işlemeli. İki kanatlı kapılar açılınca içeriye hafif bir meltem doluyor, kapıların tümü sanki tek bir örnekten çıkmışçasına birbirleriyle uyumlu."

Sarayın ve kilisenin şatafatına rağmen Vaspurakan Krallığı fazla uzun ömürlü olmadı. Krallık, Ermeni takvimine göre 467'de, yani 1018 Mart'ı ile 1019 Mart'ı arasında büyük saldırılara uğradı. Ancak, saldıranlar ne Bizans, ne İran ne de Araplardı. Vaspurakan'a Türkler saldırıyor ve sınır köylerine büyük zararlar veriyorlardı. Vaspurakan Kralı Senekerim, saldırıların durdurulması için büyük oğlu Prens Tavit'i ve krallığın en yaşlı generali Şapuh komutasındaki bir orduyu Türklerin üzerine gönderdi. Bu dönemde yaşananları bir el yazmasında toplayan Urfalı Mateos adlı başrahibin aktardığına göre; çarpışmalar Türk ve Ermeni askerlerinin ilk karşılaşmasıydı. Ermeniler, Türkleri gördüklerinde çok şaşırmışlardı.

Türklerin ata binmeleri ve giyinişleri Ermenilerden çok farklıydı. Atlı askerlerin saçları rüzgârda dalgalanıyor, aynı zamanda çok iyi ok kullanıyorlardı. Ermeni askerler ok kullanamadıkları gibi üzerlerinde de kendilerini Türk oklarından koruyacak kıyafetleri yoktu. Türklere yalın kılıç saldıran Ermeni birlikleri oklar yüzünden hemen ölmüş, kötü gidişata sinirlenen Prens Tavit de atını Türklerin üzerine sürmeye kalkmıştı. Prens Tavit'i son anda durduran General Şapuh, *"Türk orduları yüzünden birçok askerimizi kaybettik, geri dönüp zırhlanalım ve öyle saldıralım"* dedi. Ancak prens geri çekilmeyi gururuna yedirememeyerek ilerleyince,

general prensi bu defa omuzlarına vurarak geri çevirdi. Krallığın en yaşlı generali olan Şapuh, aynı zamanda prensin hocasıydı.

Ermeniler ile Türkler arasındaki bu çekişme üç yıl kadar sürdü. Urfalı Mateos'un aktardığına göre; Ermeni askerlerin daha fazla dayanamayacakları belli olunca, Kral Senekerim yemeden içmeden kesildi, hiç kimseyle konuşmayarak odasına çekildi ve kendini Kutsal Kitap okumaya adadı. Uzun süre kutsal kitaptan bir çıkar yol arayan kral, nihayetinde Türklerin günün birinde bütün bu coğrafyaya sahip olacaklarına ve durdurulamayacaklarına kanaat getirerek daha fazla direnmeyi lüzumsuz gördü. Kral Senekerim, Bizans İmparatoru II. Basil'den yıllarca büyük yardımlar ve iltifatlar görmüş, İmparator tarafından "*manevi oğlum*" sözüyle yüceltilmişti. Bu yüzden yine imparatordan yardım istedi; ancak II. Basil kendisine farklı bir öneride bulundu. Öneriye göre; Kral Senekerim tüm maiyeti, askeri ve halkıyla birlikte Van'ı boşaltacak, Van'da tek bir Ermeni kalmayacak ve ne ailesinden, ne de zadegânından herhangi biri Van'a asla geri dönmeyecekti. Bununla birlikte Kral Senekerim'e daha güvenli bir bölge olan Sebestia, yani Sivas verilecek, ancak bölge halkı şehirden çıkarılmayacaktı.

Vaspurakan Krallığı'nın aristokrat ve aydın kesimi anlaşmaya karşı çıkmış ve teklifin bir kurtarma planı değil, kendilerinin içeriye çekilerek yok edilme planı olduğunu öne sürmüşlerdi. Kral Senekerim de durumun farkındaydı. Zira Sivas krala teslim edilirken tüm surları yıkılmıştı; ancak başka çare yoktu. Teklifi çaresizce kabul eden kral, 1021'de tüm şehri boşalttı ve Ermeniler, Van'dan ve Ağtamar'dan ayrıldılar. İmparator II. Basil, Sivas'a yerleşen Kral Senekerim'e "Magistros", yani "Eyalet Valisi" unvanı verdi. Böylelikle Senekerim'in artık bir kral olmadığını ilan ediyordu. Senekerim'in 1026'da ölümü üzerine yerine büyük oğlu Tavit geçti. Tavit'in 1037'deki vefatının ardından da tahta kardeşi Atom oturdu. Atom'un döneminde İstanbul ile Sivas arasındaki

ilişkiler o derece gerilmişti ki, Atom ve zadegânı İstanbul'a çağrılarak mezhep değiştirmeye zorlanmışlardı. 1071'de Alparslan'la savaşmaya giden Bizans İmparatoru Romen Diyojen, Sivas'tan geçerken Atom'u kabul etmemiş, "*Türklerin işini bitirip döndüğümde yeryüzünde Ermeni diye bir millet bırakmayacağım*" tehdidinde bulunmuş; fakat muzaffer şekilde dönmeye fırsatı olmamıştı. Sivas 1095'te Danişmendler tarafından alındı ve Ardzruni Hanedanı tarihe karıştı. Daha sonra Van'ın da Selçukluların eline geçmesiyle birlikte Ermeniler Ağtamar'a tekrar kavuştular ve 1113'te adanın tamamı manastır haline getirilerek burada bir patriklik kuruldu. İran ve Osmanlı döneminde de varlığını sürdüren patriklik, 1916'da lağvedildi.

Gerçek Cimri Musurus Paşa Gibi Olur, Kralın Hediye Ettiği Geyiği Mahalle Kasabına Satar

Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda, gayrimüslim toplumlar arasında en imtiyazlısı Rum cemaati idi. Rum Patriği, protokolde diğer cemaat başkanlarından önce gelirdi. Gayrimüslimlerin devlet idaresinde rol almalarından çekinilir; ama Eflak ve Boğdan voyvodaları Rum cemaatinden seçilir, Babıâli ve Tersane tercümanlığı gibi önemli görevlere de "Fenerli Beyler" ismiyle bilinen Rum aristokratlar atanırdı. Osmanlı'nın Rumlara duyduğu güven 1821 Yunan İsyanı'nda patrikhanenin ve cemaatin aristokratlarının isyana göz yumarak devleti uyarmamasından dolayı kırılmıştı. Ayaklanmayla birlikte cemaatin imtiyazlı durumu da sona erdi ve Rumlar önemli mevkilerden uzaklaştırıldı. Rumların itibar kaybetmeleri, II. Mahmud döneminde Ermenilerin ön plana çıkmalarını ve Ermeni cemaatinin altın çağını yaşamasını sağladı. Henüz milliyetçilik duyguları ve bağımsız bir devlet kurma isteği uyanmamış olan Ermeniler, "Teb'a-i Sadıka" diye isimlendirilerek, Rumlardan boşalan "en prestijli cemaat" konumuna yükseldiler. II. Mahmud'un vefatının ardından ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı'nın getirdiği eşitlik ve Osmanlılık

kavramlarıyla birlikte tüm cemaatler eşit haklara sahip kılınarak Rumlara bir anlamda iade-i itibar yapıldı ve tekrar devlet hizmetinde çalışmalarına imkân tanındı. 1856 Islahat Fermanı'nın ardından da rütbe ve unvan alabilmeleri ve daha önemli mevkilere yükselebilmeleri sağlandı.

Aslen Giritli bir Rum ailesi olan Musuruslar, eşitlik seslerinin yükseldiği bu dönemde gayrimüslimlerin de devlet yönetiminde yer alabileceğini gösterdiler. Musuruslardan pek çok sefir, bey, vali, senatör çıktı ve aile, Hariciye Nâzırı Karatodori Paşa gibi dönemin önde gelen elitleriyle akrabalık kurdu. Ailenin en tanınan siması, şüphesiz koyu bir Osmanlı olan Kostaki Musurus Paşa idi. Vezirliğe kadar yükselen Kostaki Paşa, 1835-1839 arasında Sisam Beyi, 1840-1848 arasında da Osmanlı'nın ilk Atina elçisi olarak görev yaptı. Yunanlılar tarafından "milli hain" ilan edilen paşa, Atina'daki görevi sırasında bir suikast girişimi atlattı ve topal kaldı. 1848'den sonra Viyana Elçiliği'ne, 1851'de ise Londra Elçiliği'ne atanan Musurus Paşa, Sultan Abdülaziz'in Londra seyahatinde padişaha en yakın isim oldu ve Kraliçe Victoria ile hükümdar arasındaki diyalogu sağladı. Aynı günlerdeki bir ziyafet sırasında paşanın hanımı aniden öldü ve Sultan Abdülaziz, paşasına duyduğu saygıdan ötürü, düzenlenen bütün eğlenceleri iptal ettirdi.

Kostaki Musurus Paşa'nın 1885'teki vefatının ardından Londra Sefirliği'ne paşanın oğlu eski Roma Sefiri Etienne Musurus Paşa atandı. Babası sayesinde protokolü layıkıyla öğrenmiş olan oğul Musurus Paşa, aynı zamanda çok iyi bir eğitim görmüş ve Oxford Üniversitesi'ni bitirmeyi başarmıştı. Türkiye'de hiç yaşamadığı için tek kelime Türkçe bilmez, lakin İngilizceyi ve Fransızcayı anadilinden daha iyi konuşurdu. Hatta her fırsatta Fransızlardan daha iyi Fransızca konuşmakla övünürdü. Musurus Paşa, babası gibi diplomatik başarılarıyla değil, hastalık derecesindeki pintiliğiyle şöhret kazandı. Bulunduğu makamın ciddiyetine rağmen

Etienne Musurus Paşa

kılığına kıyafetine hiç dikkat etmez, beli düşük pantolon giyer, göbeğini çıkarır ve her daim sakalını boyardı. Sıkça nezleye yakalandığı için burnu sürekli akar, sefarethane çalışanları da kendisiyle, "*Bizim sefir burnundan ağlar*" diye dalga geçerlerdi.

Cimriliğiyle nam salan Musurus Paşa, kötü bir huyu, yani cimriliği yüzünden devleti pek çok kez zor duruma soktu ve prestijini zedeledi. Paşa hiçbir daveti kaçırmayarak her yere gittiği halde, kendisine bir davet vererek Osmanlı'nın saygınlığını arttırması önerildiğinde; "*Aman Efendim, İstanbul sefarethanenin eşyalarını yenilemek için bile para ödemiyor. Bu halde nasıl davet verelim?*" diyerek geçiştirirdi. Musurus Paşa'nın cimriliği zaman zaman diplomatik sorunlara da sebep oluyordu. Roma elçiliğinde bulunduğu günlerde İtalya kralın, av partisine davet ettiği Musurus Paşa'ya avladığı geyiklerden birini hediye ederek güzel bir jest yaptı. Paşa ise "*Ben bu koskoca geyiği tek başıma nasıl yerim?*" diye düşünerek kralı hediyesini mahalle kasabına sattı, fiyatı arttırmak için de kasaba "*Bu geyiği İtalya Kralı avladı*" dedi. Ancak kasap, Paşa'dan daha uyanık çıktı ve vitrine koyduğu geyiğin altına "*İtalya kralının avlayarak Osmanlı Sefiri'ne hediye ettiği geyiktir*" yazdı. Bu durum üzerine halk adeta geyiği kapıştı, hadise Roma'da büyük yankı uyandırdı ve diplomatik kriz halini alıp basına da yansıdı. Dönemin Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa, bütün bu yaşananları "*O eskiden beri böyledir*" diye yorumluyor ve paşanın cimrilik hikâyelerini anlatıyordu. Tevfik Paşa'nın anlattığına

göre; Musurus Paşa, Sisam Prensi iken bir gün çok hastalanarak doktor çağırmak zorunda kalmış. Doktor muayeneyi bitirdikten sonra reçetesine bir kutu hap yazarak sadece iki tane almasının yeterli olacağını söylemiş. İlacı alması için uşağını yollayan Musurus Paşa, uşak az sonra geldiğinde kutuda altı tane hap olduğunu görünce dört tanesini uşağa geri verip "*Git bunlarını eczacıya götür, faturadan düşsün*" demiş.

Musurus Paşa'nın cimrilikleri bunlarla da sınırlı değildi. "İstibdat Dönemi" olarak anılan Sultan Abdülhamid dönemi, bilindiği gibi jurnalcilerin ve ajanların hâkim olduğu bir devirdi. Yurtiçinden ve yurtdışından herkes Sultan Abdülhamid'e jurnal gönderebilir ve verdiği malumat yalan yahut gerçek olsun mutlaka bir miktar parayla ödüllendirilirdi. Sultan Abdülhamid'den altın koparmak için Londra Sefareti'ne giden Dajak isimli bir Ermeni, İsviçre'deki Ermeni komitelerinden çok önemli bir mektup aldığını ve mektupla ilgili olarak sefirle görüşmek istediğini söyledi. Bir Ermeni'nin komitelerle ilgili kendisiyle görüşmek istediğini duyan Musurus Paşa, bunun bir suikast girişimi olabileceğini düşündü, çekmecesinden tabancasını çıkartarak kurşunları kontrol ettikten sonra sefaret kâtiplerini de odaya çağırtıp güvende olduğuna kanaat getirince Dajak'ı odaya çağırttı. Dajak, İsviçre'deki Taşnak Komitesi'nden geldiğini öne sürdüğü ve Sultan Abdülhamid'e yapılması planlanan bir suikastı anlatan mektubu okumaya başladı. Adamın sadece bahşiş koparmaya geldiğini anlayan ve "*Ne yapsam da para vermesem*" diye düşünen Musurus Paşa, belagatli bir Fransızcayla sorular sorarak misafirini bunaltmaya çalıştı. Dajak da arada "*Türkçe konuşsak*" diye yakarmasına rağmen bahşiş alabilmek uğruna dili döndüğünce soruları cevapladı. En sonunda daha fazla dayanamadı ve Musurus Paşa'nın "*Sen ne biçim Ermeni'sin, ırkdaşlarını ele vermeye utanmıyor musun?*" diye çıkışması üzerine küfürler ederek sefarethaneden ayrıldı.

Bu sırada Sultan Abdülhamid'in meşhur mabeyincisi Arap İzzet Paşa'nın adamlarından Kirkor Sinapyan, Londra'ya giderek Musurus Paşa ile görüştü. İzzet Paşa'nın saraydaki nüfuzunu iyi bilen Musurus Paşa, Kirkor Sinapyan'dan sefarethanenin eşyalarının yenilenmesi için üç bin lira ayrılması ve kendisine de Paris Sefiri Salih Münir Paşa'ya verildiği gibi elmaslı bir nişan verilmesi hususunda aracılık yapmasını istedi. Ancak "*İstediklerinden birini seç ve Sultan Abdülhamid'e dilekçeni yaz, bana da mükâfat olarak 500 lira ver*" cevabını aldı. Sinapyan'ın sözleri üzerine tereddüde düşen paşa, akıl danışmak için sefaret kâtiplerinden Esat Cemal Bey'i çağırdı. Kâtibin "nişanı tercih edin" tavsiyesi üzerine kafası iyice karışarak bu defa vereceği rüşvete değip değmeyeceğini anlamak için "*Acaba nişanın üzerinde kaç tane elmas vardır?*" diye sordu. Birkaç hafta sonra ise paşaya nişan gönderildi ve gazetelerde, "*Hidemât-ı hasene ve sadâkatine mebnî Londra Sefiri Devletlû Musurus Paşa Hazretleri'ne Murassa Mecidî Nişanı tevcih edildi*" şeklinde haberler yayınlandı. Musurus Paşa, haberi duyan sefarethane çalışanlarının nişanı görmek istemeleri üzerine "*Yarın gösteririm*" diyerek herkesi oyaladı ve hiç kimse paşanın ne yapmaya çalıştığını anlayamadı. Hâlbuki paşa, nişan eline geçer geçmez paha biçilmesi için Londra'daki kuyumculara yollamış ve elçilik mensuplarının isteklerini bu yüzden geri çevirmişti.

Garip hikâyeleri dillerde dolaşan Musurus Paşa, bir gün merdivenlerden düşerek dizini kırdı. Doktor, paşanın durumunu inceledikten sonra yaşı yüzünden bacağını alçıya almayı uygun görmedi ve paşayı ameliyat edip kırılan iki kemiği gümüş tellerle birbirine bağladı. Bu sırada Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Londra'yı ziyaret edeceği haberi geldi. Bacağının acısını unutan Musurus Paşa, "Ülkesinin en büyük müttefikini karşılayamayacağının" derdine düştü ve derhal doktorunu çağırtarak, "İmparator gelene kadar mutlaka iyileşmesi gerektiğini" söyledi. Durumun ciddiyetini

anlayan doktor, her gün sefarethaneye giderek paşayı bastonla yürütüyor ve kemiğin çabuk kaynamasını sağlıyordu. Ancak tedavi iyi sonuç vermedi ve paşanın dizindeki iki kemiği tutan gümüş teller koptu. Durumu daha da kötüleşen paşanın sadece iki seçeneği kalmıştı. Ya bacağı alçıya alınacak yahut ikinci bir ameliyat yapılacaktı. Yaşı itibarıyla ikinci ameliyat fazla riskliydi, alçıya alınırsa da topal kalma ihtimali vardı. Musurus Paşa'nın eşi, kocasının sakat kalmasından korktuğu için ikinci ameliyatın yapılmasını istedi; fakat yaşlı adam ikinci operasyonu atlatamadı ve ameliyat masasında öldü. Esat Cemal Bey'in anlattığına göre; Musurus Paşa'nın vefatından sonra sefaret personelinin ağzından "*Ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur/Yıkıldı gitti cihandan dayansın ehl-i kubur*" mısraları döküldü.

Paşalar Tepişirken Altta Kalan Sarraf Mıgırdiç Fena Halde Ezildi ve Delirdi

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nu sihirli bir değnek değmişçesine modernleştirip tüm sorunların çözülmesini sağlamadı, bilakis ilk başlarda halkın daha da ayrışmasına ve isyanların çıkmasına sebep oldu. Aynı zamanda devlet idaresinde kamplaşmalara yol açtı, devletin zirvesi "Batılılaşmadan yana olanlar" ve "gericiler" diye iki gruba ayrıldı. Batılılaşmayı savunanların başını Tanzimat Fermanı'nı kaleme alan Mustafa Reşid Paşa, gericilerin başını ise Sultan Abdülmecid'in kız kardeşi Adile Sultan'ın eşi Damat Mehmed Ali Paşa çekiyordu. İki paşa arasındaki rekabet o raddeye varmıştı ki, Mustafa Reşid Paşa 1853 Kırım Savaşı'nın arifesinde Rusya ile harbi önlemek adına diplomatik ataklarda bulunurken, Mehmed Ali Paşa savaşı körüklüyor ve softaları kışkırtarak gösteriler yapmalarını sağlıyordu. Aynı günlerde İstanbul sokaklarında, "*Padişahım, kullarınız sizin uğrunuzda canlarını, mallarını ve evlatlarını feda etmeye hazırdır. Sizin de şanlı atalarınız gibi Eyüp Sultan'da kuşandığınız Peygamber kılıcını kınından çıkarmanız vacip oldu. Etrafınızdakilerin savaşa karşı durmaları, zevklerine düşkünlüklerinden ileri gelmektedir ve böyle giderse bütün İslam âleminin*

mahvolma tehlikesi vardır. Sözün kısası askerleriniz ve kullarınız savaş isterler padişahım" yazılı afişler asıldı. Tepkiler yüzünden halkın galeyana gelerek Sultan Abdülmecid'e saldırmasından endişe duyuldu ve hükümdarın korunması için bir bölük süvari daha görevlendirildi.

Mustafa Reşid Paşa, 1854'te Kırım Savaşı'nın sürdüğü günlerde Damat Mehmed Ali Paşa'yı köşeye sıkıştırmak için büyük bir fırsat yakaladı. Mustafa Reşid Paşa'nın sarrafı Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'ın elinde Damat Mehmed Ali Paşa'ya ait 75 bin kuruşluk borç senedi vardı; ancak paşa senedin altındaki resmi mührün kendisine ait olmadığını öne sürüyor ve parayı ödemeyeceğini söylüyordu. Bir taraftan sahte senet hadisesinin tartışmaları sürerken, diğer taraftan Nevrekoplu Mehmed Bey meselesi patlak verdi. Mehmed Ali Paşa, vergi toplama imtiyazı olan Sarraf Nevrekoplu Mehmed Bey'e olan 17 bin keselik borcunu da ödememişti. Sarraf, paşayı dava etmek istedi, Mustafa Reşid Paşa durumu fırsat bilerek Nevrekoplu Mehmed Bey'in paşaya rüşvet verdiğini ortaya çıkardı ve Damat Mehmed Ali Paşa'nın o sene kurulan ve mahkeme görevi de yapan Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta yargılanmasını istedi.

İddiaların şahsına yapılmış bir hakaret olduğunu söyleyerek yargılanmayı reddeden Mehmed Ali Paşa, Fransız elçiliğinden yardım alabilmek için talepte bulundu; ancak Serasker Rıza Paşa yardımın önünü kesti. Mustafa Reşid Paşa, bu defa Mehmed Ali Paşa'nın softaları tahrik ettiği için sürgüne gönderilmesi gerektiğini anlatan bir dilekçe yazdı ve Şeyhülislam Arif Efendi'ye, Serasker Rıza Paşa'ya, Meclis-i Vala Reisi Kâmil Paşa'ya ve Fethi Paşa'ya onaylatarak padişaha takdim etti. Dilekçe hükümdardan hemen karşılık buldu ve paşanın sürgüne gönderilmesi kararı çıktı. Aynı günün akşamı Mehmed Ali Paşa'ya bir mabeyinci yollanarak "*Padişahın Çırağan Sarayı'nda kendisiyle görüşmek istediği*" söylendi. Haberi alınca tekrar sadrazamlığa atanacağını zanneden

paşa, hiç vakit kaybetmeden kayığa binerek Kuruçeşme'deki sarayından Çırağan Sarayı'na gitti. Hâlbuki hükümdar o sırada Dolmabahçe Sarayı'ndaydı, Çırağan Sarayı'nda paşayı sürgüne göndermekle görevlendirilen Serasker Rıza Paşa bekliyordu. Mehmed Ali Paşa'nın sürgün kararını öğrenerek bir sefarete sığınmasının önüne geçmek için böyle bir tedbir alınmıştı.

Sadrazamlık umutlarıyla Çırağan Sarayı'na ulaşan paşa, burada seraskerin huzuruna çıkarıldı ve kendisine "*Kastamonu'ya sürgün edileceği*" tebliğ edildi. Kararı öğrendiğinde "*Gitmem, efendimizle görüşeceğim!*" diye direttiyse de karşı çıkmanın anlamsız olduğunu anladı ve Serasker Rıza Paşa'nın kayığıyla açıkta bekleyen vapura bindirilerek apar topar sürgüne gönderildi. İngiliz Sefiri Canning'e "*Mehmed Ali Paşa'nın terbiye olması için uzun bir sürgün hayatı yaşatacağını*" söyleyen Sultan Abdülmecid, kız kardeşi Adile Sultan'ın ricası üzerine 18 gün sonra kararını değiştirdi ve hiçbir göreve atamama şartıyla paşanın İstanbul'a dönmesine izin verdi. Mehmed Ali Paşa'nın affına sinirlenen Mustafa Reşid Paşa, görevinden istifa etti ve Viyana'da toplanmış olan konferansa Ali Paşa'nın yerine kendi isteğiyle delege tayin edildi.

Sultan Abdülmecid, 1855'te yine sözünde durmayarak Mehmed Ali Paşa'yı Kaptan-ı Deryalık görevine atadı, bunun üzerine Mustafa Reşid Paşa her şeyden elini ayağını çekti. Paşanın tekrar mevki sahibi olması ve yegane hamisi Mustafa Reşid Paşa'nın geri adım atması üzerine kendisinden intikam alınmasından korkan Sarraf Mıgırdiç Amira Cezayirliyan, saraya ve Babıâli'ye hayatının güvence altında olmadığına dair birbiri ardına dilekçeler gönderdi; ancak hiçbirine cevap alamadı. Mıgırdiç Amira Cezayirliyan korkmakta pek de haksız sayılmazdı; zira Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'e kardeşine suikast düzenlemesini teklif edebilecek derecede gözü kara ve kindar bir yapıya sahipti.

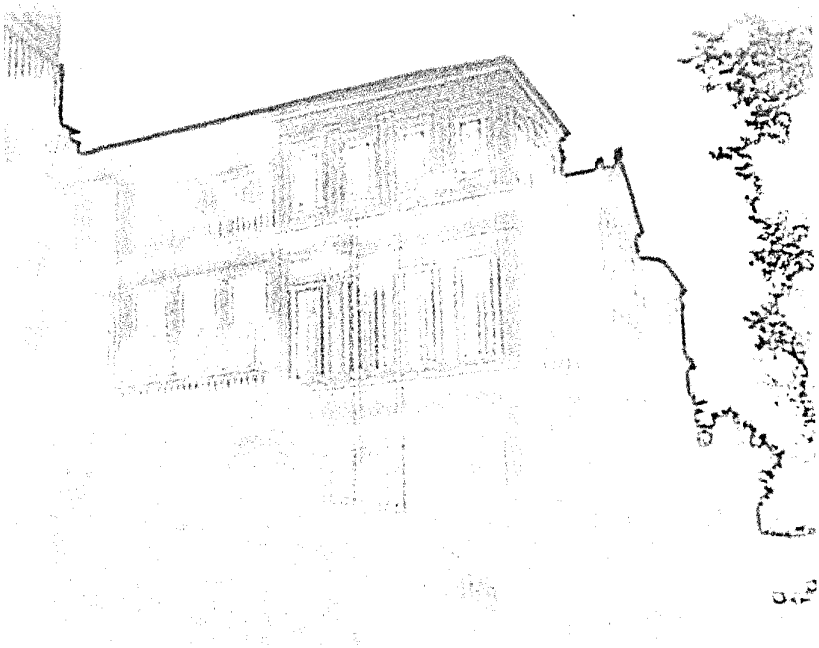
Dilekçelerin cevapsız kalması üzerine iyiden iyiye korkuya kapılan Mıgırdiç Amira Cezayirliyan, İngiliz Sefarethanesi'ne sığınarak İngiltere'ye iltica etti. Beş yıl kadar Londra'da yaşayan sarraf, İstanbul'da olduğu gibi burada da *Eser-i Ticaret* isimli gemisiyle İngiltere ile Türkiye arasında ithalat ve ihracatla uğraştı. İngiliz vatandaşlığına geçmeye çalıştıysa da başarılı olamadı ve 1860'ta gayrimenkullerini kurtarabilmek için İstanbul'a döndü. Mıgırdiç Amira, hamisi Mustafa Reşid Paşa vefat edeli iki sene olduğu için eskisi gibi devlet nezdinde itibarlı bir ticaret yapamayacağını anladı ve başka yollardan para kazanmanın çarelerini düşündü. 1863'te Hasköy ile Ayvansaray arasında bir ahşap köprü inşa ettirerek buradan büyük gelir elde etmeyi umdu; ancak köprünün inşa edilmesiyle işsiz kalan sandalcılar 15 gün sonra köprüyü ateşe verdiler.

İşleri tersine dönen Mıgırdiç Amira, en büyük darbeyi 1865'te yedi. O sırada Meclis-i Vala üyeliğinde bulunan Mehmed Ali Paşa, sarrafın tüm defterlerine el koydurarak inceleme altına aldı ve Mustafa Reşid Paşa döneminden itibaren bazı yolsuzluklar yaptığını ortaya çıkardı. Mehmed Ali Paşa da yıllar önce vefat eden Mustafa Reşid Paşa'nın arkasından "*Reşid Paşa, bizi rüşvet almakla suçlayıp namuslu geçinirdi. Bak hem kendisi hem de maiyetindekiler devleti nasıl yağma etmişler*" diye laf çıkarttı. Yolsuzlukların ortaya dökülmesinden sonra Mıgırdiç Amira'nın tüm mülklerine el konularak evindeki gümüş takımlara kadar her şeyi satıldı. Hasköy'deki konağı ve bu gün bile göz kamaştıran Yeniköy'deki yalısı ise devlete bırakıldı. Batık banker, hiç olmazsa satılana kadar Hasköy'deki konağında kiracı olarak oturmasına müsaade edilmesini istedi; ancak bu izin de verilmedi. Kadıköy'de bir kira evine yerleşen Mıgırdiç Amira, önce akıl sağlığını kaybetti, ardından hastalanarak yatağa düştü ve 1 Mart 1865'te öldü.

Ticaret mektebi yapılması düşünülerek uzun yıllar boş bırakılan Yeniköy'deki şatafatlı yalısı, fakirlikle başa çıkmaya çalışan

kız kardeşi Meri'nin Sultan Abdülhamid'den yardım istemesiyle satıldı ve bedelinin yarısı sefalete düşmüş olan kadına verildi. Yalı daha sonra yine Sultan Abdülhamid'in emriyle Hazine-i Hassa Nezareti tarafından satın alındı ve hükümdar tarafından Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'e hediye edildi. Böylece o güne kadar Büyükdere'deki bir kira evinde çalışan Avusturya Konsolosluğu, bu gün de faaliyetini sürdürdüğü Yeniköy'deki Cezayirliyan Yalısı'na taşındı.

Yeniköy Cezayirliyan Yalısı

Padişah ile "Çiftliğine" Tavla Oynayan Abraham Paşa, Borç Batağında Öldü

Tarih sahnesine çıkmasından itibaren ayaklanmaların eksik olmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tür hareketlere asla müsamaha gösterilmedi ve isyanlar bastırıldıktan sonra yalnızca elebaşları ile isyancılar değil, bu kişilerle ilişki kuran hemen herkes servetini ve hayatını kaybetti. Lakin II. Mahmud döneminde bir istisna yaşandı ve devletin önünü alamadığı Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı, Fransa'nın da yardımlarıyla özerk bir idare ve saltanatını ahfadına intikal ettirme hakkı kazanması ile neticelendi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın böylesine imtiyazlı bir konuma yükselmesi, kendisiyle birlikte etrafındakiler için de ikbal kapılarının sonuna kadar açılmasını sağladı. Daha birkaç sene öncesine kadar ayaklanan Tepedelenli Ali Paşa'nın sarrafı olan Kaspar Amira Çerazyan, Valide Han'ın kapısının önünde öldürülürken, Mehmed Ali Paşa'nın özerkliğini kabul ettirmesiyle birlikte Sarraf Kevork Amira Eramyan da sadece rüyasında görebileceği bir servet ve itibar kazandı.

II. Mahmud döneminde kılık-kıyafet devrimi yapılmış ve herkesin setre ve fes giymesinden dolayı o güne kadar gayrimüslimler arasında imtiyazın sembolü olan kürk ve sarık tarihe karışmıştı.

Bunun yerine, saray hizmetindeki gayrimüslimlerin imtiyazlı konumlarını göstermek için feslerinin üzerinde altın tuğra taşımlarına müsaade edildi. Mısır Valisi'nin sarrafı Kevork Amira Eramyan'a ise diğer saray sarraflarına nazaran daha büyük bir fes nişanı verildi. Gösterişe ve eğlenceye düşkünlüğüyle bilinen ve o dönemde henüz yirmili yaşlarında olan Kevork Amira'nın oğlu Abraham, Mustafa Reşid Paşa'nın hanımıyla görüşerek babası gibi kendisine de diğer sarraflarınkinden büyük bir fes nişanı verilmesi için paşanın aracılık yapmasını istedi. Abraham'ı daha sonra yanına çağırtan Mustafa Reşid Paşa, "*Benden böyle bir şey istemen pek akıllıca değildir; zira biz imparatorluk vatandaşları arasındaki farkları ortadan kaldırmaya çalışırken sen benden kendini diğer insanlardan ayıracak olan bir alamet istiyorsun*" diyerek isteği geri çevirdi. Diğer sarraflarınkinden biraz daha büyük bir nişan alabilmek için Mustafa Reşid Paşa'ya ricalarda bulunan Abraham, yine Paşa'nın açacağı eşitlik akımı sayesinde ileride imparatorluğun en prestijli nişanlarına, en yüksek mevkilere ve unvanlara kavuşacağından henüz habersizdi.

Özel hocalar vasıtasıyla iyi bir eğitim alan Abraham, Türkçe ve Ermeniceden başka Fransızcayı ve Arapçayı da anadili derecesinde konuşabiliyordu. 30'lu yaşlarına kadar İstanbul'da babasının yanında sarraflıkla uğraştıktan sonra 1863'te Mısır'a gitti ve Mısır Valisi İsmail Paşa'nın kalem müdürlüğünü üstlendi. 1872'de "Bala" rütbesi ve ikinci derece Nişan-ı Osmanî ile taltif edilen Abraham, 1873'te aynı nişanın birinci rütbesine sahip oldu ve paşalığa yükseltildi. Yine aynı yıl İsmail Paşa'nın hediyesi olan iki çift İngiliz atını İstanbul'a getirip Sultan Abdülaziz'e sunarak hükümdarla tanışma fırsatı buldu ve hünkârın sevgisini ve dostluğunu kazandı.

Sultan Abdülaziz'in kendisine gönderdiği mektuplarda Abraham Paşa'dan övgülerle bahsettiği gören İsmail Paşa, bu yakınlığı kullanmaya karar verdi ve Abraham Paşa'yı Temmuz 1874'te

Abraham Paşa

"Kapıkethüdası", yani İstanbul'daki temsilcisi olarak başkente gönderdi. Tayinden son derece memnun kalan hükümdar, hem İsmail Paşa'ya duyduğu muhabbeti, hem de Abraham Paşa'ya verdiği değeri göstermek için 19 Eylül 1874'te paşanın rütbesini "vezir" mertebesine yükseltti ve elmaslı Nişan-ı Osmanî ve birinci derece Mecidiye Nişanları ile ödüllendirip, üstüne üstlük Tarabya'da bir de yalı hediye etti. Abraham Paşa, hükümdarın bu bonkörlüğünden ve muhabbetinden istifade ederek Sultan Abdülaziz'e ve Osmanlı sarayına daha da yakınlaşarak İsmail Paşa'nın beklediği diğer imtiyazları almakta gecikmedi. Sadrazam Ali Paşa'nın tüm itirazlarına rağmen Sultan Abdülaziz ve Pertevniyal Valide Sultan nezdinde girişimlerde bulunarak Mısır imtiyazlarının genişletilmesini, hidivin kendi adına para bastırabilmesini, dış borç alabilmesini ve milletler arası anlaşmalar imzalayabilmesini sağladı.

Ancak, Abraham Paşa hiçbir zaman siyasi ataklarıyla ve bir devlet adamı olarak değil, bir sosyete mensubu olarak, zenginliğiyle ve zevkleriyle anıldı. Ailesinden çok büyük bir servet kalmasına rağmen padişaha olan yakınlığıyla servetini her geçen gün çoğaltıyordu. Boğazın iki yakasında Karadeniz'e kadar ulaşan geniş arazilerin ve koruların sahibi olmuş, hatta boğazın her iki yakasına ismini nakşetmişti. Beykoz'dan Anadolu Feneri'ne kadar uzanan cadde "Abraham Paşa Caddesi" ismiyle, yine Beykoz'da

içinde köşklerin, kasırların, tiyatroların, havuzların ve mağaraların bulunduğu uçsuz bucaksız koru da "Abraham Paşa Korusu" ismiyle bilinirdi. Boğazın diğer yakasında ise Rumeli Kavağı'ndan Karadeniz'e kadar uzanan geniş arazi yine paşanın mülkiyetindeydi ve kavaktaki tepeler "Abraham Tepeleri" adıyla anılırdı. Bu uçsuz bucaksız gayrimenkullerin yanı sıra, gerek Osmanlı Bankası'nda gerekse Avrupa bankalarında dolgun hesapları ve hatırı sayılır miktarda hisse senetleri vardı ve borsadan da ciddi gelir elde ediyordu.

Zamanla sadece İstanbul sosyetesinin değil, Avrupa sosyetesinin de önde gelen isimlerinden olan Abraham Paşa, keyfine son derece düşkündü. Her yılın en az üç ayını Avrupa şehirlerinde geçirir, yine de ağzından "*Ah Evropa ah!..*" lafını düşürmezdi. Zenginliği sayesinde bütün zevklerini en uç noktalarda yaşamaktan haz alırdı. Kontratlar imzalayarak Avrupa'nın değişik şehirlerindeki birbirinden ünlü aşçıları İstanbul'a getirtir ve görkemli davetler verirdi. Büyükdere'deki Kocataş Yalısı'nın yanında bulunan ama ne yazık ki günümüze kadar ulaşamayan gösterişli yalısının mutfağı İstanbulluların dillerine destan olmuştu. Lüfer avlamayı çok seven paşa, bu iş için özel yaptırdığı kayığın etrafını üşümemek için kristal camlarla kapattırmış ve balıkları, sandala açtırttığı küpeşteli bir delikten tutmuştu. Tavlayı da çok seven paşa, kutusu fildişinden, pulları zümrütten ve yakuttan, zarları ise elmastan bir tavla yaptırmıştı. Zaman zaman Dolmabahçe Sarayı'na giderek Sultan Abdülaziz ile tavla oynardı. Rivayete göre; hükümdarla tavlaya oturmadan önce "*Efendimiz eğer siz kazanırsanız beş koyun veririm; ancak ben kazanırsam bir çiftlik isterim*" demeyi âdet haline getirmişti. Söylentiler ne derece doğrudur bilinmez, lakin 1875'te Abraham Paşa'ya Yenişehir'de ve Tırhala'da Hazine-i Hassa'ya ait tam yedi adet çiftlik hediye edildi.

Avcılık ve kumar, Abraham Paşa'nın hayatında eğlenceden de öte tutku halini almıştı. Paşa bu iki zevki uğruna büyük paralar

harcamaktan çekinmez, yalısında sıkça kumar partileri düzenler ve boğazın iki yakasındaki korularında av davetleri verirdi. Hatta Beykoz'daki korusunun en tepedeki noktasına çok şık bir av köşkü inşa ettirmiş, köşkün karşısına da kendisi gibi ava meraklı olan hükümdar için bir kasır yaptırmıştı. 1876'da Sultan Abdülaziz iktidarının son bulması Abraham Paşa'nın şatafatlı yaşantısını pek etkilemedi; zira V. Murad'ın 93 günlük saltanatından sonra yine o yıl tahta çıkan ve iktidarını 33 yıl boyunca sürdürecek olan II. Abdülhamid'e de yakındı. Sultan Abdülhamid'i şehzadelik döneminden tanır, kendisiyle Mısır, tarih ve sanat hakkında sohbetler ederdi.

Ama Abraham Paşa, Sultan Abdülhamid'in saltanatıyla birlikte boğazın Avrupa Yakası'ndaki korusundan ve arazilerinden vazgeçmek zorunda kaldı. Zira Sultan Abdülaziz devrinin son günlerinde padişahın, Rus Çarı ile Mahmud Nedim Paşa aracılığıyla anlaşma yaptığı ve Abraham Paşa'nın korusunda inşa edilen gizli geçitlerden Rus askerlerinin İstanbul'a gireceği dedikoduları İstanbul'da büyük yankı uyandırmıştı. Söylentiler üzerine, halk ateşli silahtan, bıçağa ve çakıya kadar ne bulduysa satın almış ve şehri Ruslara karşı savunmaya azmetmişti. Çok geçmeden dedikoduların kaynağının Rus Elçisi İngnatief olduğu anlaşılmış ve rahat bir nefes alınmıştı. Lakin Sultan Abdülhamid, o günleri unutmamış ve Abraham Paşa'ya ait olan koruları devlet için satın almıştı. Ancak Abraham Paşa zaman zaman padişahın izni ile buralarda av partileri düzenlemeyi sürdürüyordu.

1876'da Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Sultan Abdülhamid tarafından "Âyan Azası", yani "Senatör" yapılan Abraham Paşa, Abdülhamid döneminin en rahat ve en lüks şekilde yaşayan isimlerinden biriydi. Pek çok kişi jurnallenmek korkusuyla Boğaz'ın bir yakasından diğer yakasına geçemezken, Abraham Paşa dişi ağrısa Paris'e, dizi ağrısa kaplıcalar için Avusturya'ya giderdi. Hayatının en büyük eğlencesini yine Abdülhamid'in saltanat yıllarında yaşadı

ve Beyoğlu'ndaki konağını yıllarca yerli-yabancı tüm İstanbul sosyetesinin buluşma mekânı haline gelecek olan "Cercle d'Orient Kulübü"ne çevirdi. Bu tarihten sonra hayatını bu kulübe adadı ve bahçesine kriket sahası dahi kurdurdu. Kulüp her ne kadar sürekli göz hapsinde tutulsa ve giren çıkan kişilerin isim listeleri Sultan Abdülhamid'e verilse de paşanın başı bu yüzden hiç ağrımadı, hatta 1896'da "Altın Liyakat Nişanı" ile onurlandırıldı.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte işler tersine döndü ve Abraham Paşa'nın yegâne gelir kaynağı kurudu. Saraydan bir lütuf göremeyen paşa, şaşalı yaşantısından zerre taviz vermedi; ancak gelirler giderleri karşılamayınca Cercle d'Orient'ı ipotek ettirerek Osmanlı Bankası'ndan masraflar dâhil 58 bin liralık borç aldı. Abraham Paşa, parayı eğlence âlemlerinde harcayıp banka taksitlerini ödemeyince, Osmanlı Bankası Beyoğlu'ndaki konağa, pek çok mülküne ve hisse senetlerine el koydu. Doğduğu günden itibaren şatafat ve debdebe içinde yaşayan paşa, ömrünün son on yılını fakirlik ve borç batağı içinde münzevi bir şekilde geçirdi ve 1918'de İstanbul'da vefat etti.

Bir zamanlar verdiği davetler aylarca konuşulan, en ufak hareketi Beyoğlu sosyetesinde yankılar uyandıran, Abraham Paşa'nın vefatı, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde bahis mevzuu dahi olmadı. Paşa'nın şatafatlı yaşantısından günümüze yalnızca İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilen ve 2006'da restaurant olarak İstanbulluların hizmetine sunulan Beykoz Koru'sundaki av köşkü kaldı.

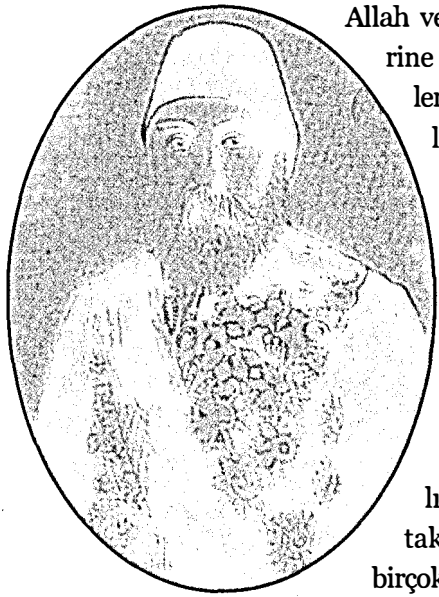
Abdülhamid, 33 Yıllık İktidarı Boyunca Şahsî Servetini Sadece Ermenilere Emanet Etti

18. yüzyıla kadar Osmanlı hazinesi "dış hazine" ve "iç hazine" olmak üzere ikiye ayrılırdı. Dış hazine devletin hazinesiydi, devletin tüm gelirleri sadrazamın ve defterdarın sorumluluğundaki bu hazinede toplanır, tüm harcamalar da yine bu hazineden yapılırdı. İç hazine ise padişahın şahsî hazinesiydi, "Sır Kâtibi" adı verilen yüksek dereceli bir memurun denetimindeki bu hazinede padişaha ayrılan gelirler toplanır, padişahın ve hanedanın şahsî harcamaları da yine bu hazineden yapılırdı. İç hazinenin diğer bir özelliği ise ihtiyat hazinesi olmasıydı, devlet hazinesinin ihtiyaçları karşılayamadığı durumda iç hazine devreye girer ve devlet hazinesine kredi açardı. Osmanlı'nın zafer üzerine zafer kazandığı ilk dönemlerde iç hazine o derece zengindi ki, Topkapı Sarayı'ndaki hazine daireleri yetersiz kalmış ve Yedikule Zindanları'nın bir bölümü de bu hazinenin korunmasına tahsis edilmişti. 18. yüzyılda devletin büyük mali sıkıntılar yaşaması üzerine, devlet hazinesini kurtarmaya çalışan iç hazine de iflasın eşiğine geldi ve gelirler giderleri karşılayamaz oldu. Bunun üzerine Sır Kâtibi'nin idaresindeki iç hazine de Darphane'nin idaresine terk edildi.

1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte modernleştirilen Osmanlı kurumları içerisinde Darphane'ye de el atıldı ve Maliye Nezareti tesis edilerek gerek devletin gerekse hanedanın tüm gelirleri tek bir merkezde toplanıp, padişah da dâhil tüm hanedan mensupları maaşa bağlandı. Darphane'nin en önemli işi olan para basımı da Maliye Nezareti'nin sorumluluğuna verilince bu sefer Darphane, padişahın gelir ve giderlerini düzenlemekle sorumlu bir kurum haline dönüştü ve bu nedenle zaman içerisinde "Hazine-i Hassa" olarak anılmaya ve Darphane Nâzırı'na "Hazine-i Hassa Nâzırı" denmeye başlandı. Sultan Abdülmecid, bu gayrıresmî söylemi 1850'de resmileştirerek "Darphane Nâzırı" unvanını "Hazine-i Hassa Nâzırı" olarak değiştirdi.

1861'de Sultan Abdülmecid'in vefatının ardından tahta çıkan Sultan Abdülaziz döneminde ise Hazine-i Hassa son derece inişli-çıkışlı bir döneme girmiş oldu. Öncelikle 1863'te Mabeyn-i Hümayun'un görevleri de Hazine-i Hassa'ya bağlanarak nezaretin adı "Mabeyn-i Hümayun Müşirliği ve Hazine-i Hassa Nezareti" olarak değiştirildi. 1868'de ise Mabeyn-i Hümayun ve Hazine-i Hassa ayrılarak Hazine-i Hassa Maliye Nezareti'ne bağlandı, 1872'de de tekrar Mabeyn-i Hümayun ile birleştirildi ve 1875'te son olarak, memur kadrosu ciddi anlamda küçültülüp Hazine-i Hassa Nezareti, Mabeyn-i Hümayun'a bağlı bir birim haline getirildi.

Şehzadelik yıllarından beri tutumlu kişiliğiyle tanınan, devletten aldığı maaşları diğer şehzadeler gibi keyfî harcamalara değil, yatırıma sarf eden ve bu sayede daha şehzadelik yıllarında küçük bir servete sahip olan Sultan Abdülhamid, 1876'da tahta oturduğunda yasal olarak kendisine geçen Hazine-i Hassa mülklerinde de düzenlemeler yapmak ve gelirlerini arttırmak düşüncesindeydi. Bu düşüncesini Osmanlı Bankası direktörü Mister Foster'a açması üzerine Mister Foster padişaha Agop Kazazyan'ı tavsiye etti. 1833'te İstanbul'da dünyaya gelen Agop Kazazyan fakir bir Ermeni ailesinin tek erkek çocuğuydu ve iyi bir eğitim alamamıştı.

Agop Kazazyan Paşa

Allah vergisi zekâsı ve hesap işlerine yatkınlığı sayesinde dikkatleri çekmeyi başarmış, gençlik yıllarında Galata Ermeni Kilisesi'nin muhasebeciliği ile geçinirken sonrasında Osmanlı Bankası'nda çalışmaya başlamış, kendisini geliştirerek Fransızca ve İtalyanca öğrenmişti. Ufak bir memur olarak girdiği Osmanlı Bankası'nda çalışkanlığı ve azmi her zaman takdir edildi. Bundan başka, birçok suiistimalin önüne geçmeyi başarması dikkatleri çekerek kısa sürede terfi ettirildi. En son bankanın Türkçe Muhaberat Kalem Müdürlüğü görevini sürdüren Agop Kazazyan, Mister Foster'ın önerisi üzerine 1877'de Hazine-i Hassa Nâzırlığı'na tayin edildi.

İşe ilk olarak Hazine-i Hassa'ya ait mülklerin bir envanterini çıkarmakla başlayan Kazazyan, bu sayede metruk haldeki ev, dükkân ve arazileri tespit ederek buraları imar ettirip tekrar gelir getirir hale dönüştürdü ve arttırdığı padişah gelirlerini o an için en verimli olduğunu düşündüğü yatırımlara yönelterek Sultan Abdülhamid'in gelirlerini ciddi anlamda yükseltebildi. Hazine-i Hassa'nın günden güne büyümesi üzerine Sultan Abdülhamid, öncelikle Hazine'yi Mabeyin idaresinden ayırarak müstakil bir müdürlüğe dönüştürdü. 18 Nisan 1880'de ise tekrar nezarete çevirerek Hazine-i Hassa Nezareti eskiden olduğu gibi bağımsız bir yapı haline geldi ve nâzırlığa "Bala" rütbesi ile tekrar Agop Kazazyan atandı. Hazine-i Hassa'nın devletin en büyük

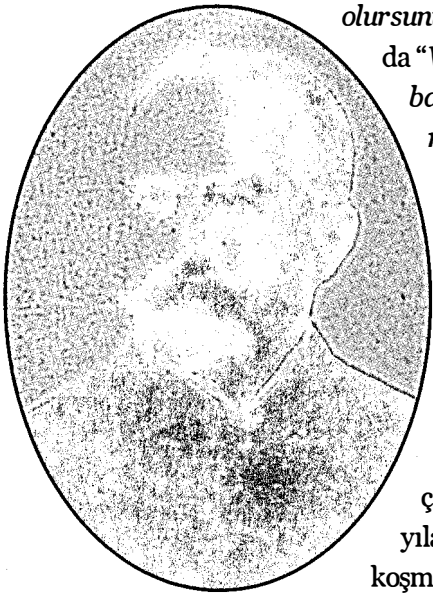
ve en teşkilatlı bakanlıklarından biri olması bu dönemle birlikte hız kazanmış oldu.

Agop Kazazyan, düzenlediği bir kanunname ile birlikte tapuları olmayan arazi ve metruk haldeki yapıların Hazine-i Hassa'nın mülkiyetine geçmesini sağladı ve bu sayede birçok yer yasal olarak Hazine-i Hassa'nın idaresine geçerek padişahın şahsî mülkü olarak işletildi ve günden güne zenginleşen Hazine-i Hassa adeta devlet içinde devlete dönüştü. Sultan Abdülhamid'in her fırsatta takdir ettiği bu muhteşem fikirden sonra Agop Kazazyan'ın rütbesi de Ekim 1880'de "Paşa"lığa yükseltildi. Hazine-i Hassa, Agop Paşa'nın döneminde öyle bir mevkie yükselmişti ki, eskiden maliye nâzırları vekâleten Hazine-i Hassa'yı idare ederken artık Agop Paşa, Hazine-i Hassa Nâzırı sıfatıyla vekâleten Maliye Nezareti'ni idare ediyordu. Esas görevi padişahın şahsî servetini idare etmekten ibaretken ve devlet idaresi ile bir alakası yokken, diğer bakanlar gibi Vükela Heyeti, yani Bakanlar Kurulu toplantılarına katılıyor, mali sorunların çözümü için kurulan komisyonlara başkanlık ediyordu.

1885'te Hazine-i Hassa Nâzırlığı'na devam etmesi şartıyla Maliye Nezareti'nin idaresi de Agop Paşa'ya verilerek, rütbesi 1886'da "vezir" mertebesine yükseltildi ve Sultan Abdülhamid kendisine Selanik'te bir arazi hediye etti. İki yıl kadar her iki nezareti de idare eden Agop Paşa, 1887'de Hazine-i Hassa'dan azledilerek asaleten Maliye Nâzırlığı'na tayin edildi. Maliye Nâzırlığı döneminde de ıslahat programları hazırlayan ve köklü değişiklikler yapan Agop Paşa, maliyeye muzaaf muhasebe usulünü getirdi. Yani, devlet artık ödemelerini peşin değil, uzun vadeli çeklerle yapacak ve bu sayede kasadaki paradan daha verimli bir şekilde yararlanılabilecekti. Agop Paşa, Maliye'deki başarısını şu sözleriyle özetliyordu: "*Benden önceki nâzırlar değil interet pose (bileşik faiz), interet simple (basit faiz) dahi bilmezlerdi*".

Nisan 1887'de kendi isteği üzerine Maliye Nâzırlığı'ndan istifa eden Agop Paşa, bunun üzerine Zühdü Paşa'nın yerine tekrar Hazine-i Hassa Nâzırlığı'na tayin edildi. Bununla birlikte Agop Paşa'nın maliyeden istifası işlerin karışmasına neden oldu. Maliye Nâzırı Celaleddin Paşa'nın döneminde malî bir kriz yaşandı ve Ramazan Bayramı'nın yaklaşmasına rağmen memurlara maaşları tam olarak ödenemedi. Bu sırada gazetelerde Celaleddin Paşa'nın 30 bin liraya Emirgan'daki Ali Paşa Yalısı'nı alacağı haberleri çıktı ve bu iddialar paşa tarafından tekzip edildi. Bir hafta sonra ise *Levant Herald Gazetesi*'nde Celaleddin Paşa'nın memur maaşlarının ödenmesi için Unciyan, Şişmanoğlu, Eseyan ve Yenidünya isimli bankerlerden 30 bin lira borç aldığı ve borcun vadesinin dolmasına rağmen paraları ödenmeyen sarrafların Babıâli'ye şikâyet dilekçeleri verdiği haberleri çıktı. Bir hafta önce duyulan yalı pazarlığı haberlerindeki yalı fiyatı ile paşanın sarraflardan aldığı borcun tutarının aynı olması akıllarda soru işaretleri yarattı ve olay Avrupa gazetelerine de taşınarak "*Dış borçların alınacağı sırada böyle bir hadisenin cereyan etmemesi temenni olunurdu*" şeklinde haberler yapıldı. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Kurban Bayramı'ndan önce memurların tüm alacaklarının ödenmesi yönünde kat'i bir emir verdi. Ertesi gün ise maliyede yolsuzluklar yapıldığı şüphesi üzerine bir inceleme komisyonu oluşturularak Celaleddin Paşa azledildi ve maliye vekâleten tekrar Agop Paşa'ya bırakıldı. Agop Paşa, Eylül ayına kadar tüm maaşların ödeneceğini taahhüt etti ve bu taahhüdünü de yerine getirdi. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Agop Paşa'yı Murassa, yani elmaslı Mecidiye Nişanı ile taltif ettiği gibi paşanın annesi Nikdar Hanım ile ablası Ağavni Hanım'ı da birinci derece Şefkat Nişanı ile onurlandırdı.

Hikâye edildiğine göre; Sultan Abdülhamid, bir gün Agop Paşa ile sohbet ederken hiç evlenmemiş olan ve annesiyle Yeniköy'de münzevi bir hayat süren paşaya "*Boş zamanlarınızda ne ile meşgul*

Mikail Portakal Paşa

olursunuz?" diye sormuş. Agop Paşa da "*Vaktimin çoğunu validemin bakımı ile geçiriyorum, yalnız tek eğlencem at gezintileri yapmaktır*" cevabını verince kendisi de binicilige meraklı olan ve birbirinden kıymetli atları bulunan padişah, çok değerli bir atını Agop Paşa'ya hediye etmiş. Paşa bir gün bu atla gezintiye çıktığında at çalıların arasından çıkan bir yılan görerek gemi azıya alıp koşmaya başlamış. Paşa, atı idareye çalışsa da başarılı olamamış, nihayetinde at paşayı üzerinden fırlatmış ve Agop Paşa kafasını duvara vurarak oracıkta can vermiş. En gözde paşalarından birinin kendi hediye ettiği at yüzünden can vermesi Sultan Abdülhamid'i de derinden etkilemiş ve paşanın annesine maaş bağlattırdığı gibi yaşlı kadına taziyelerini bildirmek üzere mabeyincilerini göndermiş. Mabeyincilerden birinin paşanın annesi Nikdar Hanım'a "*Efendimiz de paşa hazretlerinin vefatlarından çok müteessir oldular*" demesi üzerine Nikdar Hanım, "*Efendimize söyleyin, gam çekmesinler; zira bir oğlum Agop öldüyse öbür oğlum Abdülhamid sağdır, Allah ona uzun ömürler versin*" demiş.

Sultan Abdülhamid, Agop Paşa'nın vefatının ardından servetini bu sefer Agop Paşa gibi alaylı değil, mektepli bir isme, Mikail Portakal'a emanet etti. Mikail Portakal, darphane kuyumcularından Osep Portakal isimli bir Katolik Ermeni'nin oğluydu. Öğrenimini özel olarak evinde gördükten sonra Paris'e gönderilerek

eğitimine Mourad-Rafaelyan Koleji'nde devam etti ve uzmanlığını iktisat üzerine yaptı. 1861'de İstanbul'a döndüğünde öncelikle Babıâli Tercüme Kalemi'nde memuriyet hayatına başladı. 1868'de Sadrazam Ali Paşa'nın Fransızca sekreterliğine, 1869'da ise Galata Gümrük Müdürlüğü'ne atandı. Bu sırada Maliye Mektebi ile Mülkiye'de hukuk ve iktisat dersleri vermeye başlayarak derslerde okutulmak üzere kitaplar hazırlayıp Mülkiye'nin namlı hocaları arasında yer aldı.

1886'da Maliye Nezareti müsteşarlığına atandı, Mahmud Celaleddin Paşa'nın yolsuzluk iddiasıyla görevden alınmasının ardından kendisi de müsteşarlıktan azledildi. 17 Eylül 1888'de ise Ziraat Bankası'nın genel müdürlüğüne atanarak, tarihe bu bankanın ilk genel müdürü olarak geçti. Agop Paşa'nın 1891'deki vefatının ardından rütbesi "Paşa"lığa yükseltilerek Hazine-i Hassa Nâzırlığı'na tayin edilen Mikail Portakal Paşa da maden ve petrol işletme imtiyazlarının Hazine-i Hassa'ya bağlanmasını sağlayarak gelirlerin artmasına büyük katkı sağladı. Bundan başka Dicle ve Fırat Nehirleri üzerinde birer vapur şirketi kurulmasına önayak olarak Hazine-i Hassa'ya bir gelir kapısı daha açtığı gibi, bölgenin kalkınmasını da sağladı. Sultan Abdülhamid, paşanın icraatlarını takdir ederek 1893 Ekim'inde rütbesini "vezir"liğe çıkartıp, Mart 1894'te Altın Liyakat Nişanı ile onurlandırdı. 19 Ekim 1897'deki vefatına kadar toplam altı yıl boyunca Hazine-i Hassa Nâzırlığı'nı sürdüren Mikail Paşa'dan bugün bizlere eskiden paşanın konağının bulunduğu ve hâlâ onun ismiyle anılan Ortaköy'deki Portakal Yokuşu kaldı.

Sultan Abdülhamid, Mikail Paşa'nın vefatının ardından servetini tekrar mektepli bir isme, Sakız Ohannes'e emanet etti. Sakız Adalı Artin isimli bir tüccarın oğlu olan Sakız Ohannes de Paris'te iktisat eğitimi almış, 1856'da İstanbul'a döndüğünde Babıâli Tercüme Kalemi'nde memuriyete başlamıştı. 1868'de Şura-yı Devlet'e, yani Danıştay'a âzâ, 1871'de Ticaret Nezareti'ne

Sakız Ohannes Paşa

müşavir, 1872'de ise Altıncı Daire'ye yani Beyoğlu Belediyesi'ne reis tayin edildi. 1877'de ise Ticaret Nezareti'ne müfettiş tayin edilen Sakız Ohannes, aynı sene Mülkiye'de ders vermeye başlayarak "*Mebad-i İlm-i Servet-i Milel*" isimli bir ders kitabı hazırladı ve Mikail Paşa gibi Mülkiye'nin namlı hocaları arasında yer aldı. Sakız Ohannes'in öğrencilerinden ünlü edebiyatçı Samipaşazade Sezai de "*Eğer edebiyata meyletmeyip de iktisadı tercih etseydim, Sakız Ohannes Paşa kadar iyi yazamayacaktım*" diyerek hocasının mevkiini yüceltecekti.

1879'da Sayıştay Savcılığı'na tayin edilen Sakız Ohannes, 18 sene kadar bu görevini sürdürdükten sonra 1891'de Mikail Portakal Paşa'nın yerine "Bâlâ" unvanı ile Hazine-i Hassa Nâzırlığı'na tayin edildi ve üç ay geçmeden de rütbesi "Paşa"lığa yükseltildi. Ohannes Paşa, nâzırlığı boyunca Agop ve Mikail Paşa'ların aksine yeni gelir kaynakları yaratmaktan ise suiistimallerin önüne geçmeye çalışmaya ve fuzuli harcamaları önlemeye yöneldi ve birbiri ardına raporlar hazırlayarak çözüm önerileri sundu. Paşa'nın birçok raporu ciddi anlamda incelendi ve raporlar uyarınca inceleme komisyonları oluşturuldu; ama somut sonuçlar elde edilemedi. Şubat 1908'de rütbesi "Vezir"liğe yükseltilen ve aynı senenin Temmuz'unda Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Âyan âzâsı yani Senatör olan Sakız Ohannes Paşa, 22 Ekim 1908'de hazırladığı raporların dikkate alınmamasını

bahane ederek tüm görevlerinden istifa etti ve 1912'deki vefatına kadar münzevi bir hayat sürdü.

Sakız Ohannes Paşa'nın Ekim 1908'deki istifasının ardından Hazine-i Hassa Nâzırlığı'na Nuri Bey tayin edildi. Altı ay kadar sonra 27 Nisan 1909'da Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile birlikte Hazine-i Hassa Nezareti de tarihe karışarak eskiden olduğu gibi müdürlüğe çevrildi. Bunun yanı sıra Sultan Abdülhamid'in tahta geçtiği 1876 yılından itibaren Hazine-i Hassa mülklerine dâhil edilen tüm araziler, evler, dükkânlar, yani bütün taşınmazlar Maliye Nezareti'nin idaresine terk edildi. Sultan Abdülhamid döneminde Agop ve Mikail Paşa'ların uğraşlarıyla içlerinde petrol kuyularının ve maden yataklarının da bulunduğu ve "tahtın malı" haline getirilen tüm mülkler, "devletin malı" oldu.

"Agop Paşa'yı lûtfet padişahım sadrazam yap!"

Sultan Abdülhamid devrinin en önemli iki ismi Said ve Kamil Paşa'lar idi. Sultan Abdülhamid, Said Paşa'yı azlettiğinde Kamil Paşa'yı sadrazam yapar, Kamil Paşa'yı azlettiğinde de yerine Said Paşa'yı getirirdi. İmparatorluğun padişahtan sonraki en önemli mevkii sürekli bu iki isim arasında gidip gelirdi. Her iki paşanın da icraatına karşı olan meşhur Şair Eşref ise "*Bunların ikisi de Yahudi'dir*" diyerek paşaları hicvederdi. Eşref, bu meşhur hicivlerine nihayetinde Agop Paşa'yı da dâhil ederek şu meşhur kıt'ayı yazmıştı:

"*Agop Paşa'yı lûtfet padişahım sadrazam yap!*

Denînin (aşağılığın) üstüne varsın gelen de bir denî (aşağılık) olsun.

Sadaret mührünü memnu (yasak) ise vermek Müselman'a (Müslüman'a)

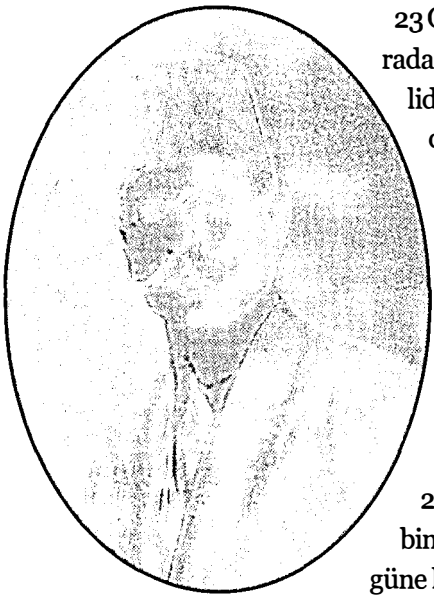
Yahudi'den usandık, bir zaman da Ermeni olsun!"

Ya kapıcı Mehmet Ağa yarın sadrazam olursa!

Agop Paşa, herkese kibar ve lütufkâr bir şekilde davranır, emrinde çalışan kapıcılara ve hademelere de iltifat ederek hepsine teker teker "Nasılsınız, Ağa Hazretleri?" diyerek gönüllerini alırmış. Agop Paşa'nın bu iltifatlarına karşı hayretler içinde kalan hususi kâtibi Hüseyin Kâzım Paşa, bir gün "*Paşa hazretleri, kapıcılara bari bu kadar iltifat ederek onlarla eğlenmeseniz, çok dikkat çekiyor*" dediğinde Agop Paşa "*Ben onlarla eğlenmiyorum ki, samimiyetle hal ve hatırlarını soruyorum. Bak oğlum, Avrupa'da bir sistem vardır. Bir kişi nâzır olabilmek için önce okul okur, sonrasında staj yapar, çeşitli memuriyetlerde bulunarak yavaş yavaş yükselir ve yıllar sonra zamanı geldiğinde nâzır koltuğuna oturur. Peki ya bizde öyle mi? Biraz önce halini hatırını sorduğum Kapıcı Mehmet Ağa'nın yarın sadrazam olmayacağını bana kim garanti edebilir?*" cevabını verdi.

Güçlü Bir PTT'ye Sahip Olmamızın Ardında, Oskan Efendi'nin Büyük Çabaları Vardır

Amcası ve ağabeyi bir darbe ile tahttan indirilen Sultan Abdülhamid, böyle bir hadisenin kendi başına da gelmesinden daima korkmuş, uzun saltanatı boyunca idare adamlarında işbilirlikten çok sadakat aramış, bu yüzden de liyakatsiz kişileri önemli görevlere getirerek pek çok kurumun yozlaşmasına sebep olmuştu. 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile birlikte önceki dönemde en çok lanetlenen husus bu oldu, askerî ve sivil hemen her kurumda reformlar yapıldı ve idarecilerin liyakat sahibi kimselerden seçilmesine özel gösterildi. Sultan Abdülhamid döneminde yozlaşan kurumların başında Posta ve Telgraf Nezareti geliyordu. Yeniliklerin yakından takip edilerek sürekli geliştirilmesi gereken bu nezaret, Sultan Abdülhamid'in saltanatında esas amacından saparak insanların izlendiği bir kurum haline gelmiş, çok cüzi paralarla çalışan ve denetlenmeyen memurlar İstanbul'da bile kafalarına buyruk işler yapmaya, hatta kendilerine emanet edilen mektupları sahiplerine ulaştırmamaya başlamışlardı. Bu durum en fazla yabancı posta şirketlerinin işine yaradı, imparatorluğun haberleşme mekanizmasında tek güç haline gelerek günden güne zenginleştiler.

Oskan Efendi

23 Ocak 1913'te, Babıâli'nin, o sırada yarbay olan Enver Paşa'nın liderliğindeki bir grup tarafından basılmasının ve hükümetin istifaya zorlanmasının ardından dönemin ünlü komutanlarından Mahmud Şevket Paşa tarafından yeni bir kabine kuruldu ve askerlerin idarede daha aktif olduğu bir döneme girildi. Mahmud Şevket Paşa'nın 24 Ocak 1913'te kurduğu kabinede PTT Nâzırlığı görevi, o güne kadar postacılıkla hiç ilgilenmemiş, lakin çalışkanlığı ve dürüstlüğü ile nam salmış olan Oskan Mardikyan'a verildi. 1868'de Erzurum'da dünyaya gelen Oskan Mardikyan, Avedis Ağa adında bir tüccarın oğluydu. Eğitimini Erzurum Ermeni Okulu'nda tamamlamış, Türkçe ve Ermenicenin haricinde Fransızca ve Arapça da öğrenmişti. Şubat 1885'te Düyûn-ı Umumiye'de kâtiplikle memuriyete başladı, ülkenin çeşitli yerlerinde müdürlükten müfettişliğe kadar pek çok önemli görevde bulunduktan sonra 1900 Ağustos'unda Manastır Maliye Müfettişliği'ne, 12 Mart 1906'da ise Rumeli Maliye Komisyonu Müfettişliği'ne atandı. Bu görevindeyken büyük suiistimallerin önüne geçmesi ve kendisine rüşvet teklif edenleri mahkûm ettirmesi, başta İstanbul halkı olmak üzere herkesin takdirini topladı.

Dürüstlüğüyle adından bahsettiren Oskan Mardikyan, 1913'te PTT nâzırı olduğunda postacılık hakkında pek fazla bilgiye sahip değildi; ancak uzun yıllar ülkenin dört bir yanında çalışması, memurların gevşekliklerini ve yapılan suiistimalleri iyi bilmesi

işini kolaylaştırıyordu. Nâzırlığa atandığı hafta gazetelerde "*Memurların dört elle göreve sarılmaları, posta görevlilerinin bahşiş isteme gibi bir lüksünün olmadığı ve suiistimalleri görülen PTT çalışanlarının halk tarafından ücretsiz postayla nezarete şikâyetlerini bildirmeleri*" yönünde tebligatlar yayınlattı. Tebdil-i kıyafet ederek İstanbul postahanelerini gezdi ve suiistimalini gördüğü memurları gözünün yaşına bakmadan bir daha devlet hizmetine alınmamak üzere azletti. Nâzırın tebdil-i kıyafet ederek yaptığı tahkikatlar dönemin basını tarafından da büyük ilgiyle izlendi ve hikâyeleri gazete sütunlarına taşındı. Bu hikâyelerin en ilgi çekenlerinden biri, *Sabah* gazetesinin 27 Şubat 1914 tarihli şu haberidir:

> "Oskan Efendi, bir gün kıyafet değiştirerek Boğaz köylerindeki postahanelerden birine gitmiş, mesai saati başladığı halde postahanenin açılmamış olduğunu görünce yakındaki bir kahvehanede beklemeye başlamış, bir saat kadar sonra bir adam gelerek postahaneyi açıp yerleri süpürmüş. Oskan Efendi telaşla postahaneye koşup '*Acele bir telgrafım vardı, hemen gönderebilir miyiz?*' diye sorduğunda adamdan '*henüz memur gelmedi*' cevabını almış. Bu sefer de birkaç saat kadar telgraf memurunun gelmesini beklemiş. Memur gelir gelmez koltuğuna oturmuş ve kahvesini ısmarlamış. Oskan Efendi'nin içeriye girerek '*Acele telgrafım vardı, postahane her gün bu saatte mi açılır?*' diye sorması üzerine, memur Oskan Efendi'ye '*Memur ne zaman gelirse, postahane o zaman açılır*' diye çıkışmış. Oskan Efendi, bu tavır üzerine memura telgrafını çektirmeye başlamış PTT Nâzırlığı'na çekilen telgrafa '*Şu an telgrafı çekmekte olduğum postahaneye derhal bir memur gönderiniz; zira buradaki memuru azlettim*' yazmış."

Oskan Efendi, nâzırlığa tayin edildiği ilk günden itibaren iyileştirilmelerin yapılması ve bunlara öncelikle memurlardan

başlanması gerektiğinin farkındaydı. Postacılar, imparatorluktaki en az maaşla çalışan memurlardı. Son derece ağır şartlar altında görev yapıyorlar, yeri geldiğinde cephelere gönderiliyorlar, terfi alamıyorlar ve bu yüzden karamsarlığa kapılarak işlerini boşluyorlardı. Öncelikle mecliste büyük çaplı bir lobi yapan Oskan Efendi, PTT çalışanlarının maaşlarının arttırılmasını sağladı, bununla birlikte 40 para olan posta ücretini de 20 paraya indirterek yabancı posta şirketleriyle rekabete imkân tanıdı. Köylere her hafta posta memurları gönderilerek şehre gelmekte zorlananlara kolaylık gösterildi, daha ucuz olduğu için apartmanların en üst katına kurulan postahaneler kaldırılarak girişlere taşındı ve Londra'dan yeni posta makineleri getirtildi. Telgraf hatları bakıma alınarak iletişim hızlandırıldı ve Sultan Abdülhamid döneminden kalma kötü bir uygulamanın önüne geçilerek Oskan Efendi'nin deyimiyle, "*postahaneler hafiye merkezi olmaktan kurtarıldı*".

Oskan Efendi'nin getirdiği diğer bir yenilik ve halkın en çok ilgisini çeken konu, yeni pullardı. O güne kadar kullanılan tuğralı Osmanlı pulları terk edilerek, pullara resim yarışmalarında dereceye girenlerin çizimleri basıldı. İlk resimli Osmanlı pulu, Edirne'nin kurtuluşu hatırasına basılan ve üzerinde Selimiye Camii'nin bulunduğu puldu. Osmanlı İmparatorluğu, 1914'te o güne kadar sürekli, sömürülmesine sebep olan sırtındaki kamburdan, yani kapitülasyonlardan kurtuldu, yabancı devletlere ve onların ticarî şirketlerine tanınan tüm imtiyazlar lağvedildi. Bu duruma en çok Oskan Efendi sevinmişti; zira artık rekabet edebileceği yabancı posta şirketleri kalmamıştı. Kapitülasyonların kaldırılmasını tebrik için Oskan Efendi de Adliye Nâzırı İbrahim Bey ile birlikte Sultan Reşad'ın huzuruna çıktı ve padişaha üzerlerinde "*İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Lağvı-1330*" yazılı yedi parçadan oluşan özel tabakasında bir seri pul hediye etti.

İstanbul'da tebdil-i kıyafetle yaptığı incelemelerden başka nâzırlığa atandığı ilk günden beri geniş çaplı bir tetkik gezisi

yapmayı planlayan Oskan Efendi, emeline 1914 Nisan'ında ulaştı ve Beyrut'tan Konya'ya uzanan bir aylık geziye çıktı. Seyahatinde, süregelen pek çok suiistimalin önüne geçti ve çok sayıda kişiyi görevlerinden aldı. Mesela, bir kasabada telgraf direklerinin güvenliğinden sorumlu işçinin kör olduğunu gördü; fakat en çok memurların hayat şartlarından etkilendi. Oskan Efendi, cüzi maaşlarla çalışan posta memurlarının, ailelerinin ihtiyaçlarını dahi karşılayamayarak bunalıma girdiğini, kendilerini içkiye ve sigaraya vererek perişan olduklarını görmüş ve çok üzülmüştü. Memurları bu konuda bilgilendirmek üzere "*İşretin Mazarratı*" ve "*Sıtmanın Suret-i Tevakki ve Tedavisi*" isimli iki kitap kaleme alıp, bunları nezarete bastırtarak memurlara dağıttırdı. Oskan Efendi, bakanlığını bir aile, kendisini de ailenin babası diye tanımladığı bu kitaplarda memurlarına onların amiri değil de babaları gibi sesleniyor, içki ile sigaranın kötülüklerini, ceplerine ve vücutlarına nasıl zararlar vereceğini uzun uzadıya anlatarak kötü alışkanlıklarından uzak durmalarını öğütlüyordu.

Ülkenin harbe girmesine karşı olan Oskan Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na katılmasının ardından yakın dostu Maliye Nâzırı Cavid Bey ile birlikte 1914 Kasım'ında istifa etti. Bu tarihten sonra köşesine çekilerek devletten aldığı emekli maaşıyla geçindi, 1915 Şubat'ında tedavi için İsviçre'ye gitti ve 1918'e kadar burada yaşadı. 1918'de Bağdat'a yerleşti, 11 Kasım 1918'de kurulan Tevfik Paşa kabinesinde yeniden PTT Nâzırlığı'na tayin edildi, ismi kabine listesinde yer aldı; ancak bu teklifi geri çevirdi. Her ne kadar Tevfik Paşa kabinesinde fiilen nâzırlık etmese de "Osmanlı'nın son gayrimüslim nâzırı" olarak tarihe geçti ve Osmanlı postacılığını iyileştirmeye çalışırken, Cumhuriyet postacılığının da temellerini attı.

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na nâzırlık eden Oskan Mardikyan, Bağdat'ın ardından Kahire'ye yerleşti, hayatını maliyecilik ve tercümanlık yaparak kazandı ve 7 Ekim 1947'deki vefatına

kadar Kahire'de yaşadı. Hakkında "Ermenistan'ın İçişleri Bakanı olacağı" gibi haberler çıkarılsa da vefatına kadar her türlü siyasi konudan uzak durarak sessiz sedasız bir hayat sürmeyi tercih etti ve belki de bu kararın etkisiyle hatıratını kaleme almadı.

Oskan Efendi'den bir tavsiye: "Her memur vatanının fedaisidir."

Oskan Efendi'nin çalışmalarından, yaptığı tetkik gezilerinden ve getirdiği yeniliklerde tabii ki herkes memnun değildi. Meclis'te de Oskan Efendi'nin çalışmalarından rahatsızlık duyanlar, bütçenin arttırılması için sürekli çalıştığından dolayı Oskan Efendi'yi müsriflikle suçlayanlar vardı. Bazı milletvekilleri Oskan Efendi'yi yüzlerce insanı işinden etmekle yahut ekmekleri ile oynamakla itham ediyorlardı. Hâlbuki Oskan Efendi'nin tetkik gezisinin başlangıç noktası olan Beyrut'ta postahane çalışanlarına verdiği nutuk, ideal memurun nasıl olması gerektiğinin yanı sıra, kendisine yöneltilen suçlamalara da bir cevap niteliğinde idi:

"Arkadaşlar!

Aylardır birlikte çalıştığım mesai arkadaşlarımın bir kısmını yakından tanımak ve onlarla görüşebilmek arzuma eriştiğim için kendimi şanslı sayıyorum. İhtimaldir ki, bu güne kadar getirdiğimiz yenilikler ve şiddetli cezalandırmalar sizlerde nezaretin baskıcı ve acımasız olduğuna dair bir zan yaratmıştır. Hâlbuki bu cezalandırmalar memurların işlerine daha iyi sarılması ve bakmakla yükünülü oldukları ailelerinin de mağdur olmaması içindir. Binlerce memur içinde gerek cehalet, gerekse ahlaksızlıkları nedeniyle mensubu oldukları kurumun adını kirletenler çıkabilir. Nezaretin görevi bu gibi adamları temizleyerek diğer memurlara kötü örnek olmalarını önlemek ve kurumun adını kurtarmaktır. Bütün memurlar bir aile gibidir, bu ailenin reisi sayılan nâzırlar ise onları gözetmekle görevlidir. Zira devlet, ancak namuslu ve vazifeşinas memurlar sayesinde şerefini devam ettirerek gelişebilir.

Arkadaşlar!

Bizim mesleğimizin üç büyük temeli vardır ki, bunlar düzen, sürat ve emniyettir. Elimize geçen en basit evrakı dahi herhangi bir ziyana uğratmadan, içindeki mahremiyeti hiç kimseye ifşa etmeden en çabuk şekilde sahiplerine ulaştırmak bizim birinci vazifemizdir. Bu vazifeyi yerine getirmeniz için size öğüt vermeye gerek duymam; zira bu görevin sorumluluğunu sizin vicdanlarınıza havale ederim. Çok adi bir kartı bile zarar vererek yahut onun mahremiyetini ifşa ederek sahibine ulaştırmak çok büyük bir günah olmaz mı? Böyle büyük bir günahtan vicdan azabı duyulmaz mı? Böyle bir davranış tabii olarak ihanet ve alçaklıktır. Vazifeniz için aldığınız maaş ve terfiler sizin için bir mükâfat değildir. Sizin için en büyük mükâfat vazifenizi yerine getirdikten sonra duyduğunuz vicdan rahatlığıdır. İnsan birkaç saat çalışıp *'bugünde yevmiyeyi kazandık'* deyip evine giderse, bu vicdan rahatlığını duyamaz. Ancak vazifesine aşkla sarılır, yerine getirdiği görevin devletine, milletine, vatanına azda olsa bir menfaat sağlayacağının bilincinde olarak şevkle çalışırsa, işte o zaman bu rahatlığa erişebilir.

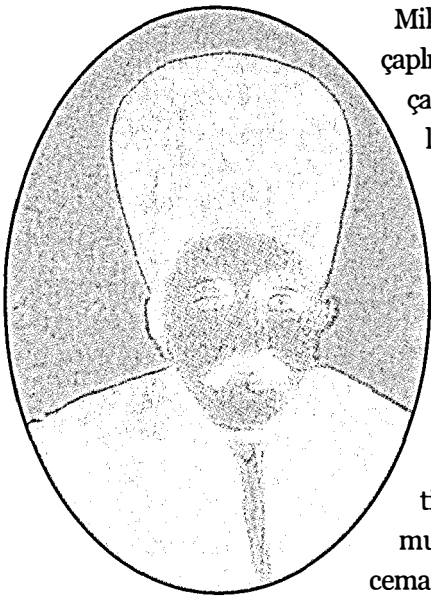
Bendeniz bu gün Allah'a şükürler olsun bir nâzır mevkiinde bulunuyorum. Bu elbette ki, benim için büyük bir şereftir; ancak ufak memuriyetlerden başlayarak çalışkanlığım ve dürüstlüğüm sayesinde bu makama ulaşabilmem, bunun bana verdiği vicdan rahatlığı benim için daha büyük bir şereftir. Bu manevi mükâfata erişmek her memurun kendi elinde olduğu gibi bu bilince ulaşmış memurları mükâfatlandırmak da yine nezaretin görevidir. Nâzırlığa ilk geldiğimde memurların maaşlarını arttırdım, hiç kimsenin iltimasına tavsiyesine gerek kalmadan liyakat gösterenleri terfi ettirdim, vazifesine sarılanlara iki üç yılda bir zam yaptırdım, görevine sadık memurların terfi almaları için isim listelerini bizzat Babıâli'ye sundum. İnşallah, Babıâli tarafından tasdik edilince göreceksiniz ki, bir memur terfi alamasa dahi yine de iki-üç yılda bir muntazaman zam alacaktır. Biliniz ki, memurun en büyük amacı namusunu korumak olmalıdır. Namus her

şeyin üstündedir. Kendisini, ailesini, istikbalini düşünmekten daha yüksek bir vazife namus ve iffetini korumaktır.

Şunu sakın unutmayınız ki, herkeslerin bize itimat göstererek en mahrem mektuplarını dahi bize emanet etmeleri bizim için bir şeref olmalıdır. Nitekim bize gösterilen itimada layık olduğumuzu görevimizi en iyi şekilde yerine getirerek ispatlamalıyız. Hem efendiler, biliniz ki vazifeperverlik, vatanperverliktir. Nasıl ki, insan gerekirse canını, kanını feda ederek vatanını korursa, kendisine verilen vazifeyi de kendisinden vazgeçerek ifa edip, vatanın gelişmesi için öyle çalışmalı, vatan için bir fedai olmalıdır."

Devlet, Yalılarında Gizli Kilise Bulduğu Ermeni Asillerini ya Kesti ya da Astı

Tanzimat'a kadar Müslüman aristokrasinin kurulmasına müsamaha göstermeyen Osmanlı İmparatorluğu, gayrimüslim cemaatlerin içindeki aristokratlaşmaya ses çıkarmamış hatta cemaatlerle ilgili sorunlarda patrikhanenin yanı sıra bazı aristokrat aileleri de muhatap almıştı. Rumlar, İstanbul'da köklü bir aristokrasi teşkil ederek, gayrimüslimlere öncülük yaptılar, onları izleyen Ermenilerin arasında ise Düzyan Ailesi sivrildi. Aslen İranlı bir aile olan Düzyanlar, 16. yüzyılda Sivas'ın Divriği ilçesine göç etmiş, yüzyılın sonunda da İstanbul'a yerleşmişti. Ailenin atası olarak kabul gören Artin, 1600'de Topkapı Sarayı'na yakın bir yerde kuyumcu dükkânı açarak sarayla iş yapmaya başlamıştı. Artin'den sonra zanaatını oğlu Sarkis, Sarkis'ten sonra ise onun oğlu Ohannes sürdürdü. Ohannes'in oğlu Mikail, 1744'te henüz 20 yaşında olmasına rağmen saray kuyumcubaşılığına getirildi, 1758'de ise Yako Bonfil isimli Yahudi'nin yerine Darphane-i Amire Eminliği'ne atandı. Mikail Düzyan'ın bu göreve getirilmesi, o güne kadar darphane idaresini ellerinde bulunduran Yahudilerin bu imtiyazı tamamıyla kaybetmelerine sebep olduğu gibi, iki cemaat arasında yıllarca sürecek bir çekişme başlattı.

Ohannes Çelebi Düzyan

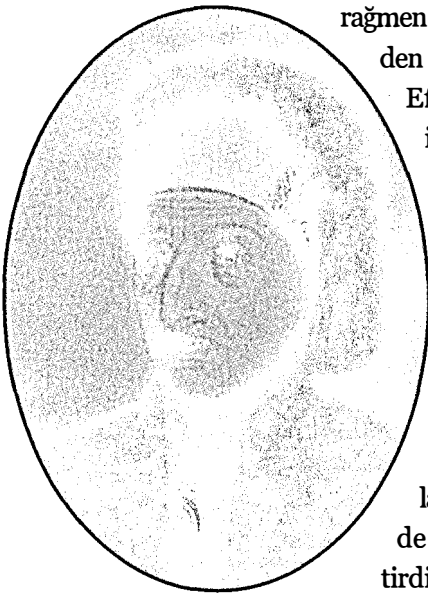
Mikail Çelebi, darphanede geniş çaplı bir revizyona giderek burada çalışan bütün Yahudileri temizleyip yerlerine Ermenileri getirdi. Ermenilerin darphanedeki nüfuzları o derece arttı ki, resmi kayıtlar dahi pek az kişinin anlayabileceği bir şekilde Türkçe, ama Ermeni harfleriyle tutulmaya başlandı. Yüzlerce soydaşına iş imkânı sağlayan ve milletinin devlet nezdindeki konumunu yükselten Mikail Çelebi, cemaatin en hatırı sayılır ismi olmuş ve devletle cemaat arasındaki yegâne köprü haline gelmişti. Hikâye edildiğine göre; Sultan III. Mustafa'nın tahta çıktığı 1757'de Yahudi ve Ermeni cemaatleri arasındaki çekişme neticesinde Mikail Çelebi azledilmiş ve yerine Balti isimli bir Yahudi atanmıştı. Sultan III. Mustafa, Balti'ye aslan başlı bir kemer tokası vererek bunun bir eşinin yapılmasını istemiş; ancak Balti işin içinden çıkamamış ve azledilmişti. Kemer tokası bu sefer artık Galata Serpos Han'daki atölyesinde çalışmaya başlayan Mikail Çelebi'ye yollanmış, Çelebi de kemerin birebir eşini imal ederek saraya göndermiş ve hükümdar hangi tokanın ilk gönderdiği olduğunu anlayamayınca Mikail Çelebi görevine iade edilmişti.

Mikail Çelebi'nin 1783'teki vefatının ardından yerine oğlu Ohannes Çelebi geçti ve aile tarihindeki en büyük zenginliğe bu şahsın zamanında kavuştu. Aynı zamanda en büyük kavgalarını da yine Ohannes Çelebi döneminde yaşadı. Düzyanlar 17. asrın sonlarında topyekûn mezhep değiştirerek Katolikliği kabul etmişler,

o dönemde Ermeni Katolikler de kendi içlerinde ikiye ayrılmışlardı. "Kolejliler" diye adlandırılan Avrupalı misyonerler ayinlerin Latince yapılması gerektiğini savunurken, "Mıkhitaristler" adıyla bilinen, ilk başta Ortodoks bir rahip iken daha iyi eğitim alabilmek için mezhep değiştiren, Beyoğlu'nda ve İtalya'da kendi ismiyle anılan kolejler kuran ve kendi cemaatini yaratan Mıkhitar'ın müritleri ayinlerin Ermenice yapılmasını istiyorlardı. Devamlı birbirleriyle çekişme içerisinde olan bu iki gruptan Mıkhitaristlerin en büyük destekçisi ve finansörü ise Düzyan Ailesi idi.

Ohannes Çelebi Düzyan, darphane sarraflığından başka birçok vilayetin vergi toplama imtiyazı ile ipek ve baharat ithalatı gibi büyük gelir getiren ticaretlerin de tekelini almayı başarmış ve servetini hatırı sayılır miktarda çoğaltarak sadece cemaatinin değil, imparatorluğun da önde gelen isimlerinden biri olmuştu. Aynı günlerde diplomatik bir görevle İstanbul'a gelen İspanyol Amirali Federico Gravina da gözlemlerini aktardığı eserinde İstanbul Ermenileri'nden bahsederken "*Şehrin en zengin cemaati, darphanenin idaresini ve kuyumculuğu ellerinde bulunduruyorlar*" demişti. Çelebi'nin bu şöhreti 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmesiyle birlikte aleyhine döndü. Ayaklanan yeniçeriler halkın gözünü korkutmak için her cemaatin önde gelen isimlerini idam etmeyi kararlaştırmışlar ve Katolik Ermenilerden Ohannes Çelebi'yi tutuklamışlardı. Günlerce ölümü bekleyen Çelebi, müşaviri Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın uğraşları sayesinde kurtulmuş ve eski mevkiine de tekrar kavuşmuştu.

Ohannes Çelebi'nin 1812'deki vefatının ardından da Darphane idaresi oğulları Sarkis ve Kirkor Çelebilere verildi. Bu atamadan iki sene sonra ise Darphane Nâzırlığı'na Abdurrahman Feyzi Efendi'nin getirilmesi, Düzyanların sonu oldu. Abdurrahman Efendi son derece zeki idi ve iyi eğitim almıştı; ama aynı derecede kibirli ve ihmalkârdı. İhmalleri neticesinde darphane hesaplarında açıklar olmuş, Kazaz Artin Amira, Düzyanları uyarmasına

Darphane-i Amire Emini Kazaz Artin Amira Bezciyan

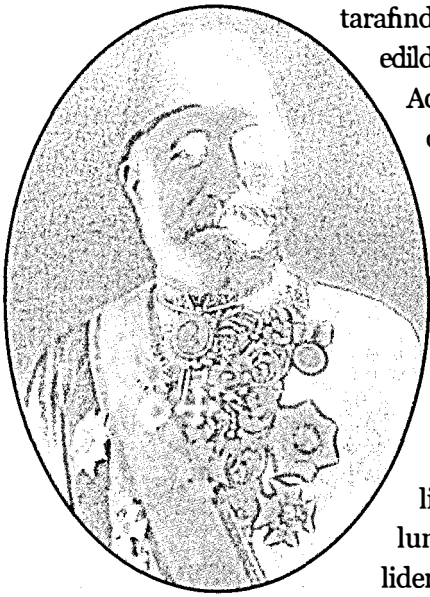
rağmen sözü dinlenmeyince görevinden istifa etmişti. Abdurrahman Efendi'nin en büyük düşmanı ise dönemin önde gelen isimlerinden II. Mahmud'a yakınlığıyla bilinen Halet Efendi idi. Darphane hesaplarındaki açıklardan haberdar olan Halet Efendi, defterini dürmek için Abdurrahman Efendi'yi Sadaret Kethüdalığı'na, kendi adamlarından Hayrullah Efendi'yi de darphanenin başına tayin ettirdi. 14 Ağustos 1819'da göreve başlayan Hayrullah Efendi, iki haftalık bir tetkik neticesinde darphane hesaplarında 38.000 altınlık bir açık olduğunu ispat etti. Bunun üzerine Abdurrahman Efendi ile birlikte Düzyan Ailesi'nden yedi kişi tutuklanarak darphaneye hapsedildiler, hepsinin hesaplarına el konuldu ve evleri boşaltılarak kapılarına asker dikildi.

İşte ne olduysa da bundan sonra oldu ve Düzyanların Kuruçeşme'deki yalılarında yapılan aramalar olayın boyutunu tamamıyla değiştirdi. Aramalarda yalının altında gizli bir kilise bulundu ve burada devamlı ayinlerin yapıldığını gösteren bazı emareler tespit edildi. Değil yeni bir kilise yapmak, mevcut kiliselere çivi çakmak için bile padişah fermanı gerektiği bir dönemde, üstüne üstlük Katolik sorunun çözülmesi için uğraşılırken saray hizmetindeki bir ailenin böyle bir harekette bulunması Sultan II. Mahmud'u gazaba getirdi. Düzyanlar, 17 Eylül 1819'da Darphane'den Bostancıbaşı Hapishanesi'ne nakledilirken, aileye

mensup yahut aileyle akrabalığı bulunan kadın, çocuk, yaşlı kim varsa tutuklanarak Kumkapı'daki Ermeni Patrikliği'ne kapatıldılar. Yargılamaların neticesinde Düzyanların tüm mallarına el konularak açık arttırmayla satılmasına, ailenin önde gelenlerinin idamına, geri kalanların da dönmemek üzere Kayseri'ye ve çeşitli adalara sürgün edilmelerine karar verildi. 2 Ekim 1819 sabahı Sarkis ve Kirkor Çelebilerin darphane kapısı önünde boyunları vuruldu, küçük kardeşleri ve amcaları ise Kuruçeşme'deki yalılarının pencerelerine asıldılar. İşin acı tarafı, Düzyanlardan dört kişi idam edilip geri kalan kadın çocuk onlarca kişi sürgüne gönderilirken, Düzyanların rakibi olan ve Kolejliler'in tarafını tutan Andon Davidyan isimli sarrafın, ailenin perişan edilmesinin şerefine Kandilli'deki yalısında Fransız misyonerlerine ziyafet vermesiydi.

İdam edilen Ermenilerin cesetleri eski müşavirleri Kazaz Artin Amira tarafından alınarak Kuruçeşme'deki aile mezarlığına defnedildi, daha sonra da İstanbul'un merakla beklediği Düzyanların mallarının satılması faslına geçildi. Elmaslarla süslenmiş hamam nalınlarından, birbirinden değerli el yazmalarına kadar birçok nadide parça satışa çıkarıldı, en son olarak da altında gizli kilise bulunan Kuruçeşme'deki yalı satıldı. Açık arttırmadan önce yalıyla birlikte gizli kilise de gezilmişti. Bu sırada Düzyanların yerine Darphane Eminliği'ne atanan İsrel Efendi isimli Yahudi'nin orada bulunan İncil'i eline alarak "*tükürük hokkası*" diye hakaret etmesine dayanamayan saray sarraflarından Ohannes Amira Yerganyan, İsrel Efendi'ye bir tokat atınca tutuklanarak hapse atılmış ve özgürlüğüne ancak din değiştirip İslamiyet'i kabul ettikten sonra kavuşabilmişti.

Sonuç olarak Düzyan Ailesi ve aileyle akrabalıkları bulunan Aznavuryan ve Kılcıyan gibi İstanbul'un önde gelen Ermeni aileleri çeşitli yerlere sürgüne gönderildiler ve bu sürgün hayatı beş yıl kadar sürdü. 1824'te İstanbul'a geri döndüklerinde, felaketlerine sebep olan Kuruçeşme'deki meşhur yalıları Kazaz Artin Amira

Mihran Bey Düzyan

tarafından satın alınarak aileye iade edildi. Kazaz Amira, 1819'da Rodos Adası'nda bulunduğu için idamdan kurtulan Hagop Çelebi'yi de tekrar Darphane'ye aldırttı ve Amira'nın vefatının ardından darphane idaresi Hagop Çelebi'ye bırakıldı. 1830'da Katolik Ermenilerde Osmanlı tarafından ayrı bir cemaat olarak kabul edilip, Katolik Ermeni Patrikliği kurulunca, Düzyanlar yine cemaat lideri konumuna yükseldiler ve Patrikhane'den Elmadağ'daki Surp Agop Hastanesi'nin kuruluşuna kadar cemaat idaresinin pek çok yerinde başı çektiler.

Sultan Abdülmecid döneminde hız kazanan sanayileşme çabalarına katkıda bulunan Düzyan Ailesi, İzmir'den İstanbul'a kadar birçok yerde kâğıt ve dokuma fabrikaları kurdu. Özellikle kâğıt işinde büyük yol kat ederek devlet ihtiyaçlarını karşılayıp İstanbul'da da bir mağaza açtıkları gibi ithalata da yöneldiler. Ailenin son önemli siması 1819'da idam edilen Sarkis Çelebi'nin oğlu Mihran Bey, darphanenin muadili olarak Maliye Nezareti bünyesinde kurulan Meskûkât, yani Madeni Para Müdürlüğü'ne atandı ve 1880'e kadar bu görevinden başka Şura-yı Devlet, yani Danıştay âzâlığını da sürdürdü. 1880'de tüm görevlerinden istifa ederek 1894'deki vefatına kadar münzevi bir hayat yaşadı. Mihran Bey de ailenin diğer fertleri gibi Kuruçeşme'deki aile mezarlığına defnedildi. İstanbul'un en küçük, ama en gösterişli Ermeni mezarlıklarından biri olan Kuruçeşme Mezarlığı, yıllar öncesinden

mezar hırsızlarının hışmına uğramış, Düzyanların bronz heykellerle süslü mezarları çevrelerindeki parmaklıklara kadar talan edilmişti. Mezarlık, bu gün terk edilmiş bir arazi halinde, hangi kabrin kime ait olduğu bile bilinmeyecek vaziyettedir. I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'u terk eden Düzyan Ailesi'nin son fertleri ise bu gün Fransa'nın Paris ve Nice şehirlerinde yaşamaktadırlar.

"Düzyan" adı hakkında pek çok söylenti vardır

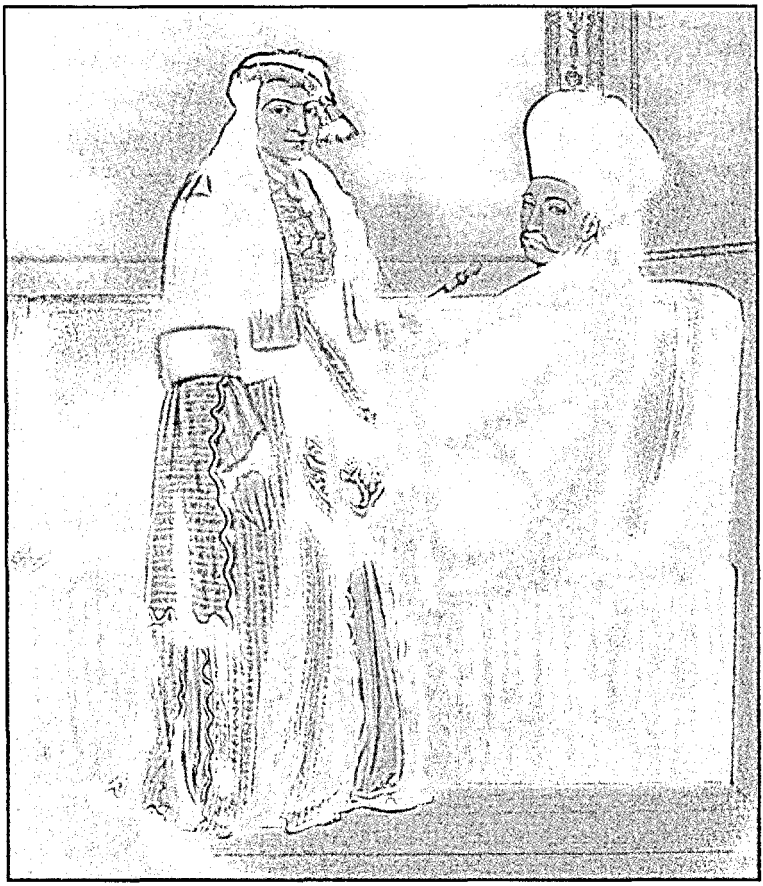
Düzyanların soyadlarıyla ilgili olarak, günümüze kadar gelen iki rivayet vardır: Birincisine rivayete göre; III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan, kendisine sunulan yüzükler arasında en çok Artin'in işçiliğini beğenmiş ve sanatkârı ödüllendirmek istemiş. Ancak Artin'in ayak direterek yüzüğün değerinden fazla bir parayı kabul etmemesi üzerine "*Yahu sen ne düz adamsın*" diye çıkışmış ve aile bundan sonra "Düzoğulları" diye anılmaya başlamış. İkinci rivayete bakılırsa, uzun boyluluğu ve yakışıklılığı ile dikkatleri çeken Artin'in oğlu Sarkis, bir gün I. Ahmed'in de gözüne ilişmiş ve padişahın "*Çağırın şu düz adamı*" demesi üzerine, aile "Düzyan" adını almış.

Darphane'nin başındaki Ermeni'nin dürüstlüğü

1839'daki Tanzimat Fermanı ile birlikte Darphane'nin yetki ve sorumlulukları kısılarak Maliye Nezareti kuruldu, para basma işi de nezaret bünyesindeki Meskûkât Müdürlüğü'ne verildi. Müdürlüğe Mihran Düzyan kardeşler atandılar ve görevlerine 1861'de tahta çıkan Sultan Abdülaziz döneminde de devam ettiler. Sultan Abdülaziz'in mabeyincilerinden Memduh Paşa'nın hatıralarında Düzyanlar hakkında şu yazdıkları, son derece dikkat çekicidir:

"Abdülmecid Han devrinde Darphane-i Amire'nin para basma işi ve saray kuyumcubaşılığı Düzoğullarından Mihran ve Boğos Beylere havale edilmişti. Abdülaziz Han tahta çıkınca Mabeyin-i Hümayun kâtipliğine atandım. Bir sabah Dolmabahçe Sarayı'nda kâtiplerle oturduğumuz odaya Boğos Bey

geldi. Elindeki çantaların içinde tahminen 30-40 bin lira tutarında pırlanta, elmas, zümrüt gibi pek çok taşlar vardı. Anlattığına göre; bu taşlar küpe, yüzük ve iğne yapılmak üzere Sultan Abdülmecid devrinde kendilerine verildiği halde yapılamayıp unutulmuştu. Kuyumcubaşı, taşları bize teslim ederek gitti. Taşların iadesi Düzyanların dürüstlüğünü gösterse de ne zaman kim tarafından ve ne miktarda Düzyanlara verildiğini bilen ve arayıp soran kimse yoktu."

Sarkis Çelebi Düzyan ve eşi

Cariyeden korkan padişah, Düzyanları mahvedecekti

Cevdet Paşa "*Tezakir*" isimli eserinde, Düzyanlar hakkında bir saray dedikodusunu nakleder:

"Sultan Abdülmecid'in her zaman yanında taşıdığı altın kamanın sapı kırılınca Düzoğlu Boğos'a vermiş ve "*Bu kamayı çabuk yaptırıp bana geri getir; zira benim o beşinci kadına hiç emniyetim yoktur. O ne kâfire şeydir, o! Bu kamayı onun yüzünden taşıyorum*" demişti. Bu sözlere çok şaşıran kuyumcu Boğos da "*Aman Efendimiz, o dağdan gelmiş, sizin paranızla satın alınmış bir cariyedir, size nasıl hainlik edebilir? Hem siz padişahsınız efendimizin canına suikast etmek kimin aklına gelebilir?*" cevabını verince Sultan Abdülmecid "*Ben de seni kendime sadık bir kul bilirdim, demek sen bile o karının adamısın*" diyerek kuyumcuyu huzurundan kovmuştu.

Padişah daha sonra, Kuyumcu Boğos'un cariyesinin yanında olduğu şüphesine kapılarak her ikisini de birbirine düşürmek için hareme gidip beşinci kadına "*Yahu sen ne kâfire kadınsın! Düzoğlu bile senin ne biçim bir kadın olduğunu anlamış... Bir kamam vardı, onun ucunu sivriltip bana getirdi, 'Aman efendimiz, bu beşinci kadına güven olmaz, ihtiyaten bu kamayı yanınızdan ayırmayınız' dedi*" diyerek ortalığı karıştırmıştı. Düzoğlu Boğos'a kin bağlayan cariye, kuyumcu ile bir gün Maslak'ta karşılaştığında "*Kamayı iyi sivriltin mi Düzoğlu? Bunu iyi belle, bu da senin yanına kalmaz*" deyince, Düzoğlu Boğos neye uğradığını şaşırmış ve gerçek, olay daha sonra araştırıldığında anlaşılmıştı."

Agop Bey Düzyan

Barutçubaşı Öldü, İstanbul'daki Katolik ve Ortodoks Ermeni Cemaati Birbirine Girdi

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. asırda Fransız misyonerlerinin gayrimüslim tebaa arasında başlattıkları faaliyetler en çok Ermeni cemaatinde etkisini gösterdi. Başta Anadolu'da yaşayanlar olmak üzere, pek çok bölgedeki Ermeniler mezhep değiştirerek İstanbul Ermeni Patrikliği'nden ayrıldılar ve Papa'nın hâkimiyetini kabul ettiler. Mezhep değiştirmenin önüne geçmeye çalışan ve misyonerlere karşı mücadele veren İstanbul Ermeni Patrikliği, bu konuda en büyük yardımı Osmanlı Devleti'nden gördü. Mezheplerini değiştirenlere karşı şiddetli cezalar uygulandığı gibi kiliselere gitmeleri de yasaklandı, hatta cenazeleri mezarlıklara kabul edilmediği için ölülerini bahçelerine gömmek zorunda kaldılar. Bu baskıcı tutum yüzünden zaman zaman arbedeler ve kanlı olaylar yaşandı.

Takvimler 1830'u gösterdiğinde Sultan II. Mahmud'un verdiği bir fermanla ayrı cemaat statüsüne erişen Katolik Ermeniler, yeni pozisyonları sayesinde kendi kiliselerini, okullarını, mezarlıklarını ve hastanelerini inşa edebilme yetkisi kazandılar. Daha önce yaşanan kanlı hadiseler bir daha tekrarlanmadı, bu tarihten sonra

Katolik ve Ortodoks Ermeniler arasında tatlı bir çekişme yaşanmaya başlandı. Her iki cemaat de birbirlerinden daha büyük kiliseler, okullar ve hastaneler inşa etmeye çalıştılar, bu durum da her iki cemaat içerisinde finansör ailelerin doğmasına yol açtı. Katolik Ermeniler, Düzyan ve Tıngıryan Aileleri tarafından finanse edilirken, Ortodoks Ermenilerin en büyük destekçileri ise Kazaz Artin Amira Bezciyan, Balyan ve Dadyan Aileleri oldu. Finansör Ortodoks Ermeni aileleri içerisinde en fazla ön plana çıkan kişi Yeşilköy Baruthanesi Barutçubaşısı Simon Amira Dadyan'ın oğlu Barutçubaşı Boğos Bey Dadyan'dı. 1796'da İstanbul'da dünyaya gelen Boğos Bey, küçük yaştan itibaren babasının yanında çalışarak barut imalinde uzmanlaşmış, 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından yeniçerilerin elinde bulunan Bakırköy Baruthanesi de babasının idaresine terk edilmişti. Bu tarihten sonra vekâleten bu baruthanenin barutçubaşılığını üstlendi, babasının 1832'deki vefatının ardından da bu görevini asaleten sürdürdü..

Boğos Bey'in amcası Hovhannes Bey Dadyan ise Yeşilköy ve Azadlı Baruthaneleri'nin barutçubaşılığını yürütüyordu. Osmanlı sanayileşme hareketinin lokomotiflerinden kabul edilen Hovhannes Bey, Avrupa'ya defalarca tetkik gezileri düzenlemiş, buralardan makinler getirerek, Osmanlı'ya uyarlamış, Fransızca pek çok teknik kitabı Türkçeye çevirmiş ve demir-çelikten, tüfek imaline kadar ona yakın fabrika kurmuştu. Amcasının bu aktifliğine karşı Boğos Bey, her şeyden uzakta sakin bir hayat yaşamayı seçmiş ve kendisini toplum için çalışmaya adayarak neredeyse tüm servetini bu uğurda tüketmişti. Surp Pırgiç Hastanesi'nin idaresini yıllarca elinde bulunduran Boğos Bey, vaktinin ve servetinin büyük kısmını burada harcadı ve hastanenin yanındaki araziyi de satın alarak burada tüm İstanbulluların tedavi edileceği bir "vebahane" kurdu. Boğos Bey, Ermeni cemaatine yaptığı büyük yardımların dışında aynı bonkörlüğü diğer cemaatlere de gösterdi. Heybeliada Ruhban Okulu'ndan Yeşilköy Rum Kilisesi'ne kadar

Rum cemaatine ait birçok kurumun da yaşatılmasını sağladığı gibi, Latin Katoliklerin bir kilise kurmalarına ve kendilerine ait bir mezarlık edinmelerine de önayak oldu.

Yardım sever kişiliği ve uzun beyaz sakalları nedeniyle İstanbul Ermenileri'nin "Gağant Baba" yani "Noel Baba" diye isimlendirdikleri Boğos Bey, yıllardır muzdarip olduğu kalp ve astım hastalığına artık dayanamaz hale geldi ve 1863'te tedavi için Paris'e gitti. Burada da sağlığına kavuşamaması üzerine hasta yatağında son saatlerinde bir papaz bulunarak son duasını etmesi istendi; ancak o dönemde Paris'te Ortodoks din adamı olmaması nedeniyle Katolik Kilisesi'nden bir rahip hastaneye çağrılarak dua ettirildi ve birkaç saat sonra da Boğos Bey vefat etti. Barutçubaşı'nın naşı devlet tarafından İstanbul'a getirildiğinde kızılca kıyamet koptu; zira Katolikler "*merhum son nefesinde Katolik rahibine günah çıkartarak mezhep değiştirmiş ve Katolik olmuştur bu nedenle cenaze bize aittir, Boğos Bey'i bizim defnetmemiz gerekir*" diye direttiler aile ise cenazenin kendilerine teslim edilmesini istedi. İki cemaat arasındaki bu kavga bir türlü çözülememiş ve Boğos Bey'in cesedi günlerce bekletilmek zorunda kalmıştı.

İki cemaatin sorunu kendi aralarında halledemeyecekleri anlaşılınca olay Babıâli'ye taşındı ve Barutçubaşı'nı kimin defnedeceği konusunu görüşmek üzere Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kuruldu. Lakin daha ilk toplantıda iki cemaatin temsilcileri birbirlerine girdiler ve sorun bir türlü çözülemedi. Artık bu yersiz kavgadan sıkılan Keçecizade Fuad Paşa, Katolik Piskoposu'na dönerek,"*Piskopos Efendi, merhum ölmeden önce Katolikliği kabul ettiyse müteveffanın en asil unsuru olan ruhunu Katolikler kazanmış olur değil mi?*" diye sordu. Piskopos da paşanın iltifatından keyiflenerek "*Tabii ki paşa hazretleri, müteveffanın en asil unsurunu yani ruhunu biz kazandık*" cevabını verdi. Fuad Paşa, piskoposun onayının ardından "*İşte siz de tasdik ediyorsunuz, zaten merhumun ruhunu siz kazanmışsınız,*

cesedini bari bırakın da bu Ortodokslar defnetsin" diyerek tartışmayı nihayete erdirmişti.

Barutçubaşının naşını teslim alan aile, Boğos Bey'i aile mezarlığına defnetmekten vazgeçerek biraz da Katoliklere nispet için büyük bir törenle Kumkapı'daki Ermeni Patrikliği'nin avlusuna defnetmeye karar verdi. Askeri bandonun ve zaptiyelerin refakatinde geçen mutantan cenaze alayına onlarca din adamı katılmış, Ermeni cemaatinin önde gelen kimseleri olan Amiralar, tabutu ellerinde siyah meşalelerle takip etmişler, Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa ve Hariciye Nâzırı Ali Paşa da törende hazır bulunmuşlardı. Son anda patrikhaneye gömülmesi kararlaştırılan Boğos Dadyan, böylece Patriklik Kilisesi'nin avlusuna defnedilen tek sivil isim olarak tarihe geçti.

Fransız basını, Boğos Dadyan'ı yere göğe koyamamıştı

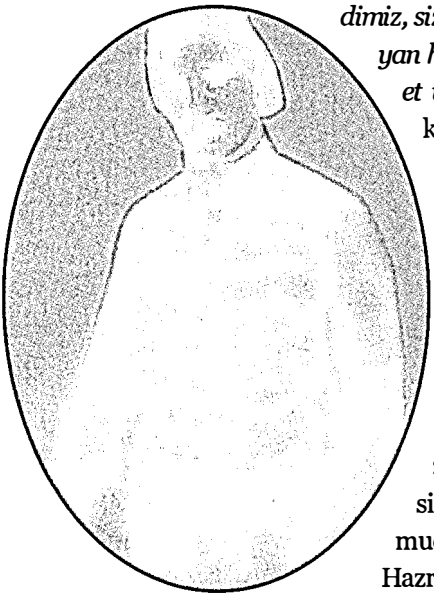
Pierre Paget adlı Fransız gazeteci, Boğos Bey'in vefatından üç hafta kadar sonra 19 Aralık 1863'te *L'illustration Journal Universel* dergisinde "Boğos Dadyan" başlığıyla çıkan makalesinde, barutçubaşının vefatından duyulan teessürü anlatmış ve birbirinden ilginç şu notları vermişti:

"Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek dereceli memurlarından, İmparatorluk Baruthaneleri Genel Müdürü Boğos Bey Dadyan, 1 Aralık'ta Paris'te vefat etmiştir. Adı geçen kişinin kaybı gerek ailesini ve gerek ise sadık ve zeki bir hizmetkârı olduğu hükümeti, kendisini bir baba olarak kabul eden Ermeni topluluğunu ve gerek Paris'te, gerek ise İstanbul'da bulunan çok sayıda ünlü dostlarını derinden üzmüştür. Soylu bir kişiliğe sahip olan Boğos Bey, 1796'da doğmuştu. Belgelere göre; ailesinin kökü 500 yıldan fazla bir zamandan bu yana, Türkiye'deki Ermeni toplumunun en eski ve en asil soyuna dayanmaktadır. 1795'te Sultan III. Selim'in emriyle Azadlı'da bir barut fabrikası inşa etmiş bu-

lunan müteveffanın dedesi Dad Arakel, büyük önem ve sayıda imtiyazlarla, İmparatorluk Baruthaneleri Genel Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1812'de yerine geçen oğlu Simon, 1826'da Sultan II. Mahmud'un emri üzerine, İstanbul çevresindeki beş köyün yönetimini de üstlenmiştir. 1832'de Simon Amira'nın ölümü üzerine, Sultan Mahmud, Bakırköy Baruthanesi'nin yönetimini Boğos Bey'e verirken, Yeşilköy ve Azadlı Baruthanelerini de amcası Hovhannes Bey'e vermiştir.

Boğos Bey'in zekice ve yorulmak bilmez faaliyetlerini takdir eden Sultan Abdülmecid, 1856 yılında onu 'Bey' unvanıyla birlikte birinci derecede memuriyete atamıştır. Boğos Bey, her ne kadar bu hak ve liyakatleri çok sayıdaki önemli hizmetleri karşılığında kazanmış olsa da böylesine onur payelerinin bir Hristiyan'a tevcih edilmesi Osmanlı sultanlarının daima hatırlanması gereken yüksek adalet duygularıyla, taraf gütmeden gerçekleştirdikleri lütuf ve ihsanlarının bir işaret ve delili olarak düşünülmesi gerekir. Ancak, Boğos Dadyan'ın gerçek anlamda şan ve şeref payeleri, ne taşıdığı tarihi adının şöhretinden, ne yerine getirdiği yüksek görevlerinden ne de Osmanlı İmparatorluğu tarafından kendisine tevcih edilen lütuf ve teveccühlerden kaynaklanır. Boğos Bey'in gerçek anlamda büyüklüğü ve soyluluğu, ruhi meziyetlerinden, yüce gönüllüğünden ve sahip olduğu nüfuz ve saygınlığını, ülkenin hayrına hizmetlerle, yoksulların ıstıraplarını dindirme yolunda kullanmasından ileri gelir. Bu bakımdan Boğos Bey'in fedakârlık ve sadakat ifade eden ve bu gibi güzel duygularının ve davranışların örnekleriyle dolu hayatını, kaleme alınmaya değer bulmaktayız. Bizim buradaki dileğimiz, sadece söz konusu hayatın genel çerçevesi içerisinde bazı konulara dikkat çekmektir.

Sultan Abdülmecid bir gün vezirleri ile birlikte Hovhannes ve Boğos Beyler tarafından kurulan baruthane ve fabrikaları ziyaret etmekteydi. Hükümdar, duyduğu büyük memnuniyeti dile getirdikten sonra, bir aralık durmuş ve iki müdüre dönerek '*Ey sadık kullarım, dileyin benden ne dilerseniz*' demiş. Boğos Bey, '*Efen-*

Boğos Bey Dadyan

dimiz, sizden yegâne dileğimiz Hristiyan hastanelerine, belli miktarda et ve ekmek verilmesidir' diye karşılık vermiştir. İstek hemen yerine getirilir, hâlâ da aksatılmadan gönderilmektedir. Bir başka gün, Mekke'den ve Kudüs'ten gelen hacılarla dolu iki buharlı gemi, Boğos Bey'in Yeşilköy'deki görkemli konağının yakınında karaya oturur. Sayıları 200'den fazla olan bu talihsiz kişilerin hepsi Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid Han Hazretleri'nin birçok kez onurlandırdıkları Boğos Bey'in konağında misafir edilirler. Boğos Bey, misafirler uğurlanacakları zaman yine cömertliğini gösterir ve hepsine ufak birer hediye verir.

Boğos Bey'in çiftliğinde yetiştirilmiş ürünler, yılda iki kez 30-40 kadar deveye yüklenerek İstanbul sokaklarında dolaştırılır. Gıda maddelerinin yoksullara dağıtımını, ırk ve din ayırımı gözetmeksizin sadelik içinde, dokunaklı ve derin bir sevgi ile bizzat kendisi yapardı. Boğos Bey'in cömertlikleri çok büyük ölçülere varır. Gerek kendi din kardeşleri için, gerekse diğer topluluklar için, kilise, okul, çeşme ve hastane gibi kamu yararına olan kurumları, maliyeti cebinden ödeyerek, onarması yahut yeniden inşa ettirmesi insanlara duyduğu sevginin bir delilidir. Boğos Bey'in en diğer önemli bir özelliği, Ermenilerden başka diğer gayrimüslim cemaatlerin de devletle olan ilişkilerini düzenlemesidir. Bu kadar değişik milliyet ve dindeki toplulukların meydana getirdiği büyük bir imparatorlukta cemaatler arasındaki rekabeti ve çekişmeyi dizginleyebilmek son derece güç

bir iştir. Boğos Bey'in sabırlı ve samimi kişiliği ve babacan tavırları, herkesin onun düşüncelerini ve kararlarını saygıyla kabul etmesini sağlamıştır.

Boğos Bey 67 yaşındayken, yaşlılığının ilk döneminde vefat etti. Güçlü, kuvvetli bir bünyesi vardı ve dış görünüşüne bakanlar onun böyle hızlı bir şekilde dünyayı terk edeceğine ihtimal vermezlerdi. Kar gibi beyaz sakalı ile genç gösteren geniş ve renkli alnı hoş bir tezat oluştururdu. Ağır bir havası, protokollere önem veren bir davranış biçimi vardı ve din adamlarına mahsus heybetli hali, ilk kez görüştüğü insanların dahi güvenini kazanmasını ve kendisine saygı duyulmasını sağlardı. Soylu duygular taşıyan Boğos Bey, arkasında birçok çocuk ve torunlar bırakarak öldü. Onun saygıdeğer kişiliği ve yardım severliği her daim hatırlanacak ve ismi yaşatılacaktır. 18 çocuk babası olan Boğos Bey'in dokuz çocuğu, hayatlarını İstanbul'da muhterem anneleriyle birlikte sürdürmektedirler."

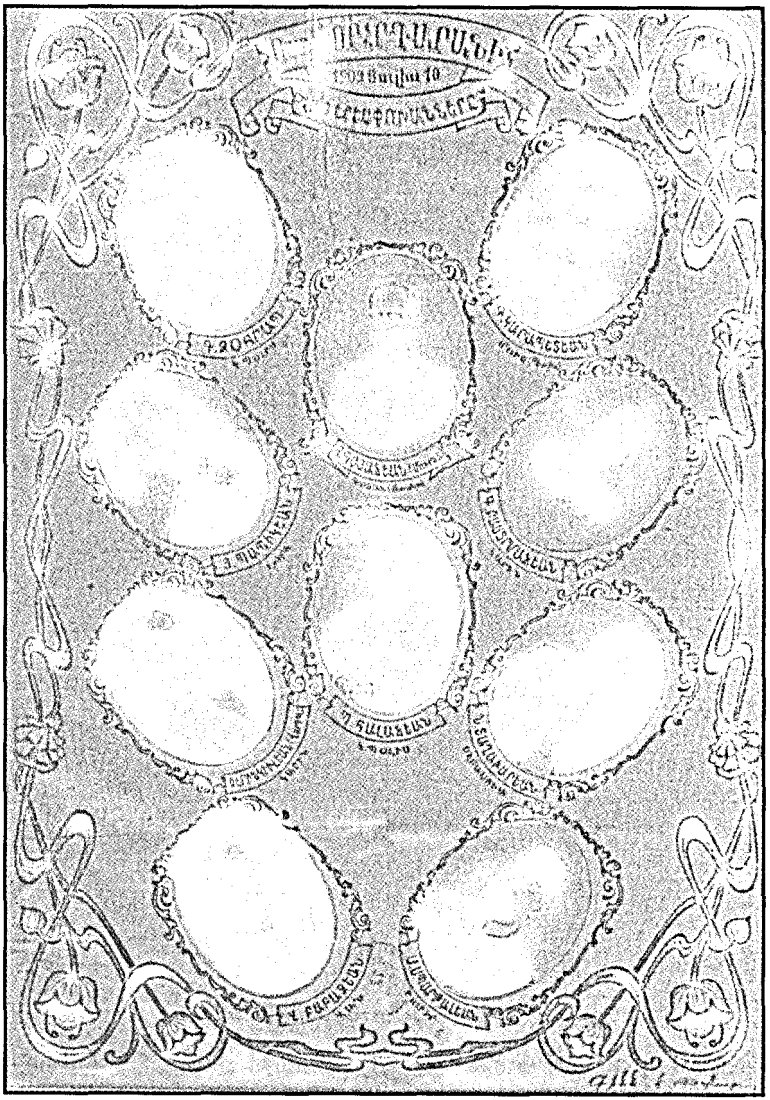
İttihadçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid'e Karşı Birlikte Hareket Etmiş Sonra Yolları Ayırmışlardı

"93 Harbi" diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın mağlup olması ve Rusların Yeşilköy'e kadar ilerlemelerinin ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine göre; Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni nüfusun yoğun olduğu doğu illerinde bir ıslahat yapmaya mecbur bırakıldı. Ayastefanos Anıtlaşması'nın ağır şartlarını hafifletmek üzere Osmanlı'nın diplomatik girişimleriyle Temmuz 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde de bu ıslahat mecburiyeti masaya yatırıldı ve 61. maddeye göre; tekrar Ermeni nüfusun yoğun olduğu doğu illerinde bir ıslahat yapmaya ve Ermeni halkı, Kürt ve Çerkezlerin saldırılarına karşı korumaya mecbur tutuldu. Her ne kadar Osmanlı, her iki anlaşmada da bu durumu kabul etmek zorunda kalmışsa da ıslahat, sadece bölgeye müfettişler gönderilip, tetkikler yapılarak geçiştirildi. Zira doğu vilayetlerinde Ermeniler lehine bir ıslahat yapılması demek bölgede gücü elinde bulunduran Kürtleri devlet aleyhine kışkırtmak demek olacağı gibi ıslahatları yetersiz bulacağı kesin olan Avrupalı devletlerin bölgeye müdahalesine zemin hazırlayacaktı.

Bu yüzden Osmanlı'nın ıslahat taleplerini geçiştirmesi, yurtdışındaki Ermeniler üzerinde Osmanlı'ya karşı silahlı bir mücadele yürütülmedikçe Osmanlı'nın ıslahat yapmayacağı zannını uyandırdı ve bu amaçla 1887 yılında Cenevre'de Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, 1892 yılında ise Tiflis'te Taşnaktsutyun Partisi kuruldu. Sonrasında da Hınçak ikiye ayrılarak Londra'da da "Veragazmyal Hınçak", yani "Yeniden Doğan Hınçak" isminde üçüncü bir parti teşekkül etti. Jön Türkler, Hınçak Partisi'nin kurulduğu ilk günlerden itibaren kendileri gibi Abdülhamid aleyhtarı olan bu partiyle ilişkiler kurdular ve 1891-1892 yıllarında daha sonra II. Meşrutiyet'in ilk meclis başkanı olacak olan Ahmet Rıza Bey, Hınçak Partisi'nin ileri gelenleri ile birebir görüşerek, partiye beraber hareket etme teklifinde bulundu. Fakat Hınçakların silahlı eylemlerde ısrarcı olması, Jön Türklerin ise o sırada bu gibi eylemlere soğuk bakarak çözümün siyasi yollarla halledilmesini istemeleri yüzünden iki grup arasında ortak bir nokta bulunamadı.

11 Mayıs 1895'te Avrupalı devletlerin, Babıâli'ye nota tarzında bir reform projesi vererek doğu illerinde özerk bir Ermeni idaresinin kurulmasını açıkça teklif etmesi, Ahmet Rıza Bey'i telaşa düşürerek tekrar Hınçak'la anlaşmaya varmaya yöneltti. Ahmet Rıza Bey, o sırada Paris'te bulunan Dr. Nazım'la birlikte Sabah Gülyan'ın başkanlığındaki Hınçak ileri geleleri ile görüşerek beraberce hareket etmeyi önerdi. Bu sırada Ahmet Rıza Bey'in rakibi olan Mizancı Murad da siyasi bir atakta bulunmak maksadıyla Hınçakların lideri Nazarbeg ile görüşmüş ve gerek Jön Türkler'in içersindeki bu ikilikten, gerekse de Hınçak'ın tekliflere karşı olan kayıtsızlığından dolayı bu ikinci girişimde de uzlaşma sağlanamamıştı.

Hınçak ile bir birlikteliğin sağlanamayacağına kanaat getiren Jön Türkler bu sefer Taşnaktsutyun'a döndüler. Tunalı Hilmi Bey, 1896-1897 yıllarında Cenevre'de partinin önde gelen isimleriyle buluştu ve iki grup arasında ortak paydalar sağlanabildi. Özellikle

1908 Meclisi'ndeki Ermeni Mebuslar

de 1896 yılında Kürtlerin İstanbul'da Ermenilere saldırarak can kayıplarının yaşanması ve 1897'de Jön Türk hareketinin İstanbul şubesinin çökertilmesi, iki grubun birbirine daha da yakınlaşmasını sağladı. Ahmed Rıza Bey, 1897'de Taşnaktsutyun Partisi'nin resmi yayın organı olan "*Troşak*", yani "*Bayrak*" gazetesini ziyaret etti. Bu ziyaretin ardından *Troşak* gazetesi, 20 Ocak 1897'de Jön Türkleri "Silahlı mücadeleye" davet etti ve 24 Temmuz'da davetini yineledikten sonra 31 Mayıs 1898'de "Abdülahamid'e karşı bir cephe oluşturmak için tüm muhalif güçlerle görüşmeye hazır olduklarını" bildirdi. Jön Türkler ise çağrıya "*Millî ve dinî ayırım yapılmaksızın bütün vatandaşlar ortak düşmana karşı birleşmelidir*" şeklinde cevap veriyor, iki cemiyetin yakınlaşması İstanbul'da yankı buluyor, şehir surlarına "Ermeniler ile Türkleri istibdattan kurtulmak için birleşmeye" çağıran afişler asılıyordu. Aralık 1899'da Sultan Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın kocası Mahmud Paşa'nın, oğulları "Prens" Sabahaddin ve Lütfullah Beyler ile birlikte Avrupa'ya iltica etmesi Taşnaktsutyun ile Jön Türkler arasındaki ilişkileri farklı bir noktaya taşıdı. Prens Sabahaddin, liberal görüşleri sayesinde Müslüman olmayan halkları da etrafında toplayabiliyor ve Ahmet Rıza Bey'in tüm karşı çıkmalarına rağmen, Taşnak Partisi'nin Abdülhamid'e karşı girişilecek bir eylemde Avrupa'nın desteğinin alınması fikrini destekliyordu.

Mahmud Paşa, Avrupa'ya iltica ettikten sonra Sultan Abdülhamid'in bütün muhaliflerini bir araya getirecek bir kongre toplamak için çalışmalara başladı ve 4 Şubat 1902'de Paris'te ilk Jön Türk Kongresi toplandı. Kongreye birçok gayrimüslim partiler gibi Hınçak, Taşnaktsutyun ve Veragazmyal Hınçak Partileri de davet edilmişti. Hınçak hiçbir sonuca varılamayacağı düşüncesiyle bu teklifi reddederek kongreye katılmadı. Taşnaktsutyun ve Veragazmyal ise birleşerek kongreye katılma kararı aldılar ve karma bir komisyonu kongreye gönderdiler. Bu kongre partileri birleştirmek bir yana bir

süreliğine tamamen ayırmaktan başka bir işe yaramadı. Ermeni partilerinin komisyonu da kongre sona ermeden Paris'i terk etti; ama ayrılmadan önce "Ermeni komitelerinin mevcut rejimi değiştirmek üzere Osmanlı liberalleri ile her türlü iş birliğine hazır olduklarını" yineledi. Taşnaktsutyun, bu tarihten sonra Türk Partileri ile olan ilişkilerine 1906'ya kadar ara vermek zorunda kaldı. Zira Ermeni komiteleri, Osmanlı'nın ıslahat yapmaya zorlanması için Çarlık Rusya'sına başvurduklarında kendisini "Ermenilerinin hamisi" ilan eden Rus Çarı "*Sizin işleriniz beni alakadar etmez, İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz Hükümetine başvurun*" diyerek komiteleri geri çevirmiş, üstelik gayrimüslimlere eziyet etmekle suçlanan Osmanlı'nın 500 yıl boyunca yapmadığını yaparak Ermeni kiliselerinin mallarına el koymuş ve Ermeniler üzerinde baskıcı bir asimilasyon politikası izleyerek bu toplumu Ruslaştırmaya çalışmıştı.

Bu nedenle tüm Ermeni komiteleri Osmanlı'yı bir kenara bırakarak Çarlık Rusya'sına karşı mücadeleye giriştiler. Bununla birlikte bu süre içerisinde bir istisna olarak 1905'te Taşnaktsutyun temsilcileri Ahmed Rıza Bey'e giderek Sultan Abdülhamid'e karşı bir suikast planladıklarını bildirip kendilerine yardım etmelerini talep ettiler. Ahmed Rıza Bey, bu teklife şiddetle karşı çıktı, hatta Taşnak temsilcilerini tehdit etti; fakat bilindiği gibi Sultan Abdülhamid, 1905 Temmuz'unda Cuma Selamlığı için Yıldız Camii'nden ayrıldığında 90 kiloluk bir bomba patlatıldı. 1906'da Jön Türkler ile Ermeni Partilerinin birleşmesi açısından önemli bir olay yaşandı ve Avrupa'da etkin olan Jön Türk hareketi geleceğin Talat ve Enver Paşaları'nın önderliğinde Selanik'e taşınarak "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kuruldu. Eylül 1907'de ise Paris ve Selanik'teki cemiyetler birleştirilerek "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" oluşturuldu. Rumeli'de kendisine geniş çaplı bir taraftar kitlesi bulan İttihad ve Terakki Cemiyeti, etkinliğini arttırmak ve Anadolu'da da yandaş bulmak için Ermeni komiteleriyle

anlaşmaya mecbur kaldı. Zira başta Kürtler olmak üzere birçok Anadolu halkı cemiyete karşı soğuktu ve cemiyeti Anadolu'da destekleyebilecek yegâne halk Ermeniler idi.

Ahmed Rıza, Bahaddin Şakir ve Dr. Nazım başkanlığındaki bir grup 1906'da Paris'te Hınçak ileri gelenleri ile görüşürken 27 Aralık 1907'de Taşnaktsutyun Partisi de Viyana'da tüm muhalif güçleri bir araya getirmek amacıyla dördüncü kongresini topladı. Kongreye Prens Sabahaddin ve Ahmed Rıza Beyler sıcak bakarak katılırken Hınçak ve Veragazmyal Hınçak Partileri katılmayı reddettiler ve "Ermeni komitelerinin birleşmesini" önerdiler. Bu öneriye de "Karşıdaki düşmanın çok büyük olmasından dolayı tüm Ermeni partileri birleşseler bile bir sonuca varılamayacakları için İttihad ve Terakki ile ittifakın gerekliliğinden" bahisle Taşnak karşı çıktı. 29 Aralık'a kadar süren kongrede Taşnaklar ile İttihadçılar uzlaşarak "Osmanlı'nın bağımsızlığı ve bölünmezliği" ilkesinin herkes tarafından kabul edilmesi şartıyla, mevcut rejimin devrilmesi, meşrutî bir idarenin kurulması ve nihai amaca ulaşılması için yöntemler aranılmasına karar verdiler. Bu tarihten sonra Taşnaktsutyun Partisi de mevcut programını rafa kaldırarak İttihad ve Terakki Partisi ile eş güdümle hareket edecek, ortak amaca ulaşılması için gerek silahlı direniş, gerekse grev ve ordu içinde propaganda gibi yollara başvurulacaktı. Taşnaktsutyun, 1908 Şubat'ından itibaren Anadolu'ya komiteceler göndermeye başladı.

İttihad ve Terakki, Jön Türklerin Avrupa'da yıllarca yapamadığını kısa sürede yaparak Temmuz 1908'de Sultan Abdülhamid'i meclisi tekrar açmaya mecbur etti. Taşnaktsutyun Partisi ise İttihadçıların bu başarısından kendisine de pay çıkarıyor ve gazetelerinde "*Hristiyan ve Müslümanların beraberliğinin tesisi Paris'teki 1907 Kongresi sayesinde olmuştur ve bunun da başlıca amili Taşnaktsutyun'dur*" şeklinde haberler yapıyordu. Parti mensupları da Anadolu'da "*Bu devrim bir yıl önce Paris'te yapılan*

anlaşmanın semeresidir. Türkiye'ye anayasayı biz getirdik" şeklinde propagandalara girişiyordu. İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Talat ve Enver Beyler ise devrimde Taşnaktsutyun'un katkısı olduğunu teyit edercesine Ermeni mezarlıklarına giderek hayatlarını kaybeden komitecilerin mezarlarına çiçekler bırakıyor, konuşmalar yapıyorlardı.

Taşnaklar, halkın içinde her ne kadar bu derece rahat davransalar da esasında endişe içerisindeydiler. Gerek kendileri, gerekse İttihad ve Terakki mensupları idareden anlamayan gençlerdi, Sultan Abdülhamid ise 30 yıldan fazla tahtta bulunan kurt bir siyasetçiydi ve 1878'de, daha iktidarının ilk günlerinde bile bir oldubittiye getirerek Meclis'i kapatmasını bilmişti. Taşnaklar böyle bir şeyin tekrar yaşanmasından çekiniyor, "*Abdülhamid, bu aldatmacayı tekrarlayacak olursa komiteciler yeniden silaha sarılacaklardır*" diye uyarılarda bulunuyor ve Osmanlı bağımsızlığı ve bölünmezliğinin tek güvencesinin "Meşrutî rejimin sürdürülmesi" olduğunu vurguluyorlardı. Hınçaklar ise Taşnaklardan daha tedirgindi. Taşnak, İttihad ve Terakki sayesinde önemli bir mevkie yükselmiş ve Ermenilerin liderliğine soyunmuştu. Buna karşı Hınçak da İttihad ve Terakki'nin rakibi olan ve "âdem-i merkeziyet"i, yani "özerk idareyi" savunan Prens Sabahaddin ile birleşmeye çalışmıştı. Hınçak liderlerinden Sabah Gülyan'ın "*Meşrutiyet ilan edildiği için ihtilal fikrini bir kenara bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz*" şeklinde açıklama yapmasının ardından İttihad ve Terakki'den Talat ve Bahaddin Şakir Beyler, Hınçak'a da birleşme teklifi götürmüşler; fakat parti kabul etmemişti. Sabah Gülyan'a göre bu teklif samimi değildi, sadece bir nabız ölçme hareketiydi.

17 Kasım 1908'de çalışmalarına başlayan Birinci Meclis'e toplam 14 Ermeni mebus girdi. Bunlardan dördü Taşnaktsutyun Partisi'nden, biri Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nden, diğer 9'u ise İttihad Terakki ve Ahrar'dan idi. Meclisin çalışmalarına

başlamasından kısa süre sonra yaşanan ve tarihe "31 Mart Vak'ası" diye geçen hareket, İttihad Terakki ile Taşnaktsutyun'un daha da yakınlaşmasını sağladı. İsyancıların takibinden kaçan birçok İttihadçı, Sakızağacı'ndaki Taşnaktsutyun merkezinde saklanıyorlardı. Hareket Ordusu Yeşilköy'e vardığında Taşnak Partisi, ordunun kumandanı Mahmud Şevket Paşa'ya bir heyet göndererek emrinde olduklarını bildirmiş ve Erzurum Mebusu Varteks Serengülyan da bir nutuk okumuştu. 550 kişilik silahlı bir birlik oluşturan Taşnaktsutyun bu birliği Selimiye Kışlası'na yerleştirmiş, Hınçak ise bir sağlık ekibi kurarak yaralı askerlerin tedavisi ile ilgilenmişti. Bu sırada kargaşadan yararlanan Kürtlerin, İstanbul'da Ermeni mahallerine saldıracakları haberi alınınca Mahmud Şevket Paşa da hazırlanan programdan bir gün önce İstanbul'a girerek bazı Kürt önde gelenlerini tutuklatmıştı.

31 Mart İsyanı'nda hayatını kaybeden Müslüman ve Hristiyanlar, İttihad Terakki Partisi ve Taşnaktsutyun'un ortak kararı ile Pangaltı'ndaki Surp Agop Ermeni Mezarlığı'na defnedilmişler ve "Kardeşlik Mezarlığı" isminin verildiği bu karma mezarlığa bir de anıt dikilmişti. Toplu defin törenine katılan Enver Bey "*Bu mezarlık, Müslüman ve Hristiyan yurt sever arkadaşların yaşarken ve ölürken hiçbir ırk ve inanç ayırımı gütmediklerinin bir nişanesi olacaktır*" şeklinde bir konuşma yapmıştı. Daha sonra imparatorluğun idaresini eline alan İttihad ve Terakki Partisi ile bu derece yakınlık kurmak Taşnaktsutyun'un başka amaçlara yönelmesine neden oldu. Kendisini "dünya Ermenilerinin lideri" olarak gören parti, Ermeni Patrikhanesi'ne de açık bir şekilde savaş açtı ve İttihad ve Terakki Partisi de Ermenilerin temsilcisi olarak Patrikhane'yi değil Taşnaktsutyun'u muhatap almaya başladı. Bunun üzerine, kilisenin en yüksek ruhanîsi olan Eçmiadzin Katolikosu bir bildiri yayınlayarak partilerin kiliselerde propaganda yapmalarını menetti ve kiliselerde bu tür toplantıların yapılmasını yasakladı.

Taşnaktsutyun ile İttihad ve Terakki'nin bu yakınlığı fazla uzun ömürlü olmadı. 1909 Nisan'ında Adana'da yaşanan çatışmalar iki partinin dostluğunu baltaladı ve her iki grup da birbirine olan güvenlerini kaybetti. Bir taraftan Adana olaylarının Ermeni komitecileri yüzünden yaşandığı ileri sürülürken, diğer taraftan sivil halkın Ermenilere karşı saldırmalarına olayı bastırmakla görevlendirilen askerlerin de katıldığı iddia ediliyordu. İttihad ve Terakki Partisi, Adana'da yaşananların ardından duyduğu üzüntüyü Ermeni basınında da yayınlattıktan sonra Talat ve Bahaddin Şakir Beyler, Taşnaktsutyun ile görüşerek olayların incelenmesi için Agop Babikyan, Fuat ve Yusuf Kemal Beylerin Adana'ya gönderilmesini istedi. Taşnak'ın öneriyi kabul etmesinin ardından tahkikat heyeti Adana'ya gitti; fakat Agop Babikyan'ın raporunu sunamadan aniden vefat etmesi bu sefer de başka dedikodulara ve güvensizliklere neden oldu. Taşnaktsutyun Partisi daha sonra ikiye ayrıldı. Partililerden bazıları İttihad ve Terakki ile ilişkilerin bitirilmesini, diğerleri ise devamını istiyordu. Başlarında İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab'ın bulunduğu Ermeni milletvekilleri de Adana olaylarının fazla büyütülmemesine taraftardı. 1909 Eylül'ünde İttihad ve Terakki Partisi adına Mithat Şükrü Bey ile Dr. Nazım, Taşnaktsutyun Partisi adına da Karekin Pastırmacıyan ile Vahan Papazyan bir ittifak imzaladı. Bu anlaşma, tüm Ermenilerin Taşnak Partisi aleyhine dönmesine neden oldu. İttihad ve Terakki de Ermenilerin güvenini yeniden kazanmak için 1909 Kasım'ında Ermenilere eziyet ederek mallarını gasp eden Kürt Şeyhi Hüseyin Paşa'yı tutuklattırdı ve Rusya'ya göç eden Ermenilerin dönmeleri halinde mallarının iade edileceğinin teminatını verdi. Ama ne bu tavizler, ne de imzalanan anlaşma iki partinin ilişkilerini düzeltmeye yetmedi ve Taşnaktsutyun, özellikle de Balkan Harbi'nden sonra İttihadçılar ile bağlarını tamamıyla koparark tekrar silaha sarıldı.

Fransızların "Demir Maskeli Adam" Dedikleri Kişi, Bizim Tokatlı Avedik'tir

Doğu Hristiyanlını'na uzun yıllar Katolikliği telkin ederek kendisine bir cemaat yaratmak için girişimlerde bulunan Papalık, amacına ulaşmak için doğu dillerini ve kültürünü bilen misyonerler yetiştirmek amacıyla 1627'de Roma'da "Propaganda Koleji"ni kurdu. Koleje alınan her papazın daha okula kabul edildiği gün hangi milletin içerisinde çalışacağı belirleniyor ve ona göre sağlam bir ilahiyat tahsilinin yanı sıra sıkı bir lisan ve kültür eğitimi de veriliyordu. 1642'de İstanbul'a gelen Clement Galano, Osmanlı Ermenileri içerisinde misyonerlik faaliyetleri yürütmesi için papalık tarafından gönderilen ilk isimdi. Kendisini bir Ortodoks rahibi olarak tanıtan Galano, kiliselere rahatlıkla girip çıkmış, öğrencilere dersler vermiş ve bu sayede birçok ailenin evine girmeye de imkân bulmuştu. Ama kısa sürede asıl niyeti anlaşıldı ve bir daha geri dönememek üzere sınır dışı edildi.

Papalığın misyoner faaliyetleri ise kesilmeden devam etti, İstanbul'dan başka Anadolu'nun da birçok yerine misyonerler gönderdiler ve mezhep değiştirmelerden doğan sorunlar 1830'lu yıllara kadar Osmanlı'nın başlıca iç problemlerinden birini teşkil etti. Her padişah, bu soruna çözüm bulmaya çalıştı. 1701'de

dönemin padişahı II. Mustafa üzerindeki etkisiyle tanınan Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Erzurum kadılığı yıllarından tanıdığı ve mezhep değiştirmelere karşı olduğunu bildiği Tokatlı Avedik'i, mezhep kavgalarına karşı çalışması için İstanbul'a davet etti. Ağustos 1701'de İstanbul'a gelen Avedik Piskpos, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin tavsiyesiyle "patrik kaymakamı" tayin edildi ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde Ortodoks ve Katolik münakaşasının yatıştırılması için vaazlar verdikten sonra Şeyhülislam'ın tavsiyesiyle Edirne'ye gitti.

7 Mart 1702'de, Edirne'de bulunduğu sırada yine Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin yardımıyla İstanbul Patriği tayin edildi. Padişahın üzerinde büyük tesiri olan Feyzullah Efendi, adeta devlet içinde devlet kurmuş ve birçok makama kendi adamlarını yerleştirmeyi başarmış, hatta Osmanlı tarihinde bir ilk olarak kendi vefatının ardından yerine oğlu Fethullah Efendi'nin şeyhülislam tayin edilmesi için padişahtan bir ferman bile almıştı. Bu gücünü kullanarak Ermeni patrikliğine uzun yıllardır tanıdığı ve kendisine yakın bir isim olan Avedik'i tayin ettirerek Kudüs Patrikliğine de lağvetti ve bu makamı da Tokatlı Avedik'e bağladı. Piskopos olarak gittiği Edirne'den İstanbul Patriği olarak dönen Tokatlı Avedik'i Bakırköy'de büyük bir kalabalık sevgi gösterileriyle karşıladı. Yeni patriğin Katoliklere karşı soğukluğunu bilen Darphane-i Amire'deki bazı Katolik Ermeniler, Avedik'i devirmek için çalıştılarsa da bunların önüne de yine Feyzullah Efendi çıktı. Tokatlı Avedik, patrikliği boyunca mutedil bir siyaset izledi, mezhep değiştirenlere karşı baskı uygulamadı ve bu kişilerin vaazlarla, derslerle geri kazanılmasına çalıştı; ama bu faaliyetleri yüzünden Katoliklerin hamisi olduğunu söyleyen Fransa ile ve İstanbul'daki Fransız elçisi Fériol ile sık sık çatışmak zorunda kaldı.

Bu sırada Feyzullah Efendi'nin devlet idaresine fazlasıyla karışması, birçok kimseyi azletmesi, halkta içten içe tepki yarattı. Feyzullah Efendi'nin İstanbul yerine Edirne'yi başkent yapacağı

söylentileri bardağı taşıran son damla oldu ve 1703'te tarihe "Edirne Vak'ası" olarak geçen isyan başladı. Feyzullah Efendi ve kendisinden sonra şeyhülislam olması için ferman aldığı oğlu Fethullah Efendi, isyancılar tarafından yakalanarak halkın içinde yarı çıplak vaziyette ve türlü hakaretlerle gezdirildikten sonra öldürüldüler. Feyzullah Efendi ve yandaşlarına karşı olan bu nefrete kendisinin de hedef olacağını fark eden Tokatlı Avedik, Anadolu'ya kaçmaya karar vererek İstanbul'dan ayrıldı; fakat Üsküdar'da yakalanarak Yedikule Zindanı'na hapsedildi ve Fransız Elçisi Fériol'un baskıları üzerine Avrad Adası'na sürgüne gönderildi. Tokatlı Avedik, bir sene kadar sürgün hayatı yaşadıktan sonra 29 Eylül 1704'te sadrazamlığa getirilen Kalaylıkoz Ahmed Paşa tarafından affedildi. İlk olarak Halep'e gitti, buradan Erzincan'a geçmeyi düşünürken İstanbul Patriği Nerses'in öldüğü ve kendisinin tekrar patrikliğe tayin edildiği haberini alınca İstanbul'a geri döndü.

Avedik, ikinci patrikliğinde ilk seferde olduğu gibi mutedil bir politika izlemedi. Mezhep değiştirmenin önüne geçebilmek için birbirinden sert önlemler almaya ve yasaklar getirmeye başladı. Padişahın nezdinde de girişimlerde bulunan patrik, Katolik Ermenilerin Latin kiliselerine gitmesinin men edilmesi yönünde bir ferman almayı başardı. Katolik Ermeniler, bu fermandan sonra ne ibadet için, ne de vaftiz ve cenaze gibi törenler maksadıyla artık Latin kiliselerine gidemiyorlardı. Evlerde toplanılarak gizli ayinler yapılmaya başlandıysa da bunlar da çok sıkı takip ediliyor ve en şiddetli şekilde cezalandırılıyorlardı. Üstelik Patrik Avedik'in emriyle Ermeni kiliselerine ve mezarlıklarına da kabul edilmiyorlardı. Katolik Ermeniler, kilise ve mezarlıklara kabul edilmemelerini saraya taşıyarak şikâyetlerde bulunsalar da "*Mezhep farklılıklarından dolayı Ermeni patrikliğinin Katolikleri kabul etme gibi bir mecburiyetinin olmadığı ve bu konuda patrikhaneye ve kiliselere baskı yapılamayacağı*" tarzında bir cevap aldılar. Cevdet Paşa'nın "*Tarih-i Cevdet*" isimli eserinde anlattığına göre;

bu yıllarda bir Katolik Ermeni'nin cenazesi olduğu zaman ne Latin, ne de Ermeni Kilisesine gidebilirdi ve cenazesini gömebileceği bir mezarlık da bulamazdı. Cenaze evde günlerce bekletilir, koku dayanılmaz bir hal alınca da duasız ve törensiz bir şekilde evin bahçesine defnedilirdi.

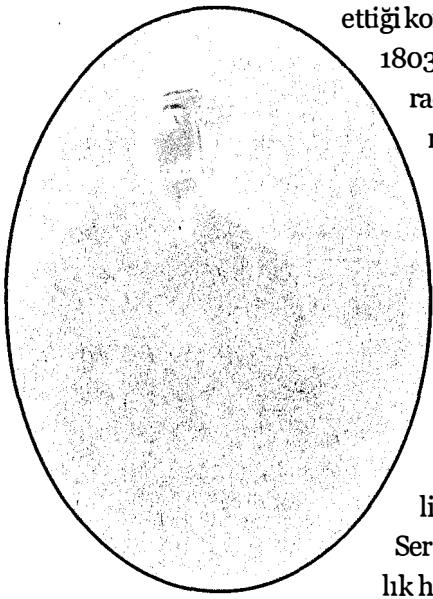
Avedik'in baskıcı tutumu, kendisine büyük kin besleyen Fransız Elçisi Fériol'un nefretini daha da arttırdı. Patrik hakkında sürekli olarak şikâyetlerde bulunan Fériol, nihayet başarılı oldu ve Patrik Avedik, 14 Şubat 1706'da Bohça Adası'na sürgüne gönderildi. Ama patriğin bu ikinci sürgünü de fazla sürmedi, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, 1706 Mayıs'ında sürgün kararını bozdu ve Avedik'in talebi üzerine Kudüs'e gitmesine müsaade edildi. Bu durum Fériol'ü daha da korkuttu; zira aynı olayların tekrar yaşanmasından, yani Avedik'in İstanbul'a geri dönerek yeniden patrik olmasından endişe etti. Bir başka çare düşünerek Sakız Adası'ndaki Fransız Konsolosu Bonald'a bir mektup yazdı ve Avedik'in kaçırılmasını emretti! Patrik Avedik, bir "divan çavuşu" ile birlikte seyahat ediyordu. Fransız Konsolosu Bonald'ın görevlendirdiği Tarillon isimli bir Cizvit papazı, divan çavuşunu rüşvetle kandırarak Avedik ile beraberce bindikleri gemiyi terk etmesini sağladı. Sonrasında da Tokatlı Avedik yakalandı, bir Fransız gemisine bindirilerek Marsilya'ya gönderildi ve burada Tersane zindanına hapsedildi. Olay duyulunca, İstanbul Ermenileri arasında büyük bir infial meydana gelmiş, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, divan çavuşunu sorguya aldırmış ve çavuş her şeyi itiraf etmişti. Ama bütün baskılara rağmen Fériol, hakkındaki suçlamaları reddederek kaçırma hadisenin korsanların işi olduğunu söyledi.

1706 Eylül'ünde Fériol'un emri üzerine Tokatlı Avedik'in tanınmaması için önce saçı ve sakalı tıraş edildi ve yüzüne demir bir maske takılarak Normadiya'daki Saint-Michel Manastırı'na hapsedildi. Avedik, burada kitap okumasına dahi izin verilmeyerek türlü işkencelere maruz kaldı ve 8 Ocak 1710'da Paris'e sevk

edilerek Bastille Zindanı'na hapsedildi. Dokuz ay kadar bir hücrede yaşamak zorunda kalan Avedik, zindandan 1710 Eylül'ünde Paris Başpiskoposu'nun önünde Katolik mezhebini kabul ederek kurtuldu ve Saint Suplice Kilisesi'ne çekildi. Tokatlı Avedik'in Katolik dönemi de fazla uzun ömürlü olmadı. 11 Temmuz 1711'de vefat ederek Saint Suplice Kilisesi'ne defnedildi ve rivayet edildiğine göre; mezar taşı 1793 ihtilâlinde kayboldu. Tokatlı Avedik'in başına gelen bu olaylardan dünya ilk olarak 1850'li yıllarda haberdar olabildi. Edouard Dulaurier isimli bir Fransız oryantalisti, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde Avedik'in Bastille Hapishanesi'nde kaleme aldığı otobiyografisine rastladı ve metni yayınladı. Sonrasında Marius Taupin isimli bir Fransız tarihçi de "*Demir Maskeli Adam ve Ermeni Patriği Avedik*" isimli bir kitap yazdı. Bu kitap 1870'te Garabed Ütücüyan tarafından Ermeniceye çevrilerek İstanbul'da basıldı ve 1874'te İstanbul'un önde gelen Ermeni gazetelerinden Masis'te tefrika edildi. Avedik'in başından geçen bu inanılmaz vak'alar İstanbul Ermenileri üzerinde öyle bir etki bıraktı ki, Ermeniler hileli bir işi anlatmak için uzun yıllar "Avedik'in oyununa döndü" deyimini kullandılar.

İmparatorluğa Nesiller Boyu Mimarlık Yapan Balyan Ailesi'nden Bugün Artık Tek Bir Kişi Bile Kalmadı

Başta saraylar ve kasırlar olmak üzere imparatorluk genelinde resmî inşaat ve tadilat işlerini yürüten Hassa Mimarları Ocağı'nın tam anlamıyla hangi tarihte teşkilatlandırıldığı bilinmemesine rağmen, Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemlerinden itibaren ele geçirilen şehirlerin padişah eliyle imar edilmesi, imparatorluğun ilk günlerinden itibaren mimarları istihdam ettiğinin bir delilidir. Hassa Mimarları Ocağı'nda 16. yüzyıla kadar daha çok Müslüman mimarlar istihdam edilirken, daha sonra gayrimüslim mimarlara da iş verilemeye başlandı. 1582'de 17 Hassa Mimarı'nın dokuzu gayrimüslimdi ve bu durum neredeyse imparatorluğun son günlerine kadar sürmüştü. Gayrimüslim Hassa Mimarları'nın büyük çoğunluğunu Ermeni mimarlar, özellikle de Kayserili Ermeniler oluşturuyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında Kayseri'nin Derevenk Köyü'nden İstanbul'a gelen "Meremmetçi", yani "bina onarıcısı" Bali Kalfa da bu isimlerden biriydi. Bir Ermeni Hassa Mimarı'nın kızı olan Filor Hatun ile evlenen Bali Kalfa, vefat eden kayınpederinin yerine geçerek hassa mimarlığı görevine başladı. Hayatını Bağlarbaşı'nda inşa

Hassa Mimarı
Garabed Amira Balyan

ettiği konağında sürdüren Bali Kalfa, 1803'teki vefatının ardından buradaki Ermeni mezarlığına defnedildi. Bali Kalfa'nın Kirkor, Bedros ve Senekerim adında üç oğlu ile Çeçilya isminde bir kızı vardı. Kirkor ile Senekerim de babalarının mesleğini sürdürmüşlerdi.

Bali Kalfa'nın en küçük oğlu Senekerim'in bilinen tek eseri Beyazıt'taki Seraskerlik Kulesi'dir. Mimarlık hayatı kısa süren Senekerim, hacı olmak için Kudüs'e gitti ve 1833'te burada hayatını kaybederek, Surp Pırgiç Ermeni Manastırı'nın mezarlığına gömüldü. Senekerim'in 1764'te doğan ağabeyi Kirkor ise döneminin en önde gelen mimarlarından biriydi. Babasının ismine atfen "Balyan", yani "Balioğulları" soyadını kullanan ilk kişi olan Kirkor Balyan'ın yıldızı III. Selim döneminde parlamış ve hükümdar, yeni kurduğu Nizam-ı Cedid orduları için Kirkor Balyan'a Selimiye, Davutpaşa, Topçular ve Tophane gibi birbirinden büyük ve gösterişli kışlalar inşa ettirmişti. III. Selim döneminde devrin ve cemaatinin önde gelen isimlerinin arasına girmeyi başaran Kirkor Balyan, aynı yıllarda Ermeni cemaatinin idaresinde de rol alarak, "Amira" diye bilinen Ermeni aristokrat sınıfına katıldı ve bu tarihten sonra Kirkor Amira Balyan adıyla anıldı. Kirkor Amira, sadece kendi cemaatinde ve Ermeni aristokrasisi içinde faal bir isim değil, diğer cemaatlerin aristokrat sınıflarıyla da sıkı ilişkiler kuran bir zattı. Zira adı, "Fenerli Beyler"

diye bilinen Rum aristokratlarından Dionysios Photeionos'un üç ciltlik "*Eski Dacia Tarihi*" isimli eserinin bağışçılar listesinde "Saray Mimarı Gregorios Balianos" diye geçiyordu.

1807'de başkaldıran yeniçerilerin III. Selim'i tahttan indirip, IV. Mustafa'yı iktidara getirmesiyle birlikte Kirkor Amira'nın da ikbal dönemi sekteye uğradı. Lakin mimar, IV. Mustafa'nın bir senelik iktidarının ardından 1808'de II. Mahmud'un tahta çıkmasıyla eski günlerine geri döndü. Ermeni cemaatinin saraydaki yegâne temsilcisi haline geldi ve bir anlamda padişaha cemaatle ilgili danışmanlık yaptı. Düzyanların 1819'da idam edilmelerinin ardından Darphane idaresinin Kazaz Artin Amira Bezciyan'a verilmesi de Kazaz Artin'in "ikbal sebebim" dediği Kirkor Amira sayesinde oldu. II. Mahmud döneminde daha önce Kirkor Amira'ya tanınan vergi muafiyeti gibi imtiyazlar genişletilerek, Amira'nın istediği büyüklükte konak inşa etmesi, yanında çalıştıracağı kişiler konusunda serbest bırakılması, her türlü ulaşım aracını serbestçe kullanması gibi bir takım imtiyazlar daha verildi. Ermeni cemaati ile Osmanlı sarayı arasında adeta köprü görevi gören Kirkor Balyan, zamanla Avrupalı diplomatların bile padişaha ulaşabilmek için başvurdukları ilk isim haline geldi ve Fransızlar, Balyan'dan bahsederken, "*il était le trait – d'union entre le sérail et les puissances*", yani "*elçiliklerle saray arasındaki yegâne köprü*" tanımını kullandılar.

O dönemde Ermeni cemaati içerisindeki Katolik-Ortodoks çatışmasıyla yakından ilgilenen Sultan II. Mahmud, sorunun çözümü için Kirkor Amira Balyan'ı görevlendirdi. Amiranın köşkünde birbiri ardına toplantılar düzenlendi, bir ortak payda bulunmaya çalışıldı; ancak toplantılar aksi yönde tesir edip, kanlı olaylar patlak vermesi üzerine, Balyan 1820'de Kayseri'ye sürgüne gönderildi. İki sene kadar sürgün hayatı yaşayan Kirkor Amira, rivayete göre Kazaz Artin Amira Bezciyan sayesinde sürgünden kurtuldu. Kazaz Amira, Kirkor Amira'ya mektup yazarak

"Kayseri'de güzel bir pastırma yaptırıp kendisine göndermesini" istemiş, daha sonra pastırmayı II. Mahmud'a tattırtmıştı. Padişah ikramı beğenerek nereden getirttiğini sorunca, Kazaz Amira, Kirkor Amira'nın gönderdiğini anlatmış ve bağışlanması için ricada bulunmuştu. Kirkor Amira'nın İstanbul'a dönmesine izin veren hükümdar, "*Pastırma ile fare yakalandığını bilirdim; ama adam kurtarıldığını hiç işitmemiştim*" diyerek latifede bulunmuştu.

İstanbul'a dönüşünde babasının inşa ettiği Bağlarbaşı'ndaki konağı yeniden ve daha büyük bir şekilde yapan Amira, konağın çevresini birbirinden güzel bahçelerle çevirdi. Burada onlarca bülbül besletti ve boş zamanlarında kuşların sesiyle dinlendi. Günümüzde bu gün bu bölgenin "Bülbülderesi" ismiyle anılması, mimarın bülbül merakından ötürüdür. Kirkor Amira, yine bir gün bu bahçelerde dinlenirken bir korku neticesinde felç geçirerek 1831'in 15 Aralık'ında hayatını kaybetmiş ve Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda babasının yanına defnedilmişti. Lahdinde Ermenice kitabeden başka bir de üzerinde "Ebniye-i Hassa-ı Şahane Kalfası Kirkor Kalfa 1247" yazılı Osmanlıca bir kitabe vardır ki, bu mezarlıktaki tek Osmanlıca kitabedir ve Ermenice bir elyazmasına göre; 18 Eylül 1833'te Surp Haç Yortusu'nun ardından II. Mahmud'un emriyle eklenmiştir.

Hassa Mimarı Minas Kalfa'nın kızı Soğome Hanım ile 1800'de evlenen Kirkor Kalfa, küçük yaştan itibaren oğlu Garabed Amira ile damadı Ohannes Amira Serveryan'ı da bizzat yetiştirmiş ve mimarlığı öğretmişti. Kirkor Amira ölünce yerine oğlu Garabed Amira Balyan'ın Hassa Mimarı atanması gerekirken, Kazaz Artin Amira Bezciyan bunu engelleyerek, damadı Ohannes Amira Serveryan'ın göreve getirilmesine çalıştı. Zira Garabed Amira, gençliğinde hem cemaat idaresine karşı lakayt tavırlarıyla, hem de kıskançlığı ve vehmiyle tanınan bir gençti. Lakin Kazaz Artin'in bu önerisini Ohannes Amira Serveryan

kabul etmeyince her ikisi de Hassa Mimarlığı'na atandılar ve daha önce Kirkor Amira Balyan'a tanınan tüm hak ve imtiyazlar oğlu ile damadına da verildi. Dolmabahçe Sarayı'nı inşa ederek Balyan Ailesi'nin en şöhretli mensubu olan Garabed Amira Balyan, hayattayken gerek ailesi, gerekse Ermeni cemaati içerisinde pek de sevilen bir kimse değildi. Kıskanç ve vehimli yapısıyla tanınan Amira, ölene kadar kendisiyle çalışan ve Dolmabahçe Sarayı'ndan Çırağan Sarayı'na kadar pek çok eserde emeği olan Ohannes Amira Serveryan'ı her daim geri plana atarak kendi çocuklarının Hassa Mimarlığı'na atanması için Paris'te eğitim gören yeğeni Istepen Serveryan'ı da dışlayıp yokluk içinde ölmesine sebep olmuştu. Kanuni Sultan Süleyman devrinden beri Ermeni cemaatinin idaresini sağlayan Amiralar Meclisi'nin 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte dağılmasının ardından Garabed Amira, cemaat idaresinde de despotik bir rejim kurarak keyfi kararlar almıştı. İdarede söz sahibi olmak isteyen esnaflarla ve bir nizamname hazırlanmasını öneren aydınlarla her daim mücadele etmiş, bu yüzden cemaat içerisinde de pek hayırla anılmamıştı.

Hassa Mimarı Nigoğos Amira Balyan

Eskiden ailenin çocukları 12 yaşına kadar özel hocalardan Türkçe, Ermenice ve Fransızca dersleri alırlar, daha sonra babalarının yanında mimarlığın inceliklerini öğrenirlerdi. Tanzimat dönemi ile birlikte bu teamül de değişti ve Garabed Amira,

Avrupa'ya öğrenci gönderme hareketinin öncülerinden biri oldu. Pek çok gence burs sağlayan Amira, bundan başka kendi çocuklarını da Paris'e gönderterek mimari eğitimler almasını sağladı. Zira Balyanları devrin aranılan mimarları yapan en önemli özellikleri gelişmeleri yakından izleyip günün modasına uygun binalar inşa etmeleriydi. Bunun için de daha 1800'lerin başından itibaren İtalya'dan uzamanlar getirterek çalışanlarına dersler verdirmişlerdi. Günün modasına uygun binaların inşası konusunda yalnız değillerdi başta Fossatiler olmak üzere rekabete giriştikleri pek çok Avrupalı mimar vardı. Sultan Abdülmecid, Ayasofya'nın restorasyonu işini de Balyanlara değil Fossatilere vermişti. O günlerde hazmedilemeyen bu durum günümüzde dahi kabul edilememektedir ki bazı Ermeni tarihçiler Sultan Abdülmecid'in, Avrupalıların zorlamasıyla restorasyonu Fossatilere verdiğini söylerler.

Balyan Ailesi'nin Avrupa'da eğitim alan ilk ferdi Garabed Amira'nın büyük oğlu Nigoğos Amira Balyan'dı. Karakter bakımından babasıyla taban tabana zıt olan Nigoğos Amira, yakınlarının yazdıklarına göre; hem karakter bakımından, hem de sima ve fizik bakımından aynen dedesi Kirkor Amira Balyan'a benziyordu. Son derece şefkatli ve naif yapısıyla bilinen Nigoğos Amira, küçük yaşta annesini kaybetmesinden dolayı ürkek bir kişiliğe bürünmüş ve hastalıklarla dolu bir ömür sürmüştü. 1842'de 16 yaşındayken Paris'e giderek öğrenimini Saint Barba Koleji'nde sürdürdü; ancak hastalığının nüksetmesi üzerine 1845'te İstanbul'a dönerek kısa mimarlık eğitimini babasının yanında pekiştirmeye çalıştı. 1848'de henüz 22 yaşında olmasına rağmen Sultan Abdülmecid'in emriyle Çırağan Sarayı'nda Avrupai üslupta bir kütüphane inşa ederek, hükümdar tarafından takdirle karşılanan bu eseri sayesinde Hassa Mimarlığı'na getirildi. Dolmabahçe Sarayı'nın inşasında da çalışan Nigoğos Balyan, günümüzde mevcut olmayan Dolmabahçe Saray

Tiyatrosu'nu kendisi yapmış ve sarayın saltanat kapısı ile muayede salonu da yine kendisine ithaf edilmişti.

Cemaat idaresinde de babasının aksine rol alan Nigoğos Amira, bir iç nizamname hazırlanmasını savunan genç Ermenilerin liderlerinden olmuş ve henüz Paris'teki öğrencilik yıllarından gizlice bir nizamname metni hazırlamıştı. Hayatı boyunca babasından çekinerek yaşayan ve her daim geri planda kalan Nigoğos Amira Balyan, genç yaşta tifoya yakalanarak 1858'in 27 Şubat'ında 32 yaşında vefat etti ve Beşiktaş Ermeni Mezarlığı'na defnedildi. Arkasında iki erkek, üç kız çocuğu bırakan Nigoğos Amira'nın büyük oğlu Leon babası gibi mimarlığı seçerken, küçük oğlu Minas hukukçu oldu. Nigoğos Amira'nın vefatından sekiz sene sonra babası Garabed Amira Balyan da 1866'ın 15 Kasım'ında geçirdiği kalp krizinin ardından öldü ve Beşiktaş Mezarlığı'ndaki oğlunun yanına defnedildi.

Garabed ve Nigoğos Amiraların vefatından sonra ailede mimarlık geleneğini sadece Garabed Amira'nın oğulları, Sarkis ve Agop Beyler sürdürdü. Garabed Amira'nın 1837'de doğan en küçük oğlu Agop Balyan da Paris'te Saint Barbe Koleji'nde eğitimini tamamladıktan sonra Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde incelemeler yaparak, 1858'de İstanbul'a döndü. Ağabeyi Nigoğos Amira gibi geri planda kalmayı seçen Agop Bey, ailenin diğer fertleri gibi kalfalıktan çok inşa edilecek binaların projelendirilmesi ve çizimleriyle ilgilendi. Döneminin en büyük mesenlerinden, yani sanat hamilerinden biri oldu, devrin önde gelen sanatçılarını sık sık konağında toplayarak sohbetler düzenledi, pek çok tiyatroya maddi yardımlarda da bulundu ve yeni tiyatroların kurulmasını teşvik etti. Modern Ermenicenin gelişmesi için de büyük çaba harcayan Agop Bey, birçok Fransızca kitabı Ermeniceye çevirdiği yahut çevirttiği gibi İstanbul'da bir Modern Ermeni Akademisi kurulması için çalışmalar yürüttü. 1873'te eşini doğumda kaybetmesinin ardından büyük bir bunalıma giren, her şeyden

Hassa Mimarı Agop Bey Balyan

uzaklaşıp İstanbul'u terk eden ve şehir şehir gezmeye başlayan Agop Bey, nihayetinde 1875 Kasım'ında Paris'te hayatını kaybetti ve Pére Lachaise Mezarlığı'na defnedildi.

Ailenin son hassa mimarı mensubu Sarkis Bey Balyan'ın kaderi de kısmen kardeşi Agop Bey'e benzer. 1831'de dünyaya gelen Sarkis Bey, Paris'te Saint Barbe, Ecole Centralena ve Ecole de Beaux Art'da eğitimini tamamladı ve ilk iş olarak 1859'da Sultan Abdülmecid'in ziyareti için Selanik'te mermer havuz inşa etti. Mimarlıktan başka amatörce mekanik, kimya ve müzikle de ilgilenen Sarkis Bey, icat ettiği bazı makineler sayesinde 1862 Londra Sanayi Sergi'sinden ödüller aldı. 1860'da Sarkis Bey'in, Barutçubaşı Arakel Sisak Bey Dadyan'ın kızı Makruhi Hanım ile evlenmesi ve İstanbul'un iki aristokrat Ermeni ailesinin akrabalığı İstanbul Ermenileri arasında büyük sevinç yaşanmasını sağlamıştı. Sarkis Bey gibi amatörce müzikle ilgilenen Makruhi Hanım, Sarkis Bey ile birlikte Mayr Araksi yani Araksi Ana ve Kristof Kolomb isimli iki opera besteledi. Lakin Sarkis Bey ile Makruhi Hanım'ın evlilikleri fazla uzun sürmedi ve Makruhi Hanım, 1863'te 21 yaşındayken vefat etti. Sarkis Bey, eşinin ölümünün ardından kardeşi gibi her şeyden elini eteğini çekmemiş, tam tersine işine daha sıkı sarılmış ve bir daha da hiç evlenmemişti. Karısının hatırasına Beşiktaş'ta Makruhyan isminde bir okul inşa eden Sarkis Bey, bundan başka Dolapdere'de ve

Van'da da birer Ermeni Okulu yaparak vefatına kadar bu okulların masraflarını karşıladı.

Mimarlık hayatının en verimli dönemini Sultan Abdülaziz'in saltanat yıllarında geçiren Sarkis Bey, bu dönemde birbirinden önemli esere imza attığı gibi bir de 1873'te Şirket-i Nafıa-i Osmanî isminde bir şirket kurdu. Şirket aracılığıyla daha büyük inşaat projelerini hayata geçirmeye ve Avrupa'dan getirtilen inşaat malzemelerini Türkiye'de üretmeye başladı ve bazı demiryolu hatlarının inşa imtiyazını aldı. Kayseri'de, Amasra'da ve Bartın'da çeşitli madenlerinin işletmesini ele geçiren, aynı zamanda kardeşi Agop Bey gibi büyük bir mesen olan Sarkis Bey, 1874'te İstanbul'a gelen ve Sultan Abdülaziz'in de huzuruna çıkan ünlü ressam Ayvazovski'yi de Beyoğlu'ndaki konağında ağırladı.

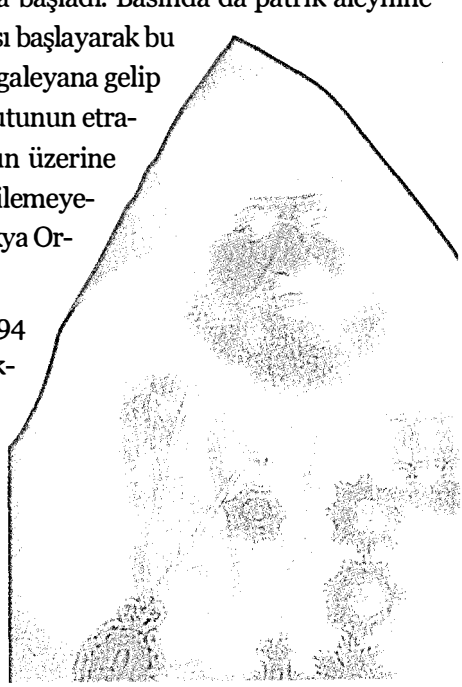
Sultan Abdülhamid'in saltanat yıllarında da ilk başlarda Sarkis Bey için değişen bir şey olamamış, hatta 1878'de Ser Mimar-ı Devlet, yani İmparatorluk Baş Mimarı unvanıyla onurlandırılmıştı. Bu gün Galatasaray Adası ismiyle bilinen ve döneminde Sarkis Bey Adası diye anılan Kuruçeşme'deki adacık da kendisine bu dönemde verildi. Adı bir yolsuzluğa karışınca 1882'de Fransa'ya iltica etti, İstanbul'daki tüm malvarlığına da devlet tarafından el konuldu. Sarkis Bey, dokuz sene kadar sürgün hayatı yaşadıktan sonra 1891'de Hazine-i Hassa Nâzırı Agop Paşa'nın aracılığıyla İstanbul'a geri döndü ve eski mülklerini geri alarak vefatına kadar Kuruçeşme'deki konağında münzevi bir hayat sürdü. Ailenin hayatta kalan son mimar mensubu Nigoğos Amira'nın oğlu Levon Bey, amcası Sarkis Bey'in vefatının ardından İstanbul'u terk ederek Paris'e yerleşti ve 1925'te burada öldü. Bir oğlu bir kızı olan Levon Bey'in çocukları da hiç evlenmeyerek hayatlarını Roma'da sürdürdüler ve 1990'larda iki kardeşin vefatıyla birlikte, Balyan Ailesi tarihe karıştı.

Sultan Abdülhamid'e Karşı Mücadele Eden Türkler ve Ermeniler Aynı Mezarlıklara Defnedildiler

Cenevre, Londra ve Tiflis gibi merkezlerde Osmanlı vatandaşı olamayan Ermeniler tarafından 19. yüzyılın sonlarında kurulan Hınçak ve Taşnaktsutyun komiteleri Anadolu'da kendilerine kısmen yandaşlar ve destekçiler bulsalar da aynı yardımı İstanbul'da göremediler. Zira gerek önemli mevkileri ellerinde bulunduran bürokrat Ermenilerin, gerekse de İstanbul Patrikliği'nin mukavemetiyle karşılaştılar. Özellikle İstanbul Ermeni Patriği Mağakya Ormanyan, Ermeni komiteleriyle açıktan açığa savaştığı gibi yurtdışında da konferans ve toplantılara katılarak bu komitelerin Ermeni cemaatinin temsilcileri olmadığını, Ermeni milleti için tek çıkar yolun Sultan Abdülhamid ile uzlaşmak olduğunu telkin ediyordu. Sık sık huzura çıkarak padişahla görüşen ve Yıldız Sarayı'nın bilgisi dışında adım atmayan Mağakya Ormanyan, bu yüzden Ermeni komitecilerinin büyük nefretini kazandı ve birçok kez suikast girişimi yapıldı.

Patrik, yıllar yılı Ermeni komiteleri ile mücadele ederek bunları "hain" olarak tanıtırken 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte tüm dengeler alt üst oldu. Ermeni komiteleri gibi yıllarca "hain"

olarak gösterilen Jön Türkler, Meşruti rejimin tekrar ilan edilmesini sağladılar ve bu sayede birkaç gün öncesine kadar hain görüldükleri İstanbul'a "Hürriyet Kahramanları" olarak döndüler. Aynı şey Taşnaktsutyun ve Hınçak Komiteleri için de geçerliydi. Daha bir kaç gün öncesine kadar hain sayılırken Taşnaktsutyun'un 1907'de İttihad ve Terakki ile ittifak kurması ve Meşrutiyet'in tekrar kabulü için çalışması, Hınçak'ın da Prens Sabahaddin ile uzlaşması onların da "Hürriyet Kahramanı" olarak kabul edilmelerine ve idarede söz sahibi olmalarına olanak sağladı. Bu dönemde Taşnaktsutyun Komitesi de İttihad ve Terakki'nin gölgesinde büyümek için büyük çaba sarf etti ve komiteyi hain ilan eden Ermeni Patrikhanesi'ne karşı mücadeleye girişerek kendisini Ermeni milletinin yegâne temsilcisi olarak görmeye başladı. Mağakya Ormanyan patriklik tahtındayken faaliyetlerinin baltalanacağının farkında olan Taşnaktsutyun öncelikle patriğin istifası için çalışmaya başladı. 16 Temmuz'da patrik Galata'da bir toplantıda bulunduğu sırada 50 kişilik bir grup zorla toplantı salonuna girerek "*İstemeyiz!*" diye bağırmaya başladı. Basında da patrik aleyhine büyük bir karalama politikası başlayarak bu haberlerden etkilenen halk galeyana gelip patriğin Beyoğlu'ndaki konutunun etrafında gösteriler yaptı. Bunun üzerine göreve daha fazla devam edilemeyeceğinin farkına varan Mağakya Ormanyan, istifa etti.

Ormanyan'ın yerine 1894 ile 1896 yılları arasında patriklik yapan ve açıktan açığa Ermeni komitelerini desteklediği için Sultan Abdülhamid tarafından Kudüs'e sürülen Matteos İzmirliyan getirildi.

İzmirliyan'ın patrikliği ile beraber ipleri tamamıyla eline alan Taşnaktsutyun, İstanbul'un dört bir yanında Meşrutiyet'i kutlamak üzere büyük organizasyonlar tertip etti. 20 Temmuz'da Beyoğlu Üç Horan Kilisesi'nde Meşrutiyet uğruna şehit düşen Ermeni ve Türkler için büyük bir ayin düzenlendi. Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey de ayine katılarak kilisede bir nutuk verdi. 27 Temmuz'da ise Hürriyet Şehitleri için Şişli Ermeni Mezarlığı'nda bir saygı töreni yapıldı. Bu törene de önde gelen birçok İttihadçı ve Ermeni komitelerinin liderlerinden başka Mekteb-i Sultani öğrencileri de katıldı. 30 Temmuz'da ise Beyoğlu'ndaki Balık Pazarı'nın girişine Üç Horan Kilisesi tarafından Meşrutiyet'in ilanını kutlamak için üzerinde Ermenice, "Yaşasın Vatan, eşitlik, kardeşlik, ordu" ve orta kısmında "Padişahım Çok Yaşa" yazılı portatif bir kapı yerleştirildi.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte özellikle İstanbullu Ermenilerin sosyal yaşamları tamamıyla değişti. Mısır'da kurulan Ermeni Anayasal Demokrat Partisi, İstanbul'a taşındığı ve Ermeni aydınlarından Kirkor Zohrab'ın girişimleriyle Osmanlı Meşrutiyet Kulübü kurulduğu gibi, iki ay içinde "Ermeni Maarifperver Kadınlar Cemiyeti", "Anadolu Demiryolları Ermeni Görevliler Cemiyeti", "Ermeni Kızlar Birliği", "Ermeni Müzikseverler Kulübü" ve "Pera Okul Sever Ermeni Kadınlar Cemiyeti" gibi onlarca kulüp ve dernek kuruldu. Bundan başka Araks ve Dork gibi İstanbul'un ilk Ermeni futbol takımları da faaliyetlerine yine bu dönemde başladılar. Kirkor Toloyan "Yaşasın Osmanlı Kanun-i Esasisi", Hartutyun Sinanyan ise "İttihad Terakki" ve "Prens Sabahaddin" marşlarını bestelemişler, Yervant Toloyan ise Sultan Abdülhamid devrinin devlet adamlarıyla alay eden "İstibdat döneminin dehşet verici görüntüleri" isimli bir komediyi sahnelemişti.

Hepsinden önemlisi gerek İttihad ve Terakki mensuplarının, gerekse de Ermeni partileri ile Ermeni siyaset adamlarının Ermeniler ve Türkler arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılarak iki milletin beraberliğini tesis etmeye çalışmalarıydı. Komiteci olsun,

öğrenci olsun, siyasi olsun, Türk olsun yahut Ermeni olsun istibdat döneminde hayatını kaybeden herkes "Hürriyet Şehidi" kabul edildi. Ermeni kiliselerinde "Türk ve Ermeni Hürriyet Şehitleri" için düzenlenen ayinlere Talat, Enver ve Niyazi Bey gibi İttihad ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimleri de katıldı. Liderler, Ermeni mezarlıklarına da giderek Ermeni komitecilerinin mezarlarına çiçekler bıraktılar, dualar ettiler ve 1908'de Ermeni Mezarlıklarında uzun süre "Hürriyet Şehitlerinin" hatırasına Hamidiye Marşı çalındı. İttihadçıların bu jestlerine Ermeni önde gelenleri de karşılık veriyordu. Daha sonra İstanbul Mebusu seçilen Kirkor Zohrab Efendi, Taksim Bahçesi'nde yaptığı konuşmada Sultan Abdülhamid'in 30 yıllık istibdat idaresini "Osmanlı milletinin giriştiği bir muharebe" olarak kabul ediyor ve bu muharebede her milletin korkusuzca ateşe atılmakla beraber, ön safta yer alanların Türkler ve Ermeniler olduğunu, bu yüzden en büyük şerefe kendilerinin ulaştığını ve hürriyet yolunda şehit düşen Ermeniler ile Türklerin mezarlarında çoktan kucaklaştıklarını söylüyordu. Kendisini dinleyen Müslümanlara ve Hristiyanlara "*Ey Osmanlılar!*" diye seslenen Kirkor Zohrab, "*Bizim dinimiz ve mezhebimiz birdir, hangi mezhebe mensup olursak olalım hepimiz hürriyet mezhebindeniz*" diyor, hürriyet yoluna şehit olanların mezarlarının tüm Osmanlıların kalplerinde ve vicdanlarında olduğunu, mezar taşlarının da mermerden değil nurdan olduğunu söylüyordu.

İki millet arasındaki bu yakınlaşma çabaları 31 Mart Olayı ile birlikte doruk noktasına ulaştı. İsyancıların takibinden kaçan birçok İttihadçı, Taşnaktsutyun'un Sakızağacı'ndaki merkezinde saklanıyordu. Meşrutiyet'in ilanından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek güvencesinin Meşrutiyet olduğunu ve buna halel gelirse tekrar silaha sarılacakları tehdidini savuran Taşnaktsutyun, Hareket Ordusu'nun Yeşilköy'e geldiği haberini alınca 550 kişilik bir kuvvet oluşturdu ve bu kuvveti Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın emrine verdi. Ermeni fedailer daha

sonra çatışmaya girerek hürriyet uğrunda hayatlarını kaybettiler. Rıza Tevfik Bey, daha sonra Meclis'te yaptığı konuşmada "*Ermenilerde fedai vardır, ben gördüm onları, hakikaten hürriyet için canlarını feda ettiler ve hastanelerde bizim şehitlerimiz için hizmet ettiler*" diyerek bu yardımları vurgulayacaktı.

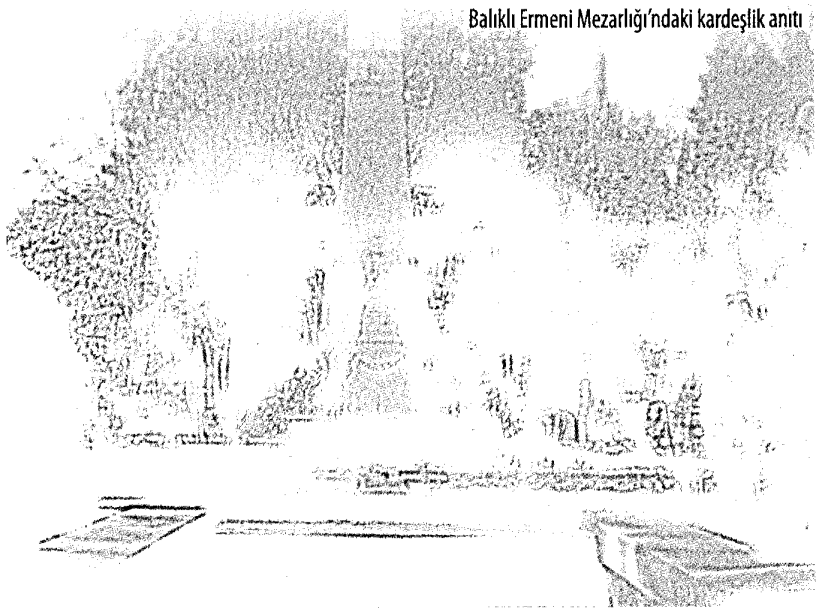
31 Mart Olayı'nın ardından İttihad Terakki ve Taşnaktsutyun ortak bir karar alarak "Hürriyet Şehidi" kabul edilen Ermeniler ile Türkleri aynı mezarlığa defnetme kararı aldı ve Müslüman-Hristiyan, tüm Hürriyet Şehitleri devrin önde gelenlerinin katılımıyla Pangaltı Surp Agop Ermeni Mezarlığı'na defnedildi. Enver Bey, toplu mezarın başında yaptığı konuşmasında, "*Müslümanların ve Hristiyanların yaşarlarken ve ölürlerken, hiçbir ırk ve inanç ayrımı yapılmaksızın yurtsever arkadaşlığın sembolü olarak yan yana yattıklarını*" söyledi, daha sonra toplu mezarın üzerine bir de "Kardeşlik Anıtı" dikildi. Ama törendeki herkesin Enver Paşa gibi düşünmemesinden olacak ki, törene istemeye istemeye katılan Mustafa Turan, yıllar sonra "*31 Mart Olayları'nın zavallı kurbanları bir Müslüman mezarlığına dahi layık görülmemişler ve Ermeni mezarlığı Surp Agop'a gömülmüşlerdi*" diye yazacaktı.

Bu toplu mezardan başka, İstanbul'un diğer Ermeni mezarlıklarında da benzer biçimde "Hürriyet Şehitleri Anıtı" dikilmesi kararlaştırıldı. Bu anıtlar ve mezarlıklara öyle bir misyon yüklenmişti ki, adeta iki milletin beraberliğini simgeleyecek ve her sorunun çözümünde mezarlıklardan medet umulacaktı. Sadece Taşnaktsutyun yahut Hınçak Partilerinin önde gelenleri değil İttihad ve Terakki Partisi'nin önemli isimleri de bu mezarlıkları ziyaret ediyor ve yapılan törenlerde nutuklar söylüyorlardı. Enver Bey, taraflar arasındaki ilişkilerin kopma noktasına geldiği 1909 Adana Olaylarının ardından halka mezarlıklardan şöyle seslenecekti:

> "Vatandaşlar! Bu zalim idarenin son kurbanlarının, boynu bükük kalan yetimlerin, ağlayan kimsesiz anaların, kardaşların im-

dadına koşalım. İşte bu gün onlara göstereceğimiz sevimli yüzler, acıları belki biraz unutturur, onları yaşatır, vatan da bir anda acıklı bir surette kaybettiği binlerce kuvvetli kollardan mahrumiyetini telafi eder. Böylece Allah'ın rızasını kazanmış, yaralı vatanımızı hoşnut etmiş ve kardaşlık, Osmanlılık nedir herkese anlatmış oluruz. Vatan Kardaşları! Bu cinayet size bir ibret dersi olsun. Artık birbirimize canla başla sarılalım, el birliğiyle çalışalım, çalışalım da bir daha böyle acı günler görmeyelim!"

Misyonlarını birkaç yıl boyunca bu şekilde devam ettiren mezarlıklar, Balkan Savaşları'nın ardından Ermeni Partileri ile İttihad ve Terakki'nin yollarını ayırması üzerine tamamen unutuldu. Toplu mezarların bulunduğu Pangaltı'ndaki Surp Agop Ermeni Mezarlığı ise 1950'li yıllardaki çalışmalarda istimlâk edilerek yok oldu. 50 sene öncesine kadar kardeşlik anıtının yükseldiği mezarlıkta bugün beş yıldızlı oteller yükseliyor; fakat Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda 1895-1908 yılları arasında canlarını veren "Hürriyet Şehitleri"nin anısına dikilen "Şehitler Anıtı" hâlâ ayakta ve o günlerin tek şahidi...

Balıklı Ermeni Mezarlığı'ndaki kardeşlik anıtı

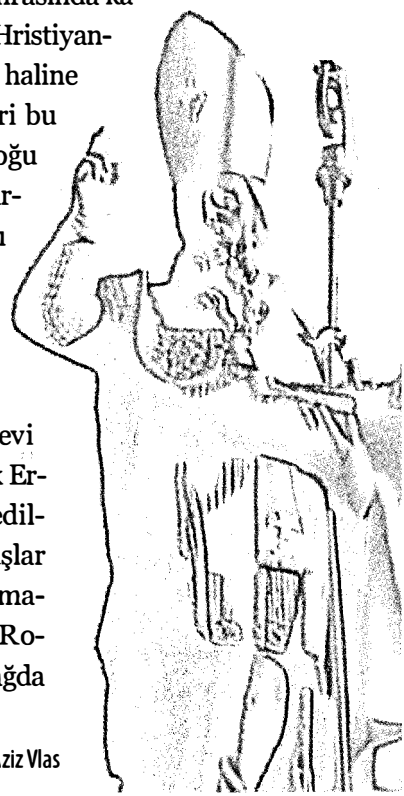
Sivaslı Ermeni Azizi Vlas Müslüman Yahut Hristiyan Olsun Her Hastanın Yardımına Koşar

Tek tanrı inanışından önceki pagan toplumlarda yüzlerce tanrı vardı. Her eylemin, her mesleğin hatta hırsızların ve dilencilerin bile tanrıları ayrı idi. Hristiyanlığın ve tek tanrı inancının kabulüyle birlikte halkların binlerce yıl tapındıkları bu tanrılarının yerini bu sefer Hristiyan azizleri almaya başladı. Her aziz bir mesleğin piri yahut bir şehrin koruyucusu addedildi ve her birine ayrı bir iyileştirici mucize yüklendi. Örneğin, Noel Baba olarak bildiğimiz Aziz Nikolaos gemicilerin ve çocukların koruyucusu olduğuna inanılan bir azizdi. Aziz Theodor askerlerin azizi, Aziz Panteleimon hastalara şifa dağıtan bir aziz, Osmanlı'da Aya Yorgi olarak bilinen Aziz Georgios ise İslam inancındaki Hızır Aleyhisselam gibi darda kalan kimselerin imdadına koştuğuna inanılan bir azizdi.

Aziz Vlas da bu gibi mucizeleri olduğuna inanılan, tüm Hristiyanların aziz olarak kabul ettiği ve Avrupa'dan Anadolu'ya, Afrika'dan Amerika ve Kanada'ya kadar hemen hemen dünyanın her yerinde ismine kiliseler inşa edilen, adıyla dua edilen ve anmak için festivaller ile ayinlerin düzenlendiği bir azizdir. Sebasteia'da

yani Sivas'ta 280'li yılların başında doğduğu tahmin edilen Aziz Vlas, Sivaslı zengin bir Ermeni ailesinin oğluydu. Üçüncü yüzyılda Sivas Ermenileri, kalabalık gruplar halinde Hristiyanlığı kabul etmeye başladığında, mesleği doktorluk olan Aziz Vlas da bu yeni dini öğrenerek önce sempati besledi sonrasında kendisi de Hristiyanlığı kabul etti. Sivas'ta Hristiyan nüfusun çoğalması Romalı idarecileri tedirgin etmeye başlayınca bölgedeki Hristiyan gruplarla askerler çatışamaya başladılar ve tek tanrı inancına dönenler büyük katliamlara maruz kaldılar.

Bu arbedelerin birinde Sivas Hristiyanları'nın piskoposu Romalı askerler tarafından öldürülence Sivaslılar başsız kaldılar ve iyi ahlakı ve temiz kalpliliği ile herkesin gönlünü kazanan, hayatını insanları ve hayvanları tedavi etmeye vakfeden Vlas'ın, önderleri olmasına karar verdiler. Bu karar kendisine bildirildiğinde Vlas kabul etmek istemese de sonrasında kabul ederek önder oldu ve Sivas, Hristiyanlık için önemli merkezlerden biri haline geldi, 314'te ilk konsüllerden biri bu şehirde toplandı, 320'de ise Doğu Hristiyanları için önemli vakalardan biri sayılan "Kırk Şehit Olay"ı da yine bu şehirde yaşandı. Sivas Hristiyanları'nın ruhani lideri olan Aziz Vlas, Roma İmparatoru Dioclatianus'un yaptırdığı kıyımlardan sonra münzevi bir hayat yaşamayı tercih ederek Erciyes Dağı'na çekildi. Rivayet edildiğine göre; azizin yemeğini kuşlar getirir ve kendisi kuşları kutsamadan yanından ayrılmazlardı. Romalı valinin askerleri bir gün dağda

avlanırken tüm hayvanların Aziz Vlas'ın mağarasına sığındığını ve azizin dualarla hayvanları tedavi ettiğini görerek korkularından hiçbir şey yapamadılar ve her şeyi valiye anlattılar. Vali, Erciyes Dağı'na askerler göndererek azizin tutuklanmasını emretti. O gece Hazreti İsa üç kere azizin rüyasına girerek "*Ayağa kalk ve benim için fedakârlık yap*" demişti. Ertesi gün Romalı askerler azizi tutuklamak için geldiklerinde Vlas askerleri, "*Hoş geldiniz evlatlarım, görüyorum ki, tanrı beni unutmamış*" diyerek karşılamış ve teslim olmuştu.

Aziz, Erciyes Dağı'ndan yargılanacağı Caesarea'ya yani Kayseri'ye kadar iki mucize gerçekleştirdi ve bu mucizeleri sayesinde ünü tüm dünyaya yayıldı. Vlas, günümüzde de bu mucizeleri ile anılmaktadır. İlk olarak yolda gözü yaşlı bir anne gördü, kucağındaki oğlunun boğazına balık kılçığı takılmış ve çocuk nefessiz kalarak ölmüştü. Gözü yaşlı anne azizi karşısında görünce oğlunu kurtarması için yalvarmaya başladı, Aziz Vlas da çocuğun yanında diz çöküp ellerini üzerine koyarak dua etti ve çocuğun kurtulması için Tanrı'ya yalvardı, nihayetinde çocuk boğazındaki kılçıktan da kurtularak hayata geri döndü. Daha sonra karşılarına yaşlı ve fakir bir kadın çıktı, kadının hayattaki tek varlığı olan domuz yavrusunu kurt kapmıştı. Kadının çaresizlik içerisinde ağladığını gören Aziz Vlas, "*Üzülme, domuzun sana geri gelecek*" diye yaşlı kadını teskin etti ve biraz sonra kurt, domuzu geri getirerek kadının kapısına bıraktı. Aziz Vlas, şehre getirildiğinde valinin emriyle zindana atıldı ve ertesi gün valinin karşısına çıkarıldığında tüm mucizelerden haberdar olan yönetici, azizi "*Tanrıların dostu Vlas, hoş geldiniz*" diye karşıladı. Aziz ise buna karşılık olarak "*Onur ve mutluluk sizinle olsun fakat şeytanları tanrı olarak adlandırmayın; çünkü onlar onurlandırılanlarla birlikte ateşe atılacaktır*" cevabını verdi. Vlas'ın zindana atıldığını duyan yaşlı kadın, geri gelen domuzunu keserek bir şamdan ve ekmekle birlikte gizlice azize götürdü. Bu hediyelere sevinen

Aziz Vlas, kadına "*Ben öldükten sonra da her yıl benim adıma kiliseye bir şamdan hediye et, bu sana mutluluk getirecektir*" dedi, kadın azizin bu nasihatini tuttu ve günümüzde de özellikle Avrupa'da bu âdet hâlâ devam ediyor.

Aziz Vlas, ertesi gün zindandan çıkarılarak bir ağaca bağlandı ve demir şişlerle işkenceye uğradı. Bunu duyan yedi kadın işkence yerine giderek azizin yere dökülen kanlarını temizlediler. Romalı askerle bunu görünce kadınları yakalayıp dinlerinden vazgeçmelerini ve pagan tanrılarına tapmalarını istediler; fakat kadınlar, reddederek pagan tanrılarını göle attılar. Romalı Vali, yedi adet kızgın şişle yedi de keten gömlek getirerek kadınlara hangisini tercih ettiklerini sorunca kadınlar tereddütsüzce keten gömlekleri ateşe attılar. Vali kadınlara işkence edilmesini emretti; ama rivayete göre; kadınların vücutlarından kan yerine süt aktı, vali bu sefer kadınları ateşe attı; ama ateş söndü, bunun üzerine kadınlar boyunları vurularak öldürüldüler. Vali, daha sonra Aziz Vlas'ı getirterek onun da pagan tanrılarına tapmasını istedi, aziz bunu kabul etmeyince de göle atılmasını emretti. Aziz göle atıldı; fakat vücudu bir türlü suyun üzerine çıkmadı. Bunun üzerine göle 65 kişilik bir Romalı birlik girdi; ama göl askerleri yuttu ve aziz de su yüzüne çıkarak gölün üzerinde oturdu. Vali, azizden buna rağmen yeniden pagan tanılarına tapmasını istedi; fakat Aziz Vlas "*Ben şeytana tapmam*" cevabını verince başı kesildi.

316'da şehit edilen azizin şöhreti kısa süre sonra Roma'nın Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesiyle birlikte dünyanın dört bir yanına yayılmaya başladı ve aziz, yüzyıllar sonra bile mucizelerine devam ederek şöhretini her geçen gün biraz daha arttırmaya devam etti. Aziz Vlas, 971'de Hırvatistan'ın Dubrovnik şehrindeki Saint Stephan Manastırı'nın Papazı Stojho'nun rüyasına girerek su almak bahanesiyle gelen Venedik gemilerinin şehre saldıracağını söyledi ve halkı uyarmasını istedi. Tedbir alan şehir halkı, Venediklilerin tuzağına düşmedi ve Aziz Vlas daha sonra

şehrin koruyucusu kabul edildi. Dubrovnik'in 1358'de "Ragusa Cumhuriyeti" ismiyle bir şehir devleti olması üzerine, Aziz Vlas, "koruyucu" kabul edilerek, tüm resmi mühürlere ikonası yerleştirildi. Sonraki dönemlerde Ermeni kralları da Aziz Vlas'a sahip çıktılar. 12. yüzyılda kurulan Kilikya Ermeni Krallığı "Aziz Vlas Şövalyeleri" isminde bir birlik kuruldu ve askerlerin göğüslerindeki haçların ortasına bir Aziz Vlas tasviri yerleştirildi.

Aziz Vlas'ın şöhretinin hâkim olduğu diğer bir merkez ise Fransa idi. 1049 ile 1054 yılları arasında papalık tahtında oturan ve aslen Fransız olan IX. Leo, rivayete göre; çocukluğunda boğaz ve yüz hastalıkları geçirmiş, bu hastalıklarından Aziz Vlas adına ettiği dualar sayesinde kurtulmuştu. Leo, Avrupa'nın Aziz Vlas'ı tanıması için en çok uğraşan isim oldu ve bunda büyük başarı elde etti. Bugün dahi Fransa'da üç bin aile soyadı olarak Vlas anlamına gelen "Blaise" ismini taşır. Fransa'da Aziz Vlas'ın adına yüzlerce kilise inşa edildi, birçok yerleşim birimine ismi verildi, adına hastaneler yapıldı ve bir dönem neredeyse her doğan çocuğun adı Blaise oldu. 1564'te Vatikan da Vlas'ı resmen "aziz" kabul etti ve her senenin 3 Şubat'ı "Aziz Vlas günü" olarak ilan edildi. Avrupa'nın hemen hemen her yerinde Aziz Vlas'a ayrı bir iyileştirici güç yüklendi ve Aziz Vlas, birçok loncanın koruyucu azizi kabul edildi. Fransa'da azizin cüzamdan, gaz sancılarına kadar birçok hastalığı tedavi ettiğine, İsviçre'de guatrı iyileştirdiğine, Brezilya'da karıncaları evden uzaklaştırdığına, Belçika'da ise insanları tefecilerin zulmünden koruduğuna inanılır. Aziz Vlas ayrıca Fransa, İtalya ve Avusturya'da meteorologların, Almanya ve Avusturya'da fötr şapkacıların ve yine Fransa'da biracıların azizidir.

Aziz Vlas'ın bir başka ilginç özelliği, Müslümanlar tarafından da evliya kabul edilmesidir. Sivas'ı fetheden Selçuklular da Aziz Vlas'ın hastalara şifa verdiğine inandılar ve kimisi lahdindeki çukurdan dolayı ona "Göz Evliyası" dedi, kimisi ise boğaz hastalıklarına iyi geldiği için "Boğaz Evliyası" ismini verdi. İncicyan'ın

1804'te Venedik'te basılan "*Coğrafya*" isimli eserinde anlattığına göre; Sivas'taki Aziz Vlas Şapeli ve azizin lahdi, Berberoğlu isimli Müslüman bir ailenin evinin bahçesinde bulunuyordu. Aile, mezarı kaldırmak istemiş; ama Aziz Vlas'tan çekindikleri için bahçelerini açarak Müslümanların ve Hristiyanların beraberce dua etmelerine müsaade etmişlerdi. Aziz Vlas'ın türbedarlığını yapan da yine Müslüman bir kadındı ve herkes bu mezara gelir, azizin ilaçlarını hazırladığına inandıkları lahdinin ortasındaki çukura su koyarak içerler ve şifa bulmak için dua ederlerdi.

1947'deki yol düzenlemelerinde Aziz Vlas'ın şapeli de istimlâk edilerek lahdi o sırada müze olarak kullanılan Gök Medrese'ye taşındı ve daha sonra Buruciye Medresesi'nin bahçesine nakledildi. Lahit, 2004'te ise ilginç bir şekilde Sivas Müzesi'nin deposuna kaldırıldı. 2007'de Sivaslılar hemşerileri Aziz Vlas'a yeniden sahip çıkarak lahdini ilk bulunduğu yer olan Gök Medrese'nin karşısına naklederek çevresini düzenlediler ve Sivas'a tekrar kazandırdılar.

Ermeniler Anlaşmazlığa Düştüler, II. Mahmud Bir Müslüman'ı Patrik Yetkisi ile "Ermeni Nâzırı" Yaptı

Osmanlı'da gayrimüslim cemaatler, milletlerine göre değil, inançlarına göre sınıflandırılırlardı. Diyofizit Ortodokslar yani Rumlar, Bulgarlar ve Gürcüler birbirlerinden ayrı, ruhani liderleri farklı cemaatler değil, hepsi Rum Patrikliğine bağlı ve hukuki olarak da Rum kabul edilen milletlerdi. Aynı şekilde Monofizit Ortodokslar da Ermeni Patrikliğinin sorumluluğu altındaydılar. Gayrimüslimlerden silah kullanabilecek durumda olan erkekler devlete "cizye" adı altında bir vergi öderler ve bu sayede askere gitmedikleri gibi ayinlerinde de serbest bırakılırlardı. Ayrıca aile ve miras hukuku gibi inançlara bağlı konularda, mensup oldukları kiliselere müracaat ederlerdi. Bununla birlikte yeni kilise inşa etmeleri yasak olduğu gibi Müslümanlar ile aynı kıyafetleri giyemezler, evlerini belirtilen renklerin dışında boyayamazlar ve böylece sosyal hayatta da hangi cemaate ve inanca bağlı olduklarını gösterirlerdi.

1839 Tanzimat Fermanı'na kadar süregelen bu sistem de Tanzimat'ın çok öncesinde çatlaklar meydana geldi. Zira 17. yüzyılda başlayan misyoner faaliyetleri gerek Rum, gerekse Ermeni

cemaatinde bölünmeler meydana getirdi. İlk başlarda fazla önemsenmeyen ve münferit vakalar olarak görünen mezhep değiştirmeler, özellikle 18. yüzyılda büyük hız kazandı ve sadece Anadolu ve Rumeli'de değil İstanbul'da, hatta aristokrat ve zengin zümreler arasında da Katolik inancı yaygınlaştı. Başta Fransa olmak üzere Avusturya'nın ve İspanya'nın dahi açıkça desteklediği Katolik Ermeniler, 18. yüzyılda gerek maddi açıdan, gerekse nüfus bakımından büyük bir güce ulaştılar. Hem saray hizmetindeki Katoliklerden, hem de kendilerini destekleyen yabancı devletlerin elçilerinden yana duydukları güvenle, bağlı oldukları milli kiliseden ayrılıp, müstakil bir cemaat olma isteklerini gündeme getirdiler.

Bağlı bulundukları kiliselerden ayrılma istekleri ve milli kiliselerini terk ederek Cizvit papazlarının kiliselerine yönelen Katolik Ermenilerin bu tutumuna karşı Patrikhane de mezhep değiştirenlerin kiliselere ve mezarlıklara kabul edilmemesi ve vaftizden cenazeye kadar hiçbir ayinlerinin yapılmaması yönünde bir karar aldı. Fakat bu karar, mezhep değiştirenlerin milli kiliseden tamamıyla koparak Cizvitlere yönelmelerine yol açtı. Patrikhanenin kararının ardından etkinliklerini daha da arttıran Cizvit Papazları Türkçe vaazlar vererek, fakirlere maddi yardımlarda bulunarak, çocuklara eğitim imkânı sağlayarak ve ücretsiz kitaplar dağıtarak mezhep değiştirmeyi cazip hale getirdiler. Ayrıca "*Doğu Hristiyanları savaşçı bir Frenk kavmi sayesinde kurtulacaktır*" şeklinde bir efsane yaratarak Fransa'yı da halkın gözünde kutsal bir mevkie çıkarmak için çalıştılar.

Avrupalı devletlerin elçilerinden aldıkları yardımlarla Ermenileri yanlarına çekmeye çalışan Cizvit papazlarına karşı, Ermeni patrikhanesi de Babıâli'ye sığınıyor, Ermenilerin yabancı kiliselere gitmelerinin yasakladığına dair fermanlar alıyor, buralara gidenlerin isimlerini Babıâli'ye bildirerek mezheplerinden dönenlerin ve bu işi yapan misyoner papazların sürülmelerini sağlıyordu.

Bu karşılıklı mücadele senelerce devam etmiş ve artık öyle bir hal almıştı ki, III. Selim döneminde Ermeni patriğine verilen beraatta, patriğin görevleri arasında "Katolik Ermenilerin kilise işlerine karışmasının önlenmesi ve Katolik tabir denen nifakçıların izlenmesi" de açıkça zikrediliyordu. II. Mahmud'un döneminde de sorunun çözümü için çeşitli girişimlerde bulunuldu; fakat bu girişimlerden bir sonuç alınamayarak onlarca insan sürgüne gönderildiği gibi kanlı olaylar da yaşandı. Tarihçi Ahmed Lütfi Efendi'ye göre; 1826 ile 1827 yıllarında İstanbul'da 45 bin Müslüman, 30 bin Ermeni ve 20 bin de Rum erişkin erkek nüfus vardı ve bu istatistik başkentteki Ermeni nüfusun önemini ve bu cemaat içerisindeki karışıklığın ciddiyetini açıkça gösteriyordu.

1827 Ekim'inde Osmanlı İmparatorluğu "Navarin Hadisesi" olarak bilinen büyük bir mağlubiyet yaşadı. Osmanlı donanmasının neredeyse tamamı İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları tarafından yakıldı ve bu ülkelerin elçileri de İstanbul'u terk ettiler.

Elçilerin İstanbul'dan ayrılmasını Katolik sorununun çözümü için bir fırsat olarak gören II. Mahmud, Ermeni Patriği Boğos'tan İstanbul'daki Katolik Ermenilerin ve misyoner papazların listelerinin hazırlanmasını istedi. Büyük bir gizlilik içerisinde yürütülen bu çalışmaların neticesinde bütün Katolikler bir gün içerisinde toplanacak, memleketlerine yahut çeşitli adalara sürüleceklerdi. Avrupa devletleriyle ilişkilerin askıya alınmasına rağmen olayın bir mezhep kavgası olarak görülmemesi için hazırlanacak belgelerde "Katolik" deyiminin yerine Katolik nüfusun yoğun olduğu Ankara referans alınarak "Ankaralılar" denilmesi kararlaştırıldı.

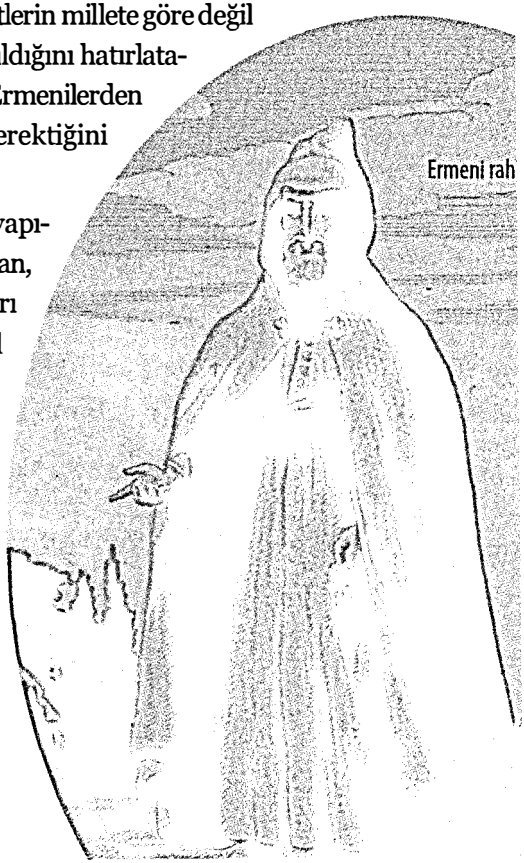
Sonrasında, sürgün edilecek bu kişilerin "bir gün yine döneriz" ümidi beslememeleri için tüm gayrimenkullerine el konması ve mallarının açık arttırma yoluyla Müslümanlara satılması kararlaştırıldı. Eski mezheplerine dönmeyi kabul edenler sürgünden muaf tutulacaklar, yalnız Ermeni kilisesine geri dönmelerinden başka Galata ve Beyoğlu gibi Frenk mahallelerinden Samatya,

Kumkapı, Kasımpaşa ve Hasköy'e taşınacaklardı. Patrik Boğos her ne kadar Katoliklerin eski mezheplerine dönmelerine ikna edilebilmeleri için sürgünün zamana yayılmasını istediyse de Babıâli mezhep değiştirenlerin kaçabilecekleri gerekçesiyle öneriye yanaşmadı ve bir gün içerisinde toplanmalarında diretti.

1828 Nisan'ında Rusya'ya savaş ilan edilmesi üzerine sürgünü çalışması hızlandırıldı, Kaptan Paşa tarafından tüm detaylar planlandı ve toplam 1061 aile başta Anadolu'nun çeşitli şehirleri olmak üzere çeşitli Akdeniz adalarına ve Bandırma'ya sürgün edildiler. Sürgünün ardından Katolik Ermenilerden geriye kalan gayrimenkullerin açık arttırmayla satışına geçildi. Ama Müslümanların Galata ve Beyoğlu çevresindeki bazı konaklarda oturmaları imkânsız olduğu için Sardunya'dan Danimarka'ya, Prusya'dan Sicilya'ya kadar birçok elçilik, buralardan ev alma yarışına girdiler. Mayıs 1828'de Fransız elçisi Babıâli'ye bir protesto notası vererek Katoliklerin sürülmesinin Fransa kralını büyük teessüre uğrattığını ve Fransa'nın bu olayı bir iç meselesi olarak kabul ettiğini söyledi. Notada, Osmanlı'nın bu davranışıyla tüm Avrupa'yı karşısına aldığı ileri sürülüyor ve yanlışı düzeltmek için Katolik Ermenilerin affedilmesinin kâfi olmayacağı, bunların ayrı bir millet olarak kabul edilmeleri ve ayrı patriklerinin olması talep ediliyordu. Fransa'nın bu protestosunu Avusturya elçisinin protestosu izledi. Avusturya başvekili Prens Metternich de II. Mahmud'a daha diplomatik bir üslupla kaleme aldığı bir mektup göndererek Katolik Ermenilerin sürgün edilmesinin, Osmanlı'nın bir iç meselesi olarak kabul edilemeyeceğini "dostane" bir şekilde anlattıktan sonra "Osmanlı'nın sadık bir dostu olarak" bazı tavsiyelerde bulundu.

Osmanlı, neticede geri adım atarak suçsuz olan Katolik Ermenilerin affedilip, İstanbul'a geri dönmelerine ve mülklerinin iadesine karar verdi. Patrikhane her ne kadar bu affa yanaşmayarak Katoliklerin hiç değilse Beyoğlu gibi semtlerde ikametlerini ve sarraflık gibi büyük gelir getiren mesleklerden menedilmelerini

talep ettiyse de bu talep dikkate alınmadı. Katolik Ermenilerin affedilmesiyle yetinmeyen Fransız elçisi, Eylül 1829'da Osmanlı-Rus Savaşı'nın nihayete ermesinin ardından Katolik Ermenilerin de ayrı bir cemaat olarak kabul edilmeleri ve ayrı bir patriklerinin olması yönünde Babıâli'ye baskı yapmaya başladı. Elçinin talepleri o kadar can sıkıcı bir noktaya ulaşmıştı ki, neredeyse hemen hemen her gün Babıâli'ye gelip isteklerini tekrarlıyor ve ne gibi çalışmalar yapıldığına dair bilgi istiyordu. Babıâli, elçinin ısrarları neticesinde Katolik Ermenilerin ayrı bir piskoposlarının olmasına karar verdi; ama patrik seçmelerini kabul etmedi. Önerilen sisteme göre Katolik piskopos, Ermeni patrikhanesine bağlı olacaktı. Gerekçe ise Ermeni olan her iki cemaatin birbirlerinden ayrılamayacaklarıydı. Osmanlı'daki millet sistemini çok iyi bilen Fransız elçisi ise cemaatlerin millete göre değil inanca göre sınıflandırıldığını hatırlatarak Katoliklerin diğer Ermenilerden ayrı kabul edilmesi gerektiğini savunuyordu.

Fransız elçisiyle yapılan tartışmaların ardından, Katolik Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak kabul edilmesine, ayrı bir piskoposlarının olmasına, ama bu piskoposun patrik seviyesine getirilmemesine ve cemaatin Babıâli ile olan ilişkilerini düzenleyecek bir Müslüman'ın "nâzır" olarak atanmasına karar verildi.

Katolik Ermenilere nâzırlık edebilecek Müslümanların isimleri Babıâli'de tartışıldıktan sonra, Duhan Gümrükçüsü Edhem Efendi ile Pazarcıbaşı Sarırn Bey uygun görüldü ve bu iki kişiden birinin seçimi padişaha bırakıldı. II. Mahmud da Edhem Efendi'yi Ermeni Katolik cemaatinin "nâzırı" tayin etti. Fransız elçisi ise bununla da yetinmedi. Müslüman nâzır uygulamasının geçici olmasını, piskoposun biran önce seçilerek patrik düzeyinde geniş yetkilerle donatılmasını, sürgüne gönderilen Katolik Ermenilerin tamamının İstanbul'a dönmelerine izin verilerek mallarının iadesini, Katolik Ermenilerin takibine son verilmesini ve Ermeni Katolik mahallerinde yeni kiliselerin inşa edilmesini talep ediyordu. Babıâli ise Katoliklerin ayrı bir cemaat olarak kabul edilmelerinden sonra geri kalanların artık teferruat olduğunu ve "zamanla yapılacağını" söyleyerek elçiyi oyalıyordu.

Edhem Efendi de kargaşanın önüne geçilmesi için bir rapor hazırlayarak Babıâli'ye sundu. Raporda şöyle deniyordu:

> "Katoliklerin yabancı kiliselere gitmesinin önlenmesi için yeni kiliseler inşa edilmelidir. Ermeni rahiplerinin kökenleri tahkik edilerek piskoposluğa doğma-büyüme Osmanlı vatandaşı olan bir isim seçilmelidir. Katolik Ermenilerin önde gelenlerinden, tüccarlarından ve zanaatkârlından sürgüne gönderilenlerin İstanbul'a dönmelerine öncelik verilmeli ve İstanbul'daki işlerine kaldıkları yerden devam etmeleri için devlet tarafından teşvik edilmeleri lazımdır. El konan evlerin iadesini ve sürgünden kurtulmak için Ermeni mahallerine taşınanlardan isteyenlerin geri dönmelerinin sağlanması faydalı olacaktır."

Edhem Efendi'nin isteklerini yerinde bulan II. Mahmud da Katolik Ermenilerin ayrı bir cemaat olmalarından memnun görünüyor ve "*Bunlar da devlete cizye ödeyen vatandaşlardır, Avrupalı devletlerin bu kişilerin işlerine karışmasını ve nifak sokmalarını*

önlemek için en doğru tedbir budur" diyordu. Piskopos seçimi işi ise İstanbul dışındaki tüm Katolik papazların başkente dönmesi beklendiği için sürüncemede bırakılmış, Rusya da olaya müdahil olarak işin sürüncemede kalmasını ve mümkün olduğunca uzatılmasını telkin etmişti. Avusturya bu olaya müdahale ederek Venedik'teki Mıkhitaryan rahiplerinden Don Anton Nurican'ı piskopos olarak takdis ettirip İstanbul'a gönderdi. Bu emrivakie son derece sinirlenen II. Mahmud, "*Roma'dan gelen gâvurun, Katolik Ermeni milletine patriklik etmesi kabul edilmez*" diyerek yapılanları kabul etmedi. Fransızlar da bu konuda padişahı destekliyorlardı. Avusturya İmparatoru I. Franz, II. Mahmud'a mektup göndererek, "*Katolik inancında hükümdara ve kanunlara sadakatin ilk sırada yer aldığını, dışarıdan bir piskoposun gelmesinin Ermeni Katoliklerin sadakatini zedelemeyeceğini*" söylüyor ve "*Yunan İsyanı sırasında Latinlerin isyana karışmadıklarını*"

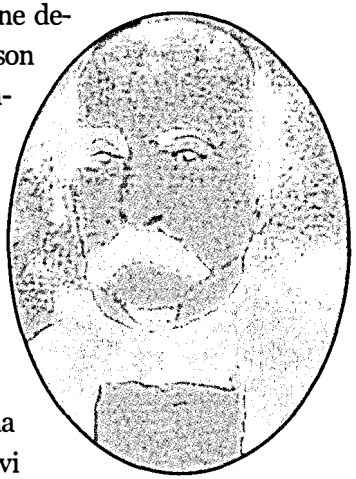
Sivaslı Mıkhitar

hatırlatıyordu. Fakat Avusturya imparatorunun bu mektubu da II. Mahmud'un fikrini değiştiremedi. Değil Avrupa'dan gönderilen bir kişinin, Anadolulu bir din adamının bile piskopos seçilmesini istemeyen Babıâli, Edhem Efendi aracılığıyla cemaate başlarına İstanbullu bir din adamını getirmeleri yönünde telkinlerde bulundu. Cemaat bu telkinleri değerlendirdi ve Ocak 1831'de yapılan seçimlerle Babıâli'nin istediği gibi İstanbullu bir isim, Agop Çukuryan piskopos seçildi. 5 Ocak 1831'de kaftan giyen Agop Çukuryan'dan verilen piskoposluk beraatında "Ermeni Katoliklerin Piskoposu" değil "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Katoliklerin piskoposu" diye bahsediliyordu.

Edhem Efendi'nin nâzır tayin edilmesinin ve Agop Çukuryan'ın piskopos seçilmesinin ardından Şeyhülislam'dan yeni bir kilisenin inşası için fetva istendi. Şeyhülislamdan "*Müslümanlarla meskûn bir mahalde olmamak kaydıyla uygundur*" cevabı alındıktan sonra da Aralık 1831'de gerekli inşa izni verilerek Galata'da İstanbul'un ilk Ermeni Katolik Kilisesi'nin inşasına başlandı ve kilise, Ocak 1834'te "Surp Pırgiç" ismiyle ibadete açıldı. 1836 Aralık'ında ise ayrı bir hastaneye müsaade edilerek Elmadağ'da Surp Agop Hastanesi'nin inşasına başlandı. Agop Çukuryan'ın 1835'deki vefatının ardından da nâzır ve piskopos şeklindeki idareye son verilerek Edhem Efendi azledildi ve Ankara piskoposu Artin, patrik tayin edildi. Böylece Katolik Ermeniler de diğer cemaatlerle aynı seviyeye yükselmiş oldu.

Surp Pırgiç Hem Hastahane Hem de Zengin ve Aristokrat Ermenilerin Buluşma Yeriydi

İstanbul'da 1834'ten önce iki Ermeni hastanesi vardı. Hastanelerin ilki 1734'te Narlıkapı'daki Surp Hovhannes Kilisesi'nin bünyesinde kuruldu. İkincisi ise veba salgının önüne geçebilmek için 1751'de Sıraselviler'deki Surp Harutyun Kilisesi'nde açıldı. Kiliselerin içerisinde kurulan ve zaman içerisinde genişletilen iki kuruma da gerçek anlamda hastane demek çok zordur. Yatak kapasiteleri son derece sınırlı olan bu iptidai hastanelerde hastalar, tedaviden ziyade sosyal hayattan soyutlanarak kilit altında tutuluyorlar ve böylece hastalıkların yayılmasının önüne geçilmeye çalışılıyordu.

Mıgırdiç Amira Cezayirliyan

Şehrin ilk Ermeni hastanesi olan Narlıkapı daha çok akıl hastalarının tedavi edildiği bir yerdi; ama o devirde akıl hastaları için tek tedavi yönetimi zincire vurmak ve sopayla

terbiye etmek olarak kabul ediliyordu. Türkiye Ermenileri'nin tarihindeki en büyük hayırsever olarak kabul gören Darphane-i Amire Emini Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın yeğeni, Ohannes Ağa Nuryan'ın anlattığına göre; 29 Aralık 1831'de Kazaz Artin Narlıkapı'daki Surp Hovhannes Kilisesi'nde ayini dinlerken, kilisenin altındaki hastanede dayak yiyen akıl hastalarının çığlıklarını duydu. Bunu "kutsal değerlere bir hakaret" olarak kabul ederek hastanelerin kiliselerden çıkarılmasına ve modern bir hastanenin kuruluşuna karar verdi. 5 Ocak 1832'de devrin önde gelen Ermenilerini evinde toplayan Kazaz Artin, onlara bu iki hastaneyi kiliselerden çıkartarak modern hastane kurma fikrini anlattı. Bu fikre hemen herkesin sıcak bakması üzerine de böyle bir tesisin nerede kurulabileceği tartışılmaya başlandı. Hem havasının temiz olması hem de hastaların sağlıklı insanlardan uzak tutulması için şehrin dışında mahallelerin olmadığı bir yerde kurulması düşünülüyordu.

Hastane inşası için ilk olarak Kınalı Ada önerildi. Sonrasında ise Kınalı Ada'ya ulaşımın bir hayli zor olacağı düşünülerek bu fikirden vazgeçildi. Tartışmalar neticesinde hastanenin Yedikule'de kurulmasına karar verildi. Zira Yedikule hem surların dışında sadece bostanların olduğu bir mahaldi hem de hastane için önerilen arazi saray sarraflarından Ohannes Amira Arzumanyan'a aitti. İnşa olunacak arazi belirlendikten sonra hastane çalışmalarını takip için Kazaz Artin Amira başkanlığında saray sarrafları Mikail Amira Pişmişyan ve Harutyun Amira Yerganyan'dan oluşan bir komisyon kuruldu. Bu çalışmaların ardından Ermeni Patriği Isdepanos Ağavni durumdan II. Mahmud'u haberdar ederek hastane inşasına başlanması için padişahtan ferman istedi. Bunun üzerine Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi başkanlığında bir mimarlar komisyonu kurularak söz konusu arazi ve hastanenin planları tetkik edilerek uygun görüldü. Darphane-i Amire Emini Kazaz Artin, II. Mahmud'a yakın bir kişiydi ve devrin en prestijli

nişanı olan "Tasvir-i Hümayun"a sahip tek gayrimüslimdi. Bu işin onun himayesinde ve öncülüğünde sürdürülmesinden dolayı gerekli bürokratik işlemler kolaylıkla halledilerek kısa sürede inşaata başlandı.

Saray sarrafı
Mikail Amira Pişmişyan

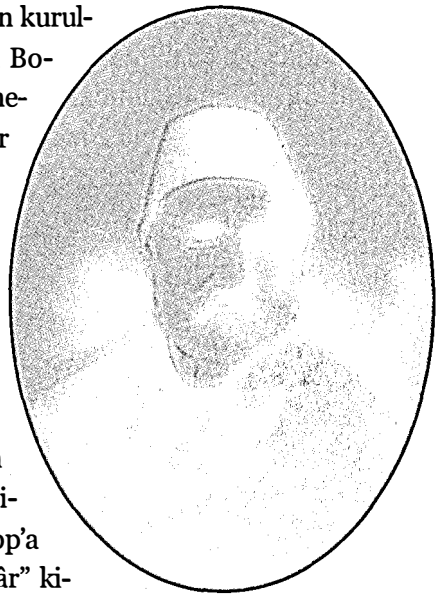
Ahşap olarak yapılan hastanenin mimarlığını Hassa Mimarları Garabed Amira Balyan ve Ohannes Amira Serveryan üstlendiler. Daha sonra hastanenin tam olarak ne zaman inşa edildiğinin hatırlanması için, temele o gün tedavülde olan paralardan koydular. Başta Kazaz Artin Amira olmak üzere devrin önde gelen tüm Ermeni aileleri hastane için seferber oldular. İnşaat masraflarının büyük giderini Kazaz Artin karşılıyor, yaptığı bağışların miktarını gizli tutuyordu. Kazaz Artin'den başka diğer ailelerin yardımlarıyla kısa sürede 269.000 kuruş gibi büyük bir para toplandı. Hastanenin inşası sırasında hiçbir masraftan kaçınılmayarak her şey en ince ayrıntısına kadar düşünüldü ve devasa boyutta bir bina inşa edildi. Hastane sadece şifa dağıtacak bir kurum değil aynı zamanda yoksullara, kimsesizlere ve düşkünlere de sahip çıkacak bir mekân olacaktı. Yüklenen bu misyon nedeniyle isminin de "Surp Pırgiç" yani "Aziz Kurtarıcı" olmasına karar verildi. Kazaz Artin tüm servetini ve vaktini hastane uğruna harcadı; fakat Surp Pırgiç'in açılışını göremeden hastalanarak yatağa düştü. Durumu ağırlaşınca bir teselli olması için Agop Çelebi Düzyan, Surp Pırgiç'in temsili anahtarını alarak hasta yatağındaki Kazaz Artin'e

götürdü. Bu olaydan kısa süre sonra da, 3 Ocak 1834'te Kazaz Artin Amira Bezciyan vefat etti.

31 Mayıs 1834'te Ermeniler için en kutsal günlerden biri olan Hampartsum, yani Göğe Yükseliş Yortusu'nda Patrik Isdepanos Ağavni tarafından hastanenin resmi açılışı yapıldı. Açılışının ardından da Beyoğlu ve Narlıkapı'daki hastaneler kapatıldı. Bu iki hastanedeki 350 kadar hasta Surp Pırgiç'e nakledildi. Püzant Keçyan'a göre; bu hastaların dışında Anadolu'dan gelen, han köşelerinde beş parasız bir şekilde yaşayan Ermeni gurbetçileri de hastaneye yerleştirilmişti. Böylelikle hastane büyük bir sorumluluk üstlenmiş bulunuyordu. Hastalardan başka gurbetçiler, yaşlı düşkünler ve yetim çocuklar da hastaneye yerleştirilmişlerdi. Hastanenin en büyük hamisi ve finansörü Kazaz Artin de vefat ettiği için, mütevelli başkanlığını üstlenen Mikail Amira Pişmişyan, yeni hastanenin sadece yardımlarla ayakta tutulamayacağını anlayarak yeni kaynaklar arayışına girdi. Bunun için Narlıkapı ve Sıraselviler'deki hastanelerin gelirlerinin yanı sıra patrikhanenin gelirlerinin bir kısmı da yine Surp Pırgiç'e aktarıldı. 1834'te alınan bir fermanla hastanede vefat eden kimsesizlerin mülklerinin de hastaneye bırakılması sağlandı. Yine birçok önde gelen aile devamlı bir gelir olması için üç-dört yıl içinde 20 kadar mülklerini hastaneye vakfettiler. Surp Pırgiç, elindeki nakit parayı arttırabilmek için sarraflara faizle para vermeye de başladı.

Bunun dışında hem hastaneye bir gelir getirmesi, hem yaşlıların bir meşgale edinip para kazanması ve yetim çocukların küçük yaşlarda zanaat edinmeleri için hastanenin içinde imalathaneler kuruldu. İlk olarak 1836'da kurulan Mumhane'yi daha sonra sandalye imalathanesinden ayakkabı ve terzi atölyelerine kadar ufak çaplı birçok imalathane izledi. Keçecizade Fuad Paşa ve Ali Paşa gibi dönemin önde gelen isimlerinin doktorluğunu yapan Serovpe Viçenyan da yetimhanedeki bazı çocukları yanına alarak onlara ders veriyor, hatta ameliyatlara sokuyor ve alaylı doktorlar

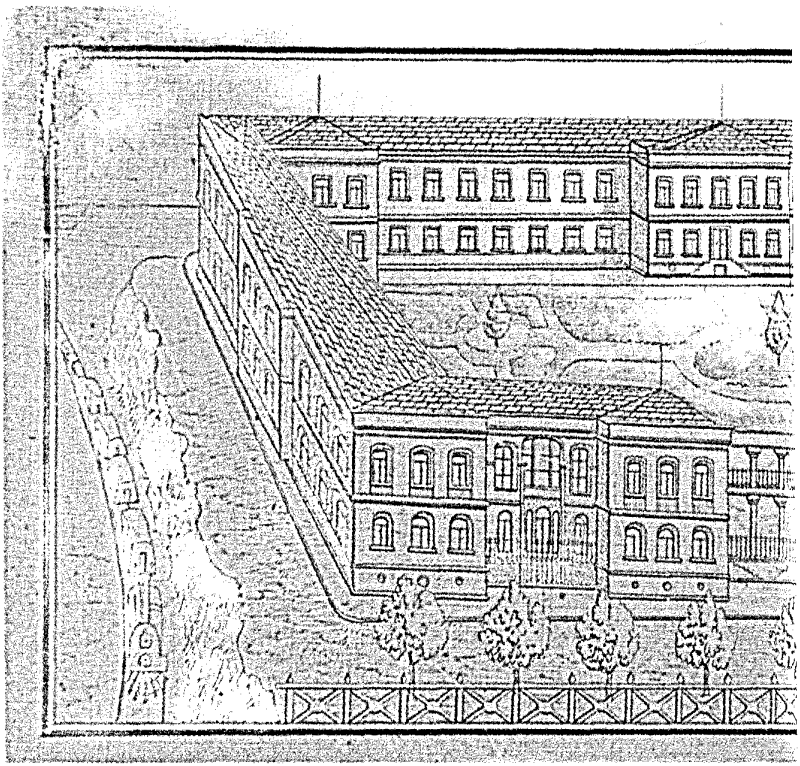
yetiştiriyordu. Surp Pırgiç'in kurulduğu 1834'te Barutçubaşı Boğos Amira Dadyan, hastanenin yakınındaki İskender Çelebi Bahçesi'ni de satın alarak burada Surp Agop Vebahanesi'ni kurdu. Böylelikle vebalılar hem hastane yakınında tedavi edilebiliyorlar, hem de diğer hastalarla teması önleniyordu. Varujan Köseyan'ın kaleme aldığı hastane tarihindeki tabiriyle Surp Agop'a "Anaraglar" yani "Günahkâr" kişiler getiriliyordu. Zira o günlerde Veba "Allahın bir laneti" olarak kabul görüyor ve bu hastalığa yakalananların muhakkak büyük bir günah işlediklerine inanılıyordu.

Doktor Serovpe Viçen

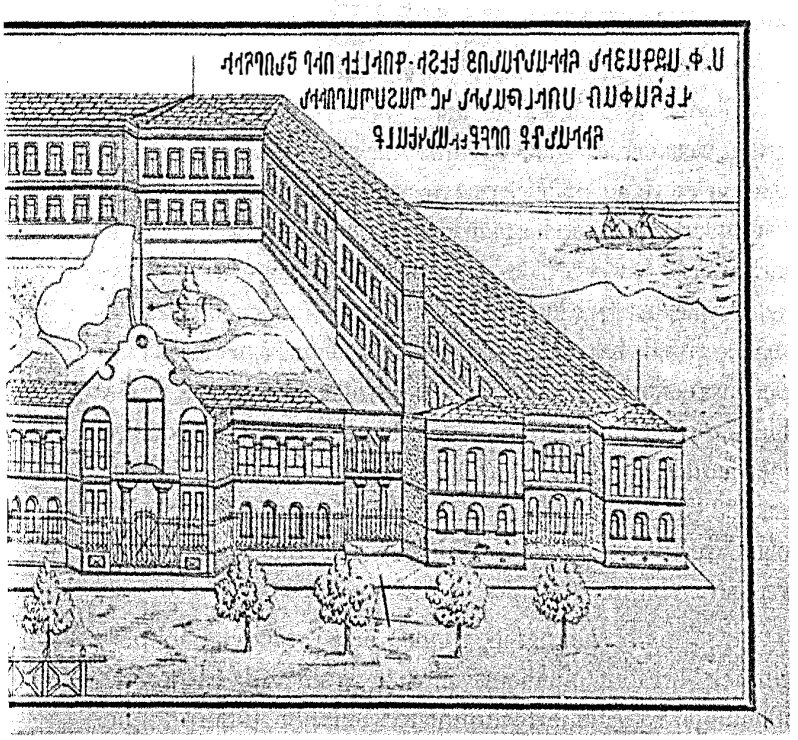
Surp Agop örneğinde olduğu gibi, hastane genişlemeye devam etti. Püzant Keçyan'a göre; Ermeniler yüzyıllardır hastaneye "Vank" yani "Manastır" demeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Zira manastırlar sadece bir dua yeri değil aynı zamanda hastaların ve kimsesizlerin sığındığı bir şifa merkeziydi. Bu iki kurumun birlikteliği Surp Pırgiç'te de yaşandı ve 1850'de hastanenin bünyesinde bir ruhban okulu kuruldu. 1854'te bu okulu, bir Ziraat Mektebi izledi. Okulları devlet de destekliyordu. Hastane idaresi, kendisine bağlı okullarda Türkçe eğitim verilmesi için talepte bulunduğunda Maarif Nezareti, okullara maaşlarını devletin ödediği edebiyat öğrenmeleri tayin etti.

1839'a kadar hastanenin mütevelli heyeti başkanlığını yürüten Mikail Amira Pişmişyan'dan sonra başkanlığı 1842'ye

kadar Ğazar Ağa, 1842'den 1844'e kadar da Misak Amira Misakyan sürdürdü. 1844'te başkanlığı üstlenen Barutçubaşı Boğos Amira Dadyan'ın döneminde Surp Pırgiç büyük bir gelişme gösterdi. Boğos Amira, hastaneye büyük maddi yardımlar yaptığı gibi Sultan Abdülmecid'den de devletin her gün hastaneye et ve ekmek yardımı yapması imtiyazını aldı. Bu yardım I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar devam etti. Boğos Amira ayrıca, başında bulunduğu baruthane, dokumahane ve demir-çelik fabrikası gibi kurumlara hastanedeki yetim çocukları yerleştirerek iş imkânı tanıdı. Hastanenin ilk eczanesi de 1848'de yine Boğos Amira'nın döneminde kuruldu. Surp Pırgiç ilk kurulduğunda hastanenin başhekimliğine Mikail Amira Pişmişyan'ın hususi doktoru olan bir Fransız getirilmişti. Boğos

Amira'nın döneminde de bu gelenek devam etti ve başhekimliğe Amiranın şahsi doktoru Fransız asıllı Dr. Karones getirildi. 1850'de başhekimliğe ilk defa bir Ermeni doktor, Dr. Agop Hovhannesyan geldi, 1853'te ise yine Boğos Amira Dadyan'ın şahsi doktoru olan Fransız asıllı Dr. Bue tayin edildi. Tarihçi Arşak Alboyacıyan'ın aktardığına göre; Boğos Amira, hastanenin giderlerini kendi cebinden karşılamaktan usanıp "*Koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nun sırrını çözdüm de şu hastanenin sırrını bir türlü çözemedim*" diyerek 1848'de istifa etti. 1860'yılına kadar hastane bir meclis tarafından yönetilmeye başlandı, 1860'tan sonra ise Ermeni Nizamnamesi'ne uygun olarak idare edilmeye devam edildi.

Yedikule Surp Pırgiç Hastanesinin ahşap olarak inşa edilen ilk hali

Tarihi boyunca Surp Pırgiç'in en büyük sorunu maddi sıkıntılar oldu. Her ne kadar yeni kaynaklar yaratılmaya çalışılsa da yine de hemen hemen her dönem bütçe açıkları meydana geldi. Devrin önde gelen Ermenilerinin yanı sıra zaman zaman Sultan Abdülaziz, Pertevniyal Valide Sultan, Mısır Hidivi İsmail Paşa ve Sadrazam Midhat Paşa gibi birçok önde gelen isim de hastaneye bağışlarda bulundu. Mevcut gelirle bütçe açıklarını kapatmakta zorlanan hastane idaresi, gelir sağlamak için farklı yollara da başvurdu. 1862'de Naum Tiyatrosu'nda hastane yararına bir gösteri düzenlendi ve bu yardım temsilleri belli bir süre çeşitli tiyatrolarda devam etti. Artin Dadyan Paşa, 26 Ocak 1874'te Pera'daki Luxemburg Otel'de hastane yararına bir balo tertip etti. Fakat söz konusu devirde yardım balosu, İstanbul Ermenileri için yeni bir kavram sayıldığından bu davete daha çok Avrupalılar ve diplomatlar rağbet gösterdiler.

1860'ta kadınlar da hastane idaresinde yer almaya başladılar. Kendilerine "Mavi Melekler" adını veren yirmi kişilik bir kadın grubu hastanenin yatak ve kıyafet ihtiyaçlarını üstlendi. Devrin önde gelen ve zengin ailelerine mensup olan bu kadınlar sadece yardımlarla kalmayıp hastane idaresinde de aktif bir rol oynadılar. Temizlik için evlerinde çalışan hizmetçileri görevlendirdiler ve yetimhanedeki genç kızların evlilik masraflarını karşıladılar. Zaman içerisinde harap bir hale gelen hastanenin kâgir olarak yeniden inşa edilmesi gündeme geldiğinde yönetimdeki bazı kimseler binanın yıkılıp yerine Harbiye'de yeni bir hastane inşa edilmesi taleplerinde bulundular. Fakat bu talepler mantıklı görülmeyerek 1888'de Sultan Abdülhamid'in verdiği fermanla hastane kâgir olarak yeniden inşa edildi ve tarih boyunca yapılan eklemeler ve yeni açılan birimlerle günümüze kadar geldi.

İnşasına başlandığı ilk günden beri Ermeni aristokrasisini tek bir çatı altında toplayan ve herkesin canla başla gerek maddi gerekse manevi yardımlarda bulunduğu Surp Pırgiç,

tarihe patrikhaneden sonra İstanbul Ermenileri için en önemli cemaat kurumu olarak geçti. Hastane için çalışmak, hastaneye yardımlarda bulunmak cemaat içerisinde bir prestij ve yardım severlik nişanesi oldu. Hastane, İstanbul Ermenilerinin sosyal yaşamlarının büyük bir parçası haline geldi ve hatta deyimlere dahi girdi. Surp Pırgiç, sadece Türkiye'de değil dünyanın birçok yerinde, Ermeni araştırmacıların ve tarihçilerin dikkatini çekti. Bugün de hizmet vermeye devam eden hastane hakkında değişik dillerde birçok kitap kaleme alındı. Arsen Yarman'ın 2001'de Türkçe olarak yayınlanan, 865 sayfalık kitabı ve 5 Aralık 2004'te açılışını Başbakan Recep Tayip Erdoğan'ın yaptığı hastane bünyesindeki Bedros Şirinoğlu Müzesi, bugün de Surp Pırgiç'e verilen önemi gösteriyor ve hastanenin tarihi zenginliğini bir kez daha tasdik ediyor.

Ermeni Mizah Dergisi 'Gavroş' Ermeni'ye de Türk'e de Hiç Durmadan Verip Veriştiriyordu

"93 Harbi" olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ağır şartları altında, Osmanlı İmparatorluğu'nda sıkıyönetim ilan edildi. Sosyal yaşamda birçok kısıtlamalara gidilen bu süreçte basın da büyük denetim altına alındı. Gazetelerin, halkı galeyana getirecek yahut yalan haberler yapmaları halinde hükümete bu gazeteleri tatil etme, hatta kapatma yetkisi verildi. Savaşın nihayete ermesinin ardından, daha önce alınan sıkı tedbirler biraz yumuşatıldı. Fakat basının denetim altında olması Sultan Abdülhamid'in uzun saltanatı boyunca hiçbir zaman gevşetilmedi ve aksine her geçen gün biraz daha sertleşti. 1878'de kurulan "Sansür Kurulu", Türkçe, Fransızca, Rumca, Ermenice, Bulgarca ve daha birçok lisandaki gazeteleri en sıkı şekilde denetliyorlar ve padişahın hoşuna gitmeyeceğini düşündükleri kelime ve tabirleri tek tek çıkartıyordu. Otuz yıldan fazla bir süre devam eden gazetelerin sansürlemesinde o derece trajikomik olaylar yaşanıyordu ki, Hamidiye Suları ile ilgili yapılan bir haberde çeşme başında dua eden yaşlı bir ihtiyarın fotoğrafının yayınlanmasına bile izin verilmemişti. Bu fotoğrafın mahzurunu merak eden gazete idaresi

sansür sebebini sorduğunda "*Dua etmek iyi bir şeydir; fakat bir ihtiyarın çeşme başında dua etmesi, halk arasında 'işimiz artık duaya kaldı' intibaını uyandırabilir*" cevabını aldı.

Bu derece basit fotoğrafların yayınlanmasının dahi sansür edildiği dönemde tabii ki devleti, yabancı devletleri, idarecileri ve memurları alaya alacak olan mizah gazetelerinin yayınlanmasına müsaade edilmiyordu. Sansür idaresinin kuruluşundan da önce 1877'deki sıkıyönetim sırasında mizah gazetelerinin yayınlanması yasaklanmış ve bu yasak Meşrutiyet'in Temmuz 1908'deki iadesine kadar devam etmişti. Meşrutiyet'in iadesi ile birlikte Ermeni yayınlarda, özellikle de İstanbul'daki Ermeni basınında büyük bir gelişme yaşandı. 1908 ile 1914 yılları arasında, yurt çapında toplam 239 adet Ermenice yeni gazete yayın hayatına başladı. Bu yayınların 18'i mizah gazetesiydi ve hepsi de İstanbul'da basılıyordu. Sultan Abdülhamid'in 30 yıldan fazla devam eden saltanatı boyunca uygulanan sansürden dolayı mizah, Osmanlılar için yeni bir kavram sayılırdı. Özellikle Ermenice yayın yaptığından dolayı sadece belirli bir çevreye hitap etmek de tiraj bakımından Ermeni mizah dergilerinin işini bir kat daha zorlaştırıyordu.

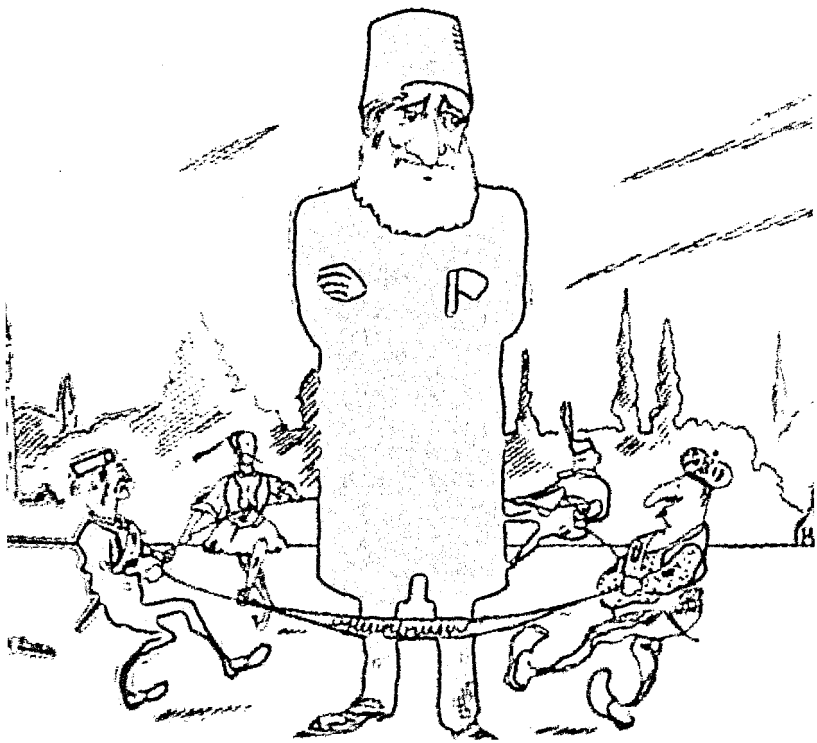
İstanbul'daki Ermenice mizah dergilerinin öncülüğünü "*Gavroş*" dergisi yaptı. Kurucusu Yervant Tolayan'ın lakabı olan *Gavroş* ismiyle yayın hayatına başlayan dergi, ilk baskısını Meşrutiyet'in iadesinden üç hafta gibi kısa bir süre sonra 31 Temmuz 1908'de yaptı. Dergi, ilk sayısında kuruluş hikâyesini ve izleyeceği yayın politikasını kendine has üslubuyla, şu şekilde anlatıyordu:

> "Boş sözlerle kaybedecek vaktimiz yok. Eskiden bir metelik etmeyen vaktimiz bu gün Mısır altını değerinde... Bugün, Gavroşumuz'u yayımlamaya başlıyoruz.
>
> Eskiden, bir gazete yayımlama izni elde etmek için İzzet Paşa'ya, Tahsin Paşa'ya, Şerif Paşa'ya ve paşa dahi olmayan bir dizi namussuz ve liyakatsiz kişilere 100 altınlık rüşvetler vermek ge-

rekirdi... Ellerini, ayaklarını ve daha başka yerlerini öpmek gerekirdi. Eğilmek, selamlamak, sessizce taklalar atmak, sonra da bir ila beş yıl arasında beklemek, bu sırada yaşlanmak ve ölmek gerekirdi.

Bugün, Osmanlı Meşrutiyeti sayesinde Gavroş, birkaç saat içinde bir hiciv gazetesi çıkarma iznini aldı. Nasıl? Hiciv Gazetesi mi? Üç hafta önce, böyle bir izni almaya kalkışanı deliğe tıkarlardı! Gavroş'un ilkesi gülünç olan her şeyle alay etmek, tırmalanabilir ne varsa tırmalamak ve suratına tükürdüğünde yağmur yağıyor diye şükredecek tıynetteki herkesin suratına tükürmektir..."

Gavroş'un kurucusu ve başyazarı olan Yervant Tolayan, ilk sayıda çizdiği bu yayın politikasına şartlar el verdiğince sadık kaldı. Diğer birçok mizah gazetesi bir grubun taraftarıyken karşı grubun aleyhine yayınlar yapıyorlardı. Gavroş ise hiçbir zaman

hiçbir kesime taraftar olmadı. Gazete, din adamlarını en ağır şekilde hicvettiği gibi Ermeni mebusları, siyasi partileri, devrin önde gelen birçok ismini hatta Avrupalı devletleri dahi hicvetmekten geri durmuyordu. Din adamlarından kendisine eski Ermeni patriği Mağakya Ormanyan'ı hedef seçen Gavroş, hemen her sayısında eski patriği hicveden karikatürler ve yazılar yayınlıyordu. Meşrutiyet'in iadesi ile birlikte patriklikten istifade etmek zorunda kalan Mağakya Ormanyan, bir karikatürde, sefahat denizinde boğulmak üzereyken kurtarılırken çizilmişti. Bir başka karikatürde ise patriklik seçimleriyle açıkça dalga geçilerek ruhani makamlar birer kadın olarak resmediliyor ve bu kadınlar patriği tahrik etmeye çalışarak "*sen bana layıksın*" diye yanlarına çağrılıyorlardı.

Gavroş, siyasetçilerden ise kendisine hedef olarak İttihad ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimlerinden Bedros Hallacyan'ı seçmişti. Paris Hukuk Fakültesi'nden mezun bir avukat olan Bedros Hallacyan, meclisteki Ermeni mebuslar arasında en sivrilmiş isimdi. 1908, 1912 ve 1914 meclislerine İttihad ve Terakki'den İstanbul mebusu seçilmiş, 1910-1911 yılları arasında Nafia nâzırlığında bulunmuştu. Gavroş'un en çok hicvettiği durum ise Ermenilerin ve Ermeni partilerinin İttihad ve Terakki ile olan yakınlığıydı. İttihatçılarla yakınlık kuran isimleri ekseriyetle kör veya uykuda olarak hicveden Gavroş, Bedros Hallacyan'ı da tüyleri yolunmuş ve hâlâ hiçbir şeyin farkında olmayan bir kaz, meziyeti bulunmayan bir şaklaban ve kör bir dilenci şeklinde hicvetmişti. Hükümetin önde gelen isimlerini de hicvetmekten geri durmayan Gavroş, Dâhiliye Nâzırı Ali Daniş Bey'in doğu illeri için hazırladığı reform programını da sayfalarına "gerçekleşemeyecek rüyalar" olarak taşıyordu. Gavroş'un hicvetmediği tek isim, padişahtı. Devrin padişahı Mehmed Reşad'ı hicvedemiyordu; ama eski padişah Sultan Abdülhamid'i "yok artık" dedirtecek karikatürlerle hicvetmekten de geri durmuyordu. Bir karikatürde eski padişaha

piskopos kıyafeti giydiriyor, bir başka karikatür de ise Mehmed Reşad'ın Selanik'i ziyareti nedeniyle Abdülhamid'i parmaklıklar arkasında çıldırmış bir şekilde resmediyordu.

Tatil edilmek yahut kapanmak pahasına siyasi mevzuları hicvetmekten geri durmayan Gavroş, cemaat içerisindeki çarpıklıkları da göstermekten çekinmiyordu. Meşrutiyet'le birlikte İstanbul'da mantar gibi çoğalan Ermeni hayır kuruluşlarına dikkat çekiyor, Ermeni tüccarların, hayır kuruluşlarının yardım davetiyelerini satın almaktan iflas edeceklerini yazıyordu. Güzelliklerini kullanarak bağış toplayan kadınların dilencileri işsiz bıraktığını savunuyor ve dilencileri boykota çağırıyordu. Dönemin en güçlü Ermeni partisi Taşnaktsutyun'un yaratmaya çalıştığı "genç nüfus" modelini de hicvediyor, bu modelin din karşıtlığı, hürriyet fikri ve aşktan ibaret olduğunu söylüyordu.

Osmanlı için ağır bir yenilgi olan 1912'deki I. Balkan Savaşı, imparatorluktaki birçok şeyi değiştirdiği gibi Gavroş'un üslubunu da değiştirdi. "Osmanlı Vatanının Savunucusu"na dönüşen gazete, dönemin önde gelen isimleriyle siyasi sorunlar hakkında röportajlar ve Türk askerleri ile Balkan muhacirlerinin fotoğraflarını yayınlamaya başladı. 1913'te sansürün ağırlaşmasıyla birlikte siyasi haberlerden ve hicivlerden vazgeçerek kendisine feminizmi hedef seçti. Feminizmle ağır bir şekilde alay etti, siyasi karikatürlerin yerine kadın-erkek ilişkilerine, dönemin çarpık aşklarına ve eğlence hayatına dair karikatürler yayınlamaya başladı.

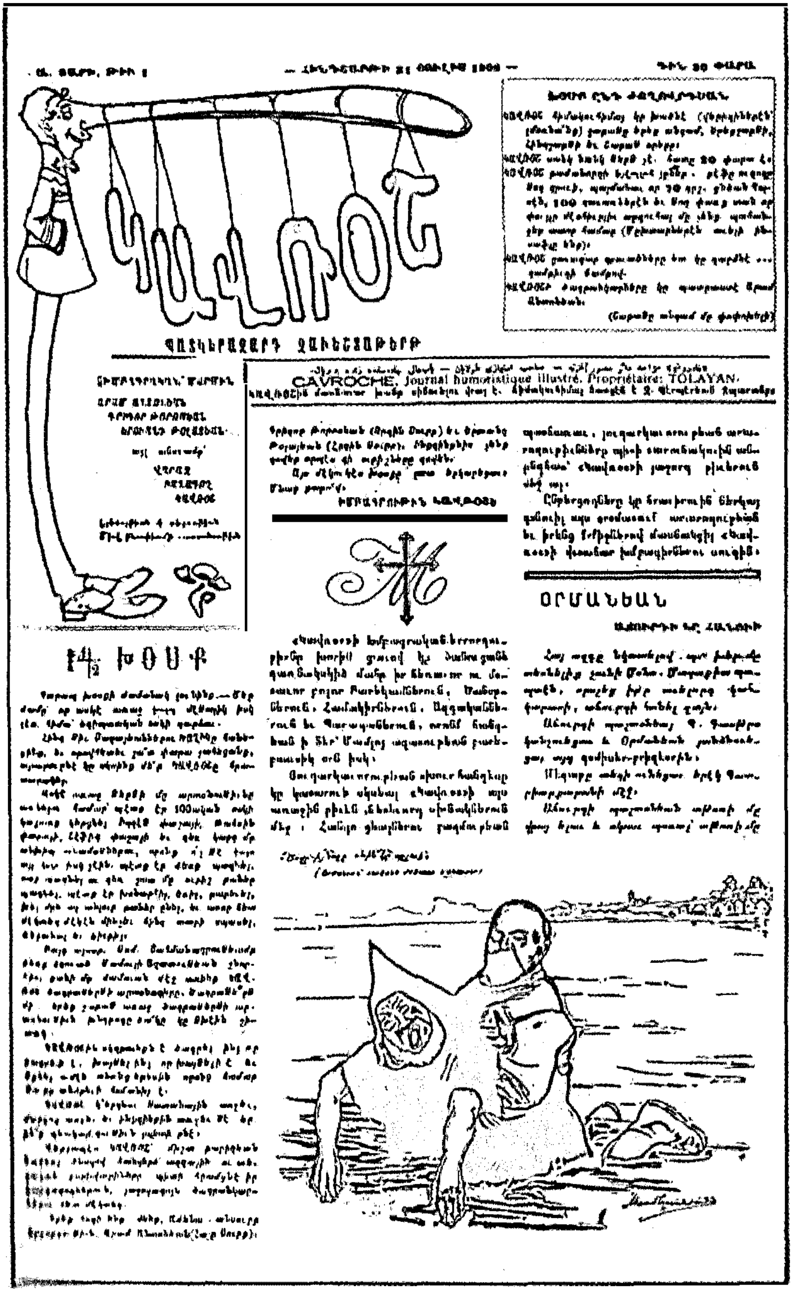
Ağır eleştirileri ve karikatürleri yüzünden birçok kesimin tepkisini toplayan Gavroş, birkaç defa kapatılsa da yayın hayatına uzun yıllar devam etti. Kurulduğu 1908'den 1910'a kadar gazete ebadında dört sayfa ve üç haftalık olarak yayınlandı. 1911'de ebadı dergi boyutuna getirilip 20-32 sayfa arasında oldu ve haftalık çıktı. 1912'de tekrar üç haftalık, 1913'te ise tekrar haftalığa çevrildi ve I. Dünya Savaşı boyunca istikrarlı bir şekilde yayınlanmaya devam etti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da çıkmaya devam

eden Gavroş, İstanbul'daki Ermeni nüfusun büyük oranda azalmasından dolayı yayın hayatına daha fazla devam edemeyerek 1925'te Paris'e taşındı. Kurucusu olan Yervant Tolayan, dergiyi 1935'e kadar yayınlamaya devam etti ve 1936'da Rusya'ya göç edince Gavroş da tarihe karıştı.

Meşrutiyetçi Ermeni'nin Düsturu

Ermeni komitelerinin İttihad ve Terakki Partisi ile olan yakınlığını kurulduğu ilk günden beri ağır bir şekilde hicveden Gavroş, Ermeni mebuslarını her zaman kör yahut hayaller âleminde yaşayan siyasetçiler olarak hicvediyordu. Gavroş, 2 Ağustos 1908'deki 2. sayısında "Meşrutiyetçi Ermeni'nin Düsturu" başlığıyla yayınladığı bu hicivde İttihad ve Terakki yanlısı Ermenilere karşı oluşunu şu hayali konuşma ile gösteriyordu.

- Hangi dindensin?
- Meşrutiyetçi Ermeni!
- Kaç tanrın var?
- Tek bir tanrım, Meşrutiyet.
- Ana günahlar nelerdir?
- İki çeşit günah vardır: Hafiyelik ve iftira.
- Meşrutiyet'in düşmanları kimlerdir?
- Eski rejim döneminde çok para kazanan herkes.
- Meşrutiyet'e inanmayanın başına ne gelir?
- Eşek sudan gelinceye kadar dayak yer.
- Meşrutiyet'in gatoğigosları (başpatrik) ve patrikleri kimlerdir?
- Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) ve Jön Türkler...
- Hangi inancı savunursun?
- Özgürlük, eşitlik, kardeşlik.
- Öldükten sonra nereye gideceksin?
- Meşrutiyetçi olduğuma göre, cennete!

ԿԱՎՌՈՇ
CAVROCHE, Journal humoristique illustré. Propriétaire: TOLAYAN.
14½ ԽՕՍՔ
ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Yervant Tolayan

1884'te dünyaya gelen Yevant Tolayan, gazeteci ve tercüman Hovannes Tolayan'ın oğluydu. Öğrenimine Surp Kirkor Lusavoriç Ermeni Okulu'nda başlayan Tolayan, daha sonra Saint Benoit Fransız Koleji'nde devam etti. Lise çağlarından itibaren tiyatro ile ilgilendi ve bir Ermeni tiyatro kumpanyasına katılarak Paris ve Londra'daki turnelere çıktı.

1908'de kendilerini "Kutsal Olmayan Teslis" diye adlandıran Kirkor Torosyan ve dönemin önde gelen çizerlerinden Aram Andonyan ile beraber Gavroş Dergisi'ni çıkarmaya başladı. Bu tarihten sonra kendisini tamamen Gavroş'a adayan Tolayan, derginin sahipliğinden başka, başyazarı, müdürü, idarecisi, takma isimlerle yazarı, yani her şeyi oldu. Dergi, Toloyan'ın keskin dili yüzünden zaman zaman kapatılsa ve tatil edilse de 1925'e kadar İstanbul'da yayınlamaya devam etti. 1925'de Paris'e taşınarak, 1935'e kadar Gavroş'u burada çıkarmaya devam etti. Toloyan, 1936'da Sovyet Ermenistan'ına göç etti ve 1937'den sonra kendisinden bir haber alınamadı.

Sivaslı Seyyar Satıcının Oğlu, 1000 Küsur Sene Sonra Ermenilerin Bir Kısmını Katolik Yaptı

Ermeni milli bilincinin, dilinin ve kültürünün uyanmasının öncülüğünü yapan ve Ermeni tarihinin 18. yüzyılına kendi adını veren Mıkhitar Abba, 7 Şubat 1676'da Sivas'ın Hahtar Mahallesi'nde dünyaya geldi. Asıl adı Manuk olan Mıkhitar, Bedros Manukyan isminde fakir bir seyyar satıcının oğluydu ve küçük yaştan itibaren keskin zekâsıyla çevresindeki insanların dikkatini çekmeyi başardı. Daha beş yaşındayken okuma-yazma öğrendi. O devirde gelecek vadeden böyle bir çocuğun eğitim alabilmesi ve kendini yetiştirebilmesi için gidebileceği tek bir yer vardı, o da kilise idi. On yaşına geldiğinde, Harutyun isimli bir rahibin yanına verilen Manuk, 14 yaşına kadar Harutyun'dan ve Manase ile Maryam ismindeki rahibelerden Ermenice ve diğer eğitimler aldı. Sonrasında ise ruhani bir rütbeyle takdis edilebilmek için Sivas'ın en büyük manastırı olan Surp Nışan Manastırı'na gitti.

Keşiş olarak Surp Nışan Manastırı'na girerek iki sene kadar burada inzivaya çekilip eğitimine devam etti. Kısa sürede birçok ruhani rütbeyi aldıktan sonra da 1691'de henüz 15 yaşındayken "diyakos" olarak takdis edildi, sonra Başpiskopos Mikhail ile birlikte

en büyük Ermeni patrikliği olan Eçmiadzin Manastırı'na gitmek üzere Sivas'tan ayrıldı. Bu yolculuk, bir anlamda Manuk'un hayatını değiştirecek, onun kişiliğinin ve hayatı boyunca sürdüreceği misyonunun oluşumuna büyük bir katkı sağlayacaktı. Manuk, Erzurum'da konakladıklarında Cizvit tarikatından Jacques Villote isminde bir misyoner ile tanışma fırsatı buldu. Bu sayede Vatikan, Katoliklik ve misyonerler hakkında detaylı bilgiler edindi. Ama Manuk'un ilgisini Katolik öğretilerinden çok, Katolik kilisesinin örgütlenmedeki profesyonelliği, din adamlarının çok yönlülüğü, misyonerlere verilen eğitim ve halka kazandırılan değerler çekti.

Başpiskopos Mikhail ile birlikte yolculuğuna devam eden Manuk, 1691'de Eçmiadzin Manastırı'na vardı. Fakat kısa süre sonra Başpiskoposun onu eğitmek için değil, çalıştırmak için buraya getirdiğini anladı. Sadece öğleden öncelerini manastırda geçirebiliyor, öğleden sonra ise bağda çalışıyordu. Rüzgâr yüzünden gözleri hastalandı ve bulanık görmeye başladı. Bunun üzerine Teodoros isimli bir başpiskopos Manuk'u Pasin'deki Surp Asdvadzadzin Manastırı'na, Başpiskopos Melkiset'in yanına gönderdi. Pasin'den başka civar bölgelerde de vaazlar vermekle sorumlu olan Başpiskopos, Manuk'u da yanına alarak hitabet sanatını öğretti.

Bu sanata olan yatkınlığını kısa sürede kanıtlayan Manuk, Başpiskopos Melkiset olmadan civar kiliselerde vaazlar vermeye başladı. Az zamanda ismi o kadar yayıldı ki, çevresine büyük bir kalabalık toplamayı başardı. Yüzlerce insan Manuk'un vaazlarını dinleyebilmek için takip etmeye başladı. Bu sırada, çocukluğunda kendisine ilk eğitimini veren rahibelerden Maryam'ın ölüm haberini aldı. Bunun üzerine, ölmeden diğer rahibe Manase'yi son bir kez görebilmek için Sivas'a dönmeye karar verdi. Dönüş yolunda, Erzurum'da, eski dostlarından Bedros'un evinde kaldı. Bedros, o sırada Roma'dan yeni dönmüştü. Daha önceki seyahatinde Jacques Villote ile tanışarak içinde Katolik kilisesine karşı bir merak

uyanan Manuk, tüm misafirliği boyunca, Bedros'u da dinledikten sonra Roma'ya gitmeye karar verdi. Fakat seyahat onu çok yordu ve gözlerindeki rahatsızlık nüksetti. 1694'te Sivas'a vardığında önce Surp Nışan Manastırı'na yerleşti; ama rahatsızlığı devam ederek tamamen göremez hale gelince manastırdan ayrılıp, ailesinin yanına gitti. Bütün bir kışı kör bir halde geçirdikten sonra iyileşerek manastırdaki eski yaşantısına geri döndü ve 1696'da "papaz" olarak takdis edildi.

Roma'ya gitmek üzere kesin karar alan Manuk, kendisini geliştirmek için çalışmalara başladı. Süryani ve Grek teologların eserlerini okuyarak bunları Ermeniceye çevirdi. Ayrıca vaazlar vermeye yine Sivas'ta da devam etti. Bu sırada hacı olmak için Kudüs'e giden Rahip Hovhan ile tanışarak Roma'ya gitmek üzere yola çıktı. Halep'te Rahip Pavolieri isimli bir Cizvit rahibi ile tanışıp seyahat fikrini anlattı. Sonrasında da rahibin yardımlarıyla İskenderun Limanı'ndan bir Fransız gemisine bindi. Hastalıklar Manuk'un yine peşini bırakmadı ve yolculuğu sırasında sıtmaya yakalanarak Kıbrıs'ta gemiden ayrılmak zorunda kaldı. O dönemde Kudüs'e giden Ermeni hacıların bir ziyaretgâhı haline gelen Surp Magar Manastırı'na yerleşerek tedavi gördü. 1698'de ise beş parasız ve hasta bir halde Sivas'a dönmeye mecbur kaldı.

Kısa müddet sonra tekrar Erzurum'a gitti. Bu seyahati dini görevlerden dolayı mıydı? Yoksa Roma'ya gidebilmek için yeni bir girişim miydi? Bilemiyoruz. Bir müddet Erzurum'un Hintzk Köyü'ndeki Surp Asdvadzadzin Manastırı'nda kaldıktan sonra 1699'da "rahip" olarak takdis edildi. Sonra kilise öğretilerine göre ismi değiştirilip "teselli veren" anlamında "Mıkhitar" adını aldı. Aynı sene İstanbul'a geldi. Galata'daki Surp Kirkor Lusavoriç Kilisesi'nde vaazlar vererek daha önce de olduğu gibi büyük kalabalıkları etrafında toplamayı başardı. Bu sırada para sıkıntısı çektiğinden dolayı, tercümeler ve istinsahlar yaptı. Bundan başka, misyonerlerin en yoğun ve en aktif olduğu bu semtte birçok isimle

tanışma ve Katolikliği ve misyonerlerin eğitim politikasını yakından tetkik etme imkânına sahip oldu. Misyonerlerin eğitimlerinden ve çok yönlülüğünden etkilenen Mıkhitar, 1700'de onların yolundan giderek Galata'da Ermeni gençlerine dersler vermeye başladı. On kadar öğrenciyle eğitime başlayan Mıkhitar'ın bu mütevazı dersliği, başta Hrand Derandreasyan olmak üzere birçok Ermeni tarihçi ve araştırmacı tarafından 1886'da Galata'da kurulan ve bugün de eğitime devam eden Getronagan Okulu'nun temeli olarak kabul edilir. Mıkhitar'ın tam olarak hangi tarihte Katolik mezhebini kabul ettiği bilinmemektedir; ama 1700-1701 yıllarında mezhep değiştirmiş olmalı ki, bu yıllarda etrafındaki birçok öğrencisini kaybetti ve Galata'daki kiliseden ayrılarak derslerine Beyoğlu'nda devam etti.

Aynı yıllarda, dört adet dini kitap kaleme aldı. Bu kitapların üçü 1700'de, biri de 1701'de yayınlandı. Hangi matbaalarda basıldığı belli olmayan kitaplar, herhalde İstanbul'daki misyoner matbaalarında basılıyorlardı. Mıkhitar'ın faaliyetleri, İstanbul Ermenilerini o derece rahatsız ediyordu ki, açıktan açığa ölüm tehditleri almaya başladı. Bunun üzerine Fransız elçiliğine sığınarak, 8 Eylül 1701'de kendi ismiyle anılan "Mıkhitarsit" tarikatını kurdu. Bu sayede tarikat lideri sıfatıyla bir anlamda diplomatik dokunulmazlık da kazanmış oluyordu. Amacı, imparatorluktaki diğer Katolik din adamları gibi misyonerlik değil sadece kendi milletinin eğitilmesi ve aydınlatılmasıydı. Bu yüzden, yeri geldiğinde Papalık ile de çatışmak zorunda kalıyordu. Vatikan, Katolik Ermenilerin ibadetlerini artık sadece Latince yapmalarını istiyor, Mıkhitar ise bu uygulamaya Ermeniceyi ikinci plana atacak olmasından ve anadilin unutulacağından dolayı karşı çıkıyordu. Tüm bunlara rağmen, ateşli bir şekilde devam eden mezhep çatışmalarında taraf olmaktan kurtulamıyordu. Yapılan baskılara ve tehditlere daha fazla dayanamayarak 1703'te, tüccar kıyafetinde İstanbul'u terk edip o sırada Venedik'in idaresindeki Mora

Yarımadası'nın Modon şehrine gitti. Yerel yöneticiler tarafından büyük bir hürmetle karşılanan Mıkhitar'a bir manastır inşa etmesi için arazi tahsis edildi. On yıldan fazla bir süre Modon'da kalan Mıkhitar için bu şehir, dinlenmesi ve kendisini geliştirmesi için büyük bir fırsat oldu. Dersler vermeye devam ettiği gibi kendisi de Latince, İtalyanca ve Yunanca öğrendi. 1712'de ise kurduğu tarikat, Papa 11. Clement tarafından resmen tanınarak Mıkhitar'a "Abba" yani "Piskopos" unvanı verildi.

Ama Mıkhitar'ın Modon'da geçirdiği sessiz ve sakin günler fazla uzun sürmedi. Osmanlı, Mora Yarımadası'nı 1699'daki Karlofça Anlaşması ile Venedik'e bırakmıştı; fakat adadaki Ortodoks halk Katolik baskısından memnun değildi ve tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmek istiyorlardı. Bundan güç alan ve Karlofça'da kaybettiği yerleri geri almak isteyen Osmanlı, Aralık 1714'te Avusturya ve Venedik'e savaş ilan etti. Yarımada, 1715 Ağustos'unda tekrar Osmanlıların eline geçince Mıkhitar ve tarikatı da adayı boşaltarak Venedik'e taşındı. 1715'ten vefatına kadar burada kalacak olan Mıkhitar, daha önce Modon'da olduğu gibi Venedik'te de tarikatı için bir arazi tahsis edilmesi için hükümete baskı yaptı. Bunun üzerine hükümet, Saint Lazzaro Adası'nı Mıkhitar'a ve tarikatına terk etti. Etrafı balçıkla kaplı olan ada, daha önce cüzamlı hastaların şehirden uzaklaştırıldığı ve tedavi edildiği bir mekândı ve bundan dolayı cüzamın iyileştirici azizi olduğuna inanılan "Aziz Lazar"ın adı verilmişti. İşe ada etrafındaki balçık araziyi ıslah etmekle girişen Mıkhitar ve müritleri burada bir manastır inşasına başladılar.

Mıkhitar'ın Katolik din adamı kimliğinin yanı sıra milliyetçi bir kimliği de vardı. Ermenice'ye çok önem veriyor, unutulmaması ve yaygınlaştırılması için elinden geleni yapıyordu. Bu yüzden çoğu zaman Papalık makamı ile çatışmaktan da geri durmuyordu. Düşmanları ise onun bu milliyetçi kimliğini kullanarak Papa'ya şikâyetlerde bulunuyorlar ve iftira boyutuna ulaşan

raporlar hazırlıyorlardı. Aleyhindeki çalışmalardan haberdar olan Mıkhitar, kendisine yüklenmeye çalışılan suçları çürütmek için Haziran 1718'de Rahip Hovhannes ve Rahip Kevork'u da yanına alarak daha önce kendisine "Piskopos" unvanı veren Papa 11. Clement'i ziyaret etti. İyi bir eğitim alabilmek için, birçok zorluğu göze alarak defalarca gitmeye çalıştığı Roma'ya artık bir tarikat lideri olarak gidiyordu. İki ay kadar Vatikan'da kalıp Papa'nın güvenini kazandıktan sonra, Saint Lazzaro'ya geri döndü. Hayatını Saint Lazzaro Adası'na adayan Mıkhitar, bu kuruma ibadethaneden çok bir akademi kimliği kazandırdı. Adada, gençlere çok sıkı bir eğitim verilmeye başlandı. Hatta ilk etapta derslerde kullanılacak kaynaklarda sıkıntılar yaşandığında Mıkhitar, Latince birçok eseri Ermeniceye tercüme ederek gençlere okutturdu. Saint Lazzaro, hiçbir zaman sadece ibadet edilen yahut ruhanilerin yetiştirildiği bir kurum olmadı. Burada birçok genç değişik konularda eğitim aldı ve birçok kişi de Ermenice öğrenmeye yine Saint Lazzaro'ya gitti. Ünlü şair Lord Byron bu kişilerden biriydi. Napolyon Bonapart da 1810'da İtalya'yı işgal ettiği zaman bütün manastırları kapattırdığı halde akademik kimliğini göz önüne alarak Saint Lazzaro'ya dokunmadı.

Akademinin eğitime başlamasından iki asır sonra, Sultan II. Abdülhamid de bu okulun kuruluşunu "Ermeni aydınlanmasının miladı" kabul edecek ve hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'e, "*Ermeniler, Venedik'te bir mektep açtılar. Bu mektepte her türlü sanayi, ilim ve bilim öğretilirdi. Ben bu mektebi gördüm. Bir ada üzerinde kurulu büyük bir mektep. Orada yetişenler bütün hariciye kalemlerini istila ederler. Zira bunlar daha önce bir papazın başkanlığında toplandılar, 'Biz hep böyle geride mi kalacağız? Avrupa'da bir mektep açalım, lisan öğrenelim ve bir takım makamları işgal edelim' dediler. Filhakika buradan Artin Paşalar, Portakal Paşalar ve sair adamlar yetişti. Hatta Hazine-i Hassa Nâzırı oldular. Güzel hizmet gördüler...*" diyecekti.

Mıkhitaristler, sadece Saint Lazzaro'daki okul ile de kalmadılar ve sivil öğrencilerin yetiştirilmesi amacıyla 1834'te Pavada'da Mourad, 1836'da ise Venedik'te Raphael Kolejleri'ni kurdular. Bu iki okul 1846'da birleştirilerek Mourad-Raphael adıyla Paris'e taşındı. Kolejde Hazine-i Hassa Nâzırı Mikail Portakal Paşa'dan, ilk Adliye Müsteşarı Vahan Efendi'ye ve ilk Türkçe romanı kaleme alan Vartan Paşa'ya kadar Osmanlı idaresinin üst kademelerinde yer alan birçok isim yetişti. Paris'ten başka şehirlerde de Mıkhirtarist okulları kuruldu. Bunlardan biri de 1825'te İstanbul, Beyoğlu'nda açılan ve bugün eğitime Pangaltı'nda devam eden okuldur. Mıkhitaristlerin, Osmanlı idaresine yakınlığından dolayı bu okulun öğrencileri harçlardan muaf tutuldular ve devlet okula maddi yardımlarda bulundu.

Bu kolejlerden başka, dünyanın en büyük ve en kaliteli matbaalarından biri de yine Saint Lazzaro'da kuruldu. Burada sadece Ermenice, Latince ve İtalyanca değil Türkçenin de dâhil olduğu toplam 36 lisanda fen, matematik, tarih, coğrafya ve din kitapları yayınlandı. Matbaa dünyaya şöhretini akademik kitaplar yayınlamasının yanı sıra baskı kalitesiyle ve hatasız kitap basımıyla duyurdu. Bu kitaplardan yararlanan Muallim Cevdet de matbaanın, "harflerinin güzelliği, metinlerin düzeni, mevzuların iyi seçilişi ve doğru basılış konusunda şöhretli olduğunu" söylüyordu. Bazı yazarlar, eserlerini Saint Lazzaro'da yayınlatabilmek için çoğu zaman masraflarını kendi ceplerinden ödemeye razı oldular. Paris Sefiri Süleyman Paşa 1848'de adayı ziyaret ederek, masraflarını kendisi karşıladığı "*Osmanlı Padişahlarının ve Vezirlerinin Hayatlarından Seçme Hikâyeler*" isimli iki ciltlik Ermeni harfli Türkçe bir kitap yayınlatmıştı. Mıkhitar da 1727'de Ermenice bilmeyen Ermenilerin kendi dillerini daha kolay öğrenmeleri için Ermeni harfli Türkçe bir gramer kaleme aldı. Bu eser, Ermeni harfleriyle basılmış ilk Türkçe eserdi. Ayrıca 1749'da "*Büyük Ermenice Lügat*"i yayınlandı.

27 Nisan 1749'da Saint Lazzaro Adası'nda vefat eden Mıkhitar, hayatı boyunca Katolik inancını Ermeni gelenekleriyle örtüştürmeye çalıştı. Bu misyonunu, "*Ne inancım için ulusumdan, ne de ulusum için inancımdan vazgeçerim*" diye özetliyordu. Ermenileri dördüncü asırda Hristiyanlıkla tanıştıran Surp Kirkor, insanları putperestlikten kurtardığı için "Lusavoriç" yani "Aydınlatıcı" unvanıyla anılır. Mıkhitar'a da milletini cehaletten kurtardığı ve bilinçlendirdiği için "Lusanorok" yani "Yeniden Aydınlatan" unvanı verildi. Başta Katolikler olmak üzere birçok Ermeni tarihçi tarafından da tarikatın kurulduğu 1701 ile 1840 yılları arasındaki dönem "Veradzınunt" yani "Yeniden Doğuş" olarak adlandırıldı. Başta Arakel Babakhanian olmak üzere birçok tarihçi 18. yüzyıl Ermeni tarihinin "Mıkhitar Dönemi" olarak adlandırılması gerektiğini savundu.

Balyan'ın Okul Projesi Hayata Geçirilebilseydi Anadolu'da Hiçbir İmar Sorunu Kalmayacaktı

III. Selim döneminde başlayan reform hareketleri sırasında gerek Avrupalılardan gerekse Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerden birçok zanaatkâr ve tekniker, devletin çeşitli birimlerinde istihdam edildiler. Getirildikleri görevlerde kendini ispatlayarak başarı elde eden birçok isim de bir anlamda hanedanlaşarak ellerinde bulundurdukları mevkileri kendi vârislerine aktardılar. Uzun yıllar, görevlerini, tecrübelerini ve servetlerini babadan oğla intikal ettirebilen ailelerden biri de mimar Balyan Ailesi idi. Kirkor Amira Balyan III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde inşa ettiği kışlarla askeri reformların, Kirkor Amira'nın oğlu Garabed Amira ise Abdülmecid döneminde yaptığı kâgir saraylarla batılılaşmanın izlerini İstanbul'a miras bıraktılar. Tanzimat'a kadar Balyan Ailesi'ne mensup erkek çocuklar, altı-yedi yaşına geldiklerinde evlerinde özel olarak Ermenice, Türkçe, Fransızca, İtalyanca, hesap ve din dersleri alırlardı. 12-13 yaşına kadar devam eden bu eğitimden sonra da babalarının yanında taş taşımaktan başlayarak mimarlığı öğrenirlerdi. Tanzimat'la birlikte evlerde aldıkları özel eğitimler aynı şekilde devam etti. Fakat babalarının

yanında kazandıkları alaylı eğitimin yerini Paris'teki Saint-Barbe, École Centrale ve École des Beaux Art gibi Avrupa'nın önde gelen teknik okulları aldı.

Uzun yıllar babadan oğla mesleklerini devam ettiren Balyan Ailesi'nin son temsilcilerinden Sarkis Balyan da kardeşleri gibi eğitimini Paris'te tamamladı. İstanbul'a döndükten sonra da babası Garabed Amira Balyan'ın yanında çalışarak kendini geliştirdi. 1866'da babasının vefatının ardından "Hassa Mimarı" oldu. 1878'de II. Abdülhamid tarafından "Ser Mimar-ı Devlet" yani imparatorluğun baş mimarı unvanıyla taltif edildi. Büyük bir servete ve nüfuza sahip olan Sarkis Bey, mimarlık alanında büyük bir isim yapmış ailesini bir anlamda kurumsallaştırarak Mart 1873'te Şirket-î Nafıa-î Osmanî isimli bir şirket kurdu. Bu girişimi, Sarkis Balyan'ı devrin aranan mimarı haline getirdi. Zira hem çok büyük bir yapım ekibi kurmuş, hem de o güne kadar ithal edilen yapı malzemelerini kendisi imal etmeye başlamıştı. Bu sayede inşasını üstlendiği binaları diğer mimarlara nazaran daha ucuza mal edebiliyor ve daha kısa bir süre de tamamlayabiliyordu.

İmparatorluğun kurumsallaşmaya giden ilk mimarı olan Sarkis Bey, 1881'de daha büyük bir adım attı. Maarif Nezareti'ne teknik eğitimlerin verileceği bir yatılı yüksek okulun kurulması için başvuruda bulunarak kendi hazırladığı okul yönetmeliğini sundu. Sarkis Bey, yönetmeliği hazırlarken öğrencilik yıllarında kendisinin de devam ettiği Avrupa'nın önde gelen teknik okullarından École Centrale'i referans almıştı. Kuracağı okul dört ana bölümden oluşacak ve eğitim süresi üç yıl olacaktı. Mimarlık, madencilik, inşaat mühendisliği ve kimya bölümlerinin yer alacağı okulda eğitimin ilk senesi hazırlık mahiyetinde olacak ve tüm öğrenciler ortak dersler alacaklardı. İkinci sene de ise alan seçerek uzmanlık eğitimine geçilecekti. Hazırlık okuluna alınacak öğrencilerin 13-16 yaşları arasında olmaları ve Osmanlıcayı iyi bir şekilde yazıp, anlama yeteneğine sahip bulunmaları şarttı. Uzmanlık

eğitimine ise 14-18 yaşları arasında, sağlıklı ve vücutça sağlam öğrenciler seçilecekti.

Okulun öğrenci mevcudu, hazırlık bölümü 100, uzmanlık bölümü de 100 olmak üzere toplamda iki yüz kişi olacaktı. Bu öğrencilerin sadece İstanbul'la kısıtlı kalmaması için her sene bütün vilayetlerden ikişer öğrenci okula gönderilecek ve tüm masraflarını gönderildikleri vilayet karşılayacaktı. Okulun yıllık harcı ise sınıflara göre 25 ila 60 Osmanlı lirası arasında değişiyordu. Hazırlık sınıfının açılmasına müsaade olunmadığı takdirde uzmanlık bölümüne alınacak öğrencilerin Mekteb-i Sultani'den yani bu günkü Galatasaray Lisesi'nden seçilmelerine gayret gösterilecek, okulda teknik öğrenimin yanı sıra ciddi bir Fransızca eğitim de verilecekti. Okulun tüm öğrencileri tek tip bir kıyafet giyecekler, hangi sınıf ve bölümde oldukları ise yakalarına takacakları farklı şeritlerle anlaşılacaktı. Her öğrenci üniformasından kendisi sorumlu olarak kirlettiği takdirde kendisi temizleyecek ve yırtılırsa okulun terzisine tamir ettirecekti. Tüm öğrenciler her sabah erkenden kalkacak, yataklarını düzeltecek, kıyafetlerini hazırlayıp ayakkabılarını fırçalayacak ve vücut temizliklerini soğuk suyla yapacaklardı. Ziynet eşyası takmak, pahalı ve süslü ayakkabılar kullanmak da yasaktı.

Yatılı olacak olan bu okulda, öğretmenler ve hizmetliler de kalacaklar ve yeri geldiğinde kontroller yapacaklardı. Sigara ve içki içmek, kumar oynamak ve roman okumak yasaktı. Öğrenciler boş zamanlarını kütüphanede okuyarak yahut resim ve jimnastik ile meşgul olarak geçireceklerdi. Disiplin suçu işleyenler kesinlikle dayak ve hapis gibi cezalara maruz bırakılmayacaklar, sadece hafta sonu tatilleri iptal edilerek kütüphanede ders çalışacaklardı. Ayrıca tüm öğrencilerin velilerine her ay bir değerlendirme raporu gönderilecek, öğrenci mezun olacağı zaman bu raporlar da dikkate alınacaktı. Yine her ay tüm öğrenciler, okulun doktorları tarafından muayene edilerek raporlar hazırlanacaktı.

Hastalanan öğrenciler hastanelere kaldırılacak ve tüm masrafları okul tarafından karşılanacaktı. Ağır hasta olmayan öğrencilere derslerinden geri kalmamaları için hastaneye ders kitapları ve defterleri gönderilecek, öğrenci istediği takdirde kütüphaneden kitap da getirtebilecekti.

Aileleri İstanbul'da bulunan öğrenciler, cumartesi günleri evlerine gidebilecek ve pazartesi günü okula döneceklerdi. İstanbul'da yakını olmayanlara ise hafta sonunda ders verilmeyecekti. Havanın güzel olduğu pazar günleri öğretmenleriyle birlikte gezintilere çıkılacak, kırlara gidilecek ve musikiyle uğraşanlar varsa müzikli eğlenceler yapılacaktı. Öğretmenler uygun mevsimlerde çocukları denize götürerek yüzme öğreteceklerdi. Teknik derslerin yanı sıra öğrencilere uyguluma dersleri de yaptırılacak, yine öğretmenlerinin nezaretinde madenleri ve inşaat mahallerini ziyaret ederek tetkiklerde bulunacak ve laboratuarlarda çalışacaklardı. Okulun not sistemi sıfır ila 20 arasında olacak ve öğrencinin üst sınıfa geçmesi için en az on puan alması şart koşulacaktı. On puanın altında kalan öğrenci, aynı dersleri sonraki sene bir daha alacak, ikinci sefer de on puan alamazsa okuldan atılacaktı. İstanbul dışından gelen mezunlar, memleketlerine geri dönerek orada çalışacaklar, İstanbullular ise bir memuriyete atanacaklardı.

Sarkis Bey, hazırladığı bu ayrıntılı okul yönetmeliğini Maarif Nezareti'ne sundu. Maarif Meclisi yönetmeliği incelendikten sonra güzel sanatların ve ileri teknolojinin öğretileceği böyle bir okula ihtiyaç olduğunu düşünerek Sarkis Bey'in önerisi kabul etti. Metin, daha sonra Maarif Nâzırı Kâmil Paşa tarafından hükümetin gündemine getirildi. Diğer bakanlar tarafından da sıcak bakılan bu okul fikrinin, özellikle Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi önde gelen birçok isim savunucusu oldu. Metin bir kez de hükümette incelenerek ders programında çeşitli değişikler yapıldı ve okulun dört sene olmasına karar verildi. Sarkis Bey'in tayin ettiği okul harçlarını herkesin ödeyemeyeceği de düşünülerek yıllık harç

bedelleri düşürüldü. Hükümetin hazırladığı nihai metin onaylanarak Maarif Nâzırı Kâmil Paşa tarafından Sultan Abdülhamid'e takdim edildi.

Sarkis Balyan

Eğitimli ve donanımlı insanın azlığı Osmanlı'nın son dönemlerindeki en büyük eksikliklerinden ve giderilmeye çalışılan sorunlarından biriydi. Bunun için II. Mahmud devrinden itibaren gerek Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş, gerekse de Avrupa'dan uzmanlar getirtilip eğitim verdirilmişti. Sultan Abdülmecid devrinde de bir darülfünun yani üniversite kurulması için girişimlerde bulunulmuş; fakat uzun ömürlü bir kurum ve istikrarlı bir eğitim sağlanamamıştı. Birçok meslekte hatta askerlikte bile alaylı yetişmenin yaygın olduğu bir devirde Sarkis Balyan'ın lisan bilen donanımlı mimarlar, inşaat ve maden mühendisleri ile kimyagerler yetiştirecek bir okul kurmaya çalışması büyük bir girişimdi. Fakat daha da önemlisi hazırladığı yönetmelikle tüm Osmanlı vilayetlerinin her sene okula iki öğrenci gönderme zorunluluğunu koyması ve öğrencinin kendi memleketinde çalışmak zorunda bırakılması, bütün vilayetlerin her yıl iki mühendis kazanması anlamına geliyordu. Üç kıtaya yayılmış bir imparatorluğun başkentinde bile uzmanlara ihtiyaç duyulan bir devirde vilayetlere her sene iki mühendis gönderilebilmiş olsaydı, bu gün birçok ilde imar sorunu yaşanmazdı.

Sarkis Balyan, bu güzel hareketin sonunu getiremedi. 1882'de projenin Sultan Abdülhamid'e verilmesinden kısa bir süre sonra

isminin bir yolsuzluğa karıştığı ortaya çıkınca Fransa'ya iltica etmek zorunda kaldı. Dokuz yıl kadar Paris'te yaşadı ve 1891'de İstanbul'a döndüğünde eskisi gibi saygın ve aktif bir hayat süremeyerek Kuruçeşme'deki evinde inzivaya çekildi. Bu okul projesi ise bir daha hiç gündeme gelmedi. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan yönetmelikten birkaç sene öncesine kadar haberdar bile değildik. Sarkis Balyan'ın bu büyük projesinden haberdar olmamızı, yakın bir zamanda tasnif edilerek araştırmacılara sunulan yönetmeliği günışığına çıkartan Ahmet Ersoy sağladı.

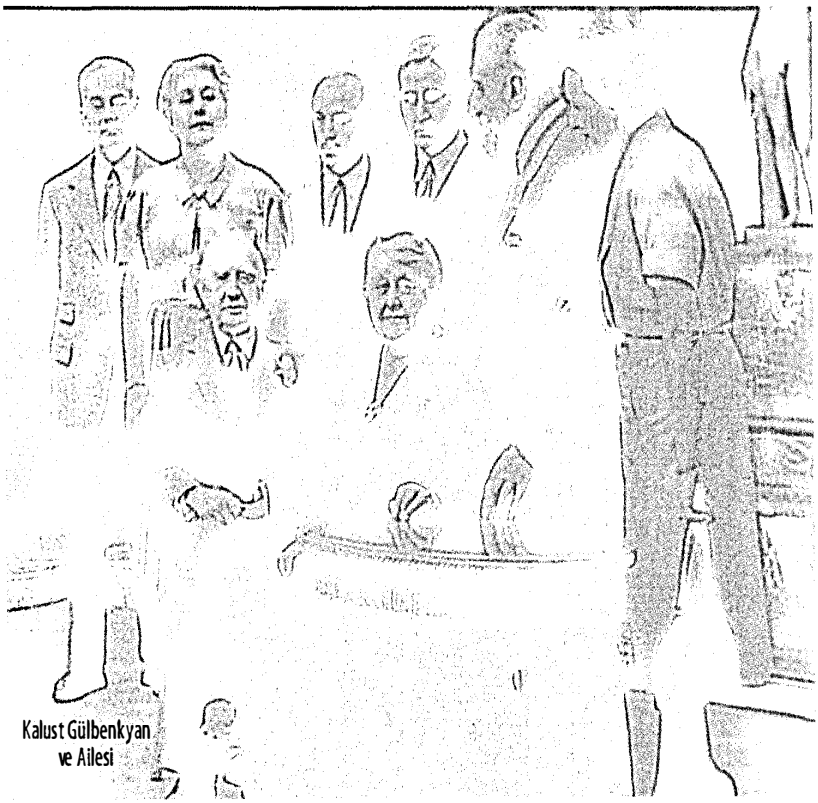
"Ben Doğuluyum, Haremimi Göremezsiniz" Diyen Üsküdarlı "Bay Yüzde Beş" Kalust Gülbenkyan'ın Esrarlı Hayatı

Gülbenkyan ailesi, Ermeni kültürü ve tarihi araştırmacısı Kevork Pamukciyan'a göre; kökleri Bizans'a kadar uzanan asil bir sülaleydi. Aileye adını veren kişi, 958'de bir krallık halini alan "Vaspurakan"ın yani Van Ermeni Prensliği'nin komutanlarından 656'da Şam'da vefat eden Teotoros Rıştuni'nin oğlu Kumandan Vart-Bardik idi. Sonrasında "Gülbenkyan" şekline dönüşen ailenin esas ismi "Gülbegyan"dı. Bu aile ismi, "Vart-Badrik"in Türkçe karşılığı olan "Gül-Beg"den türetilmişti. "*Gülbenkyanların İzinde*" isimli bir kitap hazırlayan Edhem Eldem ise aile isminin Farsçadan Türkçeye geçen ve "yüksek ses" anlamına gelen "gülbank" kelimesinden türetilmiş olabileceğini savunmaktadır.

1021'de Van'ın Bizans'a teslimi ve Van Ermenileri'nin Sivas'a gelmesiyle birlikte Gülbenkyan Ailesi de göç etti. Bir müddet Talas'ta ikamet eden aile, 18. yüzyılda İstanbul'a gelerek Üsküdar'daki Selamsız Mahallesi'ne yerleşti. İleride uluslararası petrol sanayinin öncülüğünü yapacak ve tarihe "Bay Yüzde Beş" olarak geçecek olan Kalust Gülbenkyan, 29 Mart 1869'da Acıbadem Caddesi'ndeki 369 numaralı evde Tüccar Sarkis Gülbenkyan

ile Diruhi Hanım'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Çocukluk yıllarının Kadıköy'de geçmesinden dolayı ilköğrenimini, bu semtteki Aramyan-Uncuyan Okulu'nda tamamladığı söylenir. Birçok kaynakta eğitimine Kadıköy'deki Saint Joseph Koleji'nde devam ettiği kayıtlıysa da okulun arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda bu bilginin doğru olmadığı kanıtlanmıştır. Lise çağlarında Marsilya'da bulunduğu ve eğitimini burada tamamladığı kesindir; ama hangi okuldan mezun olduğu bilinmemektedir. Gülbenkyan, eğitimine daha sonra Londra'daki King's Collage'da devam etti ve 7 Temmuz 1887'de "Mühendislik ve Uygulamalı Bilimler" bölümünden mezun oldu.

Öğrencilik yıllarından itibaren petrol yatakları üzerine çalışmalar yapan Kalust Gülbenkyan, petrolün ileride dünyanın en büyük

Kalust Gülbenkyan ve Ailesi

enerji maddesi olacağını öngörerek 1890-1891'de Kafkasya'ya bir araştırma seyahati yaptı. Bakü'deki petrol kuyularında ve petrol olması muhtemel bölgelerde incelemelerde bulundu. Bu çalışmaları daha sonra *Revue des deux Mondes* dergisinde "Bakü Petrol Yatakları Hakkında Bir Makale" isimli yazısıyla tüm dünyaya duyurdu. Aynı sene "*Transkafkasya ve Apşeron Yarımadası*" isminde bir kitabı yayınlandı. Roland Barellies'in hatıralarında bahsettiğine göre; henüz 22 yaşında olmasına rağmen büyük başarılara imza atan Kalust Gülbenkyan, Sultan Abdülhamid'e yakın isimlerden Hazine-i Hassa Nâzırı Agop Paşa'nın dikkatini çekmeyi başardı. Padişaha "Petrol Uzmanı" olarak takdim edilen Gülbenkyan, Agop Paşa'nın danışmanlığını yaptı ve padişaha arz edilmek üzere Mezopotamya'daki petrol yatakları ile ilgili bir rapor hazırladı. Agop Paşa'nın 7 Eylül 1891'deki ani vefatı, Kalust Gülebenkyan ile Osmanlı sarayı arasındaki ilişkilerin kopmasına neden oldu.

Bu sırada Sirkeci'deki Gülbenkyan Han'da ihracatla uğraşan babasının yanında çalışmaya devam eden Kalust Gülbenkyan, Bakü petrollerinin imtiyaz sahibi Aleksandr Mantaşof'un İstanbul temsilcisi Dikran Gümüşgerdan ile görüşerek petrol konusundaki bilgisini arttırmaya çalıştı. 1891'de Londra'da, Saint George's House'da kardeşleriyle birlikte ithalat ve ihracat yapan bir şirket açtı. 12 Haziran 1892'de de yine Londra'da, Tüccar Hovhannes Eseyan'ın kızı Nıvart Hanım ile evlendi. Üç sene kadar devam eden Londra'daki şirketi babası Sarkis Gülbenkyan'ın 13 Ocak 1893'teki vefatından sonra tasfiye etmek zorunda kaldı. 1894'te iki kardeşiyle birlikte İstanbul'da "Sarkis Gulbenkian Fils" yani "Sarkis Gülbenkayan Mahdumları" şirketini kurdu. 1895'te İngiliz-Hollanda Petrol Şirketi "Shell"in müdürü Henri Deterning ile temas ederek bazı girişimlerde bulundu. Bu temas, ileride büyük bir iş birliğine dönüştü ve bu sayede Irak'ta yeni petrol yataklarının bulunmasına imkân sağladı. Petrol piyasasını yakından

takip eden ve başta Shell olmak üzere birçok şirketi yönlendiren Kalust Gülbenkyan'ın başarılı olduğu diğer bir alan ise antika sektörüydü. Çok zengin bir koleksiyona sahip olan Gülbenkyan 1896'da Londra'ya giderek 1897'de kardeşleriyle birlikte "C. and G. Gulbenkian & Co. Carpet Department" isminde bir başka şirket kurarak antika halı ticaretine girdi.

1901'de İstanbul ve Londra'daki şirketlerdeki hisselerini kardeşlerine satarak tamamıyla petrol sektörüne yöneldi. Kalust Gülbenkyan büyük bir öngörüyle bu kararı vermiş olacak ki, altı yıl sonra 1907'de bıraktığı her iki şirket de büyük borçlar altında ezilerek iflas etti. Gülbenkyan ise bu dönemde daha da güçlendi. Damadı Kevork Esayan'a göre; on sene içerisinde büyük bir servet ve bir eşi daha olmayan zengin bir koleksiyon vücuda getirdi. Kalust Gülbenkyan, iş dünyasında herkesin çekindiği bir isimdi. Zira insanlar onun hakkında çok az şey biliyordu. Hiç kimseyle görüşmüyor, ortalarda fazla görünmüyor, kim için çalıştığı tam anlamıyla kestirilemiyor ve evinde son derece kapalı bir hayat yaşıyordu. 1902'de kendisine 24 saat içinde İngiliz vatandaşlığı verilmesi, hakkında fazla bir bilgi olmayan bu adamı bir kat daha esrarengiz kılmıştı. Tevfik Paşa, 1909'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra sefiri olunca Gülbenkyan'ı elçiliğin mali ve ticari danışmanlığını yapması için ikna etti. Ağustos 1910'da da Paris Elçiliği'nin danışmanlığını üstlendi. İki sene kadar bu görevlerini sürdükten sonra 1912 Eylül'ünde istifa etti, Osmanlı idaresi de bu görevlere başka bir ismi tayin etmek yerine danışmanlık makamını feshetmeyi daha uygun buldu. Temmuz 1914'te tekrar bu görevleri kabul etmesi rica edildiyse de I. Dünya Savaşı'nı bahane ederek reddetti.

1900'de Irak'ta yeni petrol yataklarını gün yüzüne çıkaran Gülbenkyan, bölgede geniş araziler satın almış ve İngilizlerin de bölgeye ilgi duymasını sağlamıştı. Kısa sürede petrol yataklarının bulunduğu arazilerin dörtte üçü İngilizlerin eline geçti. 1912'de Irak

petrollerinin işlenmesi için Osmanlı'nın da yüzde 35 ortağı olduğu "Türk Petrol Şirketi" kuruldu. Gülbenkyan, bu şirketin de yüzde 15 ortağıydı. Türk Petrol Şirketi kısa sürede gelişerek büyük karlar elde edince İngiliz ve Alman kuruluşları şirketin hisselerini satın almaya başladılar. Bunun üzerine Kalust Gülbenkyan'ın yüzde 15 olan hissesi yüzde 5'e düştü. Gülbenkyan, elinde her zaman yüzde 5'lik bir hisse bulundurduğu ve yaptığı aracılıklardan da yüzde 5 komisyon aldığı için tarihe "Bay Yüzde Beş" olarak geçti.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Musul'un Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak yeni kurulan Irak'a dâhil edilmesini yakından takip etti. Gözlemci olarak Türk-Irak sınır belirleme komisyonlarına katıldı ve bundan sonra izleyeceği stratejisini buna göre çizdi. Amerika'nın Ortadoğu petrollerine ilgi göstermeye başladığını görünce, Amerika ile diğer devletler arasında müzakereyi sağladı ve tarihe "Kızıl Hat Anlaşması" olarak geçen petrol sözleşmesini hazırladı. Tüm devletler konunun uzmanı olarak Kalust Gülbenkyan'ı tanımak zorunda kalıyordu, kendisi de "*Bunlar, benim 1914 yılından beri bildiğim, doğduğum ve hizmet ettiğim ülkenin sınırlarıdır. Konuyu benden iyi bilen varsa konuşsun*" diyerek sahip olduğu konumu gösteriyordu. Bu görüşmeler neticesinde, daha sonra "Irak Petrolleri" adını alan Türk Petrol Şirketi'nin 1925'te uluslararası bir imtiyaz kazanmasını sağladı. Bundan başka Amerikan ve Rus petrol sanayini bir araya getirdi ve Royal Dutch Shell şirketinin kuruluşunda da rol aldı.

Sahip olduğu eski eser koleksiyonunu her geçen gün biraz daha genişleten Kalust Gülbenkyan'ın minyatür, el yazmaları, halı, çini ve yağlı boya tablolar başta olmak üzere son derece zengin bir özel müzesi vardı. Topladığı 6000 parçalık sikke koleksiyonu, dünyada tekti. Koleksiyonunu müze haline getirmeyi hayal eden Gülbenkyan, ilk olarak Üsküdar'ı düşündüyse de Türk hükümetinden olumlu bir cevap alamadı. Gülbenkyan'ın koleksiyonu, 1963'te, vefat ettiği şehir olan Lizbon'da müze haline getirildi.

Devrinin en büyük zenginlerinden olan Gülbenkyan, dünya Ermenilerinin hamisi rolünü de üstlendi. 1930 ile1932 yılları arasında Kahire'deki Ermeni Hayırsever Kurumu'na başkanlık etmesinden başka elinden geldiğince her yere yardım göndermeye çalıştı. Birçoğu gizli olarak yapılan bu yardımlardan bilebildiklerimiz, 1906'da Surp Pırgiç Hastanesi'ne yaptırılan Gülbenkyan Bölümü, 1922'de Londra'da inşa edilen Surp Sarkis Kilisesi, 1929'da Kudüs'te vücuda getirilen Gülbenkyan Kütüphanesi'dir. Ayrıca Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nin onarımı içinde maddi yardımlarda bulundu ve mirasından Ermenistan'daki Eçmiyadzin Manastırı için 400 bin dolar ayırdı. Yine vasiyeti uyarınca Sirkeci'deki Selamet Han da Yedikule'deki Surp Pırgiç Hastanesi'ne bırakıldı.

Kalust Gülbenkyan'ı tarihçiler ve araştırmacılar için çekici kılan, onun ticari başarılarından, büyük koleksiyonundan ve hayırseverliğinden çok gizemli yaşantısı oldu. Gülbenkyan, dünyanın en kanlı piyasasında rahatlıkla işlerini hallediyor, hiçbir resmi sıfatı bulunmayan sade bir vatandaş olarak devletler arasında müzakerecilik üstleniyor ve serveti her geçen gün artıyordu. Bununla birlikte evinde, karısı ve çocuklarıyla birlikte sade bir aile babası hayatı yaşıyor, pek kimseyle görüşmüyor, fotoğraf çektirmiyor ve gazetecileri kesinlikle kabul etmiyordu. Ortadoğu'daki petrol ilişkilerini konu alan bir kitabın yazarı olan Esad Bey, eserinde onun bu bilinmezliğini şöyle özetliyordu:

> "Kalust Sarkis Gülbenkyan, zamanımızın en gizemli insanıdır. Lawrence'tan, Basil Zaharoff'tan bile daha gizemlidir. İşi, geçmişi ve bugüne dek korumayı başardığı ünlü servetinin kökeni konusunda fazla bir şey bilmiyoruz. Rusya'da, Asya'da, Amerika'da kısacası Shell'in adının duyulduğu her yerde Gülbenkyan'ın esmer yüzü görülür, serveti büyür. Evi Paris'te, Étoile yakınlarındaki bir saraydır. Shell'in en korkulan gizli ajanıdır ve bir süre sonra, Shell mi ona gizli görevler verir yoksa o mu Shell'i yönetir, anla-

şılmaz olur. Karanlık bir güce sahiptir ve bunu Doğu'da olduğu kadar Batı'da da başarıyla kullanır. Paris'teki bakanlıklarda olduğu kadar Boğaziçi saraylarında da el üstünde tutulur..."

Kalust Gülbenkyan'ın 130. doğum günü münasebetiyle hazırlanan "*Bir adam ve başarıları*" isimli kitapta ise Gülbenkyan şu şekilde anlatılır:

"Yarı efsanevi ketumluğu sayesinde, rakiplerinin kıskançlık dolu bakışlarından uzak, en iyi anlaşmaları yapabildi, rakipleri ise koleksiyoncunun iş bitirme hızına ağızları açık bakakaldılar. Bu huyunun ötesinde bir esrar perdesinin ardında gizlenir, insan içine girmekten kaçınması da bu esrarlı havasını pekiştirirdi. Reklamdan, basından ve fotoğrafçılardan vebadan kaçar gibi uzak dururdu. Kendine bu kadar güvenmesine, enerjisine ve güçlü kişiliğine rağmen utangaç, hassas ve gergindi. Yoğun bir iç hayatı olan, doğayı, güzel manzarayı, ağaçları, çiçekleri ve havyaları seven, içine kapalı bir insandı."

Damadı Kevork Eseyan'ın kaydettiği şu anekdot onun ne derece kapalı bir hayat yaşadığını ve dostlarına bile mesafeli yaklaştığını göstermeye yetecekti:

"Mösyö Gülbenkyan, evinden pek çıkmayan bir adamdı ve çok yakın dostlarını bile evine nadiren çağırırdı. Bir gün, böyle sırlarla çevrili yaşamasını şaşkınlıkla karşılayan ve alınan bir dostuna, kendisinin Doğulu olduğunu ve Doğuluların haremlerindeki kadınları başkalarına göstermekten hoşlanmadıklarını söylemişti."

1892'de Nıvart Hanım ile evlenen Kalust Gülbenkyan'ın 1896'da İstanbul'da Nubar Sarkis isminde bir oğlu ve 1900'de Londra'da Rita isminde bir de kızı dünyaya geldi. 1940'a kadar

Paris'te yaşayan Gülbenkyan ailesi, Fransa'nın Almanlar tarafından işgali üzerine Pétain-Laval hükümetiyle birlikte Vichy'ye yerleşti. Aile, 1942 Nisan'ında Lizbon'a taşındı ve Nıvart Gülbenkyan 1952'de, Kalust Gülbenkyan ise 20 Temmuz 1955'te burada vefat etti. 1960'ta Lizbon'da kurulan, Paris'te ve Londra'da da şubeleri olan Gülbenkyan Vakfı bu gün de dünyanın birçok yerine yardımlarda bulunmakta, akademik çalışmaları finanse etmekte ve öğrencilere burslar sağlamaktadır.

Bulgaristan Bizden Bir Diplomatik Davet İnadı ve Protokol Kavgası Yüzünden Ayrılıp Bağımsız Olmuştu

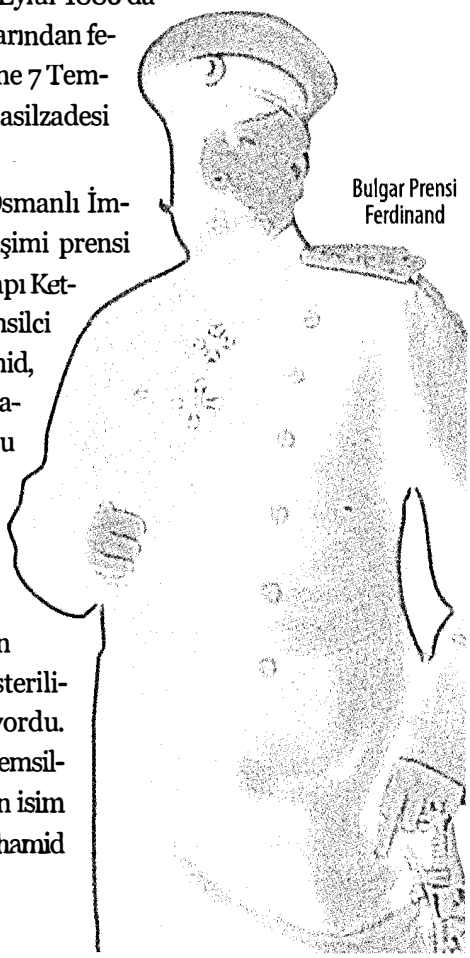
Osmanlı İmparatorluğu'nda halk, mensup olduğu millete göre değil, dini inançlarına göre sınıflandırıldı. Bu sisteme göre; Rum Patrikhanesi sadece Rumlardan değil, Osmanlı tebaası tüm Ortodokslardan mesuldü. Sorumluluğundaki cemaatlerin dini ihtiyaçlarını karşılamak, çocuklara eğitim imkânı sağlamak patrikhanenin göreviydi. Bunun dışında patrikhanenin sorumluluğundaki kimseler medeni hukukla ilgili anlaşmazlıkları olduğunda da patrikhaneye bağlı cemaat mahkemelerine başvururlardı. Söz konusu sisteme göre; Bulgarlar da Rum Patrikhanesi'nin sorumluluğundaki halklardan biriydi. Fakat 18. yüzyılla birlikte patrikhane, Bulgarlara büyük baskılar yapmaya başladı. 1767'de patrikhanenin aldığı kararla tüm Bulgaristan'ın dini merkezi olan Ohrida Piskoposluğu lağvedildi. 1800'de ise Bulgarca konuşmak, öğretmek, okumak yasaklandı. Evlerde bulunan Bulgarca bütün eserlere el kondu. Kiliselerde hiçbir şekilde Bulgarca ayin yapılmayacak ve vaazlar verilmeyecek, okullarda da çocuklara Rumca öğretilecekti. Tırnova Katedrali'nde eski Bulgar Patriklerine ait elyazmaları kütüphanesi Rum din adamları tarafından merasimle yakılarak, Bulgarlar tam anlamıyla bir asimilasyona maruz kaldılar.

Bu dönemde "Bulgar" kelimesi insanları aşağılamak için "Köylü" anlamında kullanılan bir söze dönüştü. Halkın üzerinde öyle büyük bir baskı vardı ki, insanlar Bulgar olduklarını söylemeye utanıyorlardı. Patrikhanenin bu baskıcı tutumu ve asimilasyon politikası, Bulgar milli bilincinin doğmasına ve gelişmesine imkân tanıdı. Rum din adamlarının baskılarına karşı Bulgar din adamları ve aydınları da halkın milli bilincinin gelişmesi ve diline dört elle sarılması için birbiri ardına kitaplar kaleme aldılar. Bu kitapların ilk örneği 1762'de Paisii adındaki bir keşişin kaleme aldığı "*Bulgar Halkının Çarlarının ve Azizlerinin Tarihi*" isimli eseriydi. Kitabın önsözü, "*Ey Bulgar, ecdadını öğren, dilini tanı... Ben bütün Bulgarlara bizim milletimizin de şanlı bir millet olduğunu göstermek için bu tarihi yazmak zahmetine girdim*" diye başlıyor ve bitirirken de, "*Bulgar, gaflete düşme, dilini ve neslini öğren, onları takdir ve tazim et*" deniyordu.

Bulgarlar ve Rumlar arasındaki çekişme uzun yıllar devam etti. Ama ne yazık ki, bu kavga sadece kitap telifi ve dil eğitimiyle sınırlı kalmadı. Tek çıkar yolu Rum Patrikhanesi'nden ayrılarak milli kiliselerini kurmakta gören Bulgar halkı bu emeline ulaşabilmek uğruna silaha sarıldılar. Uzun yıllar birçok isyan ve kanlı olaylar yaşandı. 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte ümide kapılan Bulgarlar, 1848'de Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya bir heyet göndererek Rum Patrikhanesi'nden ayrı, milli bir kilise kurmak için başvuruda bulundular. Her iki tarafı da memnun etmeye çalışan Reşid Paşa kiliseye izin vermemekle birlikte İstanbul'un Fener semtinde bir "papaz evi" kurulmasına müsaade etti. Böylece Bulgar Eksarhlığı'nın temelleri atılmış oldu. Bu izin de iki millet arasındaki husumeti bitirmeye yetmedi. 1860'ta Bulgar din adamları artık Rum Patrikhanesi'ni tanımadıklarını Babıâli'ye bildirdiler. 11 Mart 1870'te ise Sultan Abdülaziz'in verdiği fermanla Rum Patrikhanesi'nden resmen ayrıldılar. Balkanlar'da Bulgarlar nüfusun yoğun olduğu bölgeler

belirlenerek buralar Bulgar Eksarhlığı'nın sorumluluğuna bırakıldı. Fermanın onuncu maddesi Bulgar Eksarhlığı'nın sorumluluk alanını çiziyordu. Ama, Osmanlı'nın eksarhlığın sınırlarını belirlerken fark etmediği bir şey vardı, o da esasında geleceğin Bulgaristan'ının sınırlarını çizdiğiydi.

1878'deki Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'a özerklik tanındı. Bundan böyle Bulgaristan'ın ayrı bir anayasası olacak ve bu özerk devlet bir meclis ve meclisin tayin edeceği bir prens tarafından idare edilecekti. Bulgaristan Meclisi'nin kararı uyarınca Bulgar tahtına ilk olarak 29 Nisan 1879'da Rus Çarı'nın yeğeni Prens Aleksandr oturdu. 7 Eylül 1886'da Prens Aleksandr'ın tüm haklarından feragat etmesi üzerine de yerine 7 Temmuz 1887'de bir Avusturya asilzadesi olan Prens Ferdinand geçti.

Bulgar Prensi Ferdinand

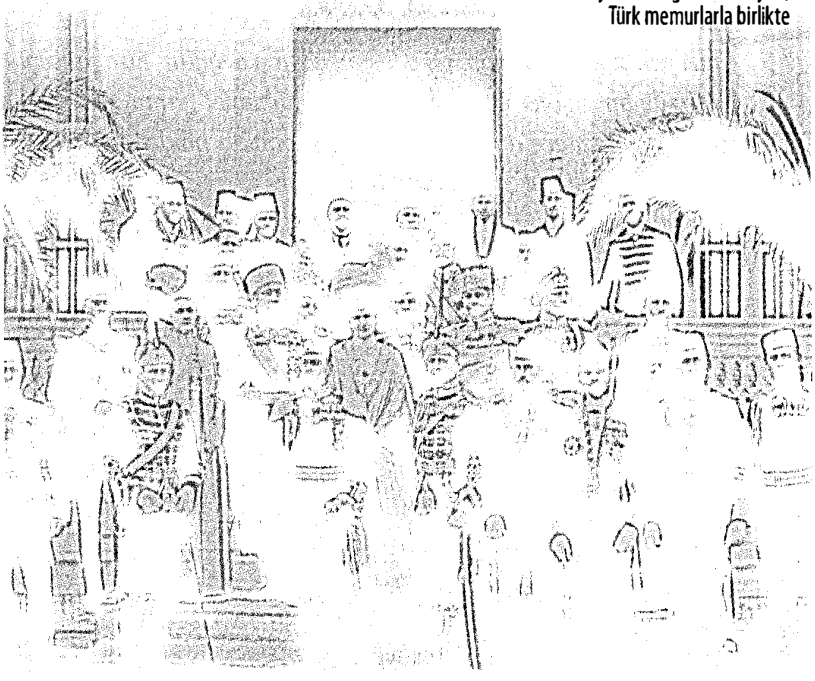
Özerk Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iletişimi prensi İstanbul'da temsil eden ve "Kapı Kethüdası" olarak anılan bir temsilci sağlıyordu. Sultan Abdülhamid, Bulgaristan'ın Osmanlı'ya pamuk ipliğiyle bağlı olduğunu çok iyi bildiğinden Bulgar prensine karşı son derece lütufkâr davranıyordu. Prensin İstanbul'daki temsilcisine ise Avrupalı bir devletin büyükelçisi gibi hürmet gösteriliyor ve protokolde yer veriliyordu. Bulgaristan'ın İstanbul'daki temsilcileri arasında en çok sivrilen isim İvan Keşof oldu. Sultan Abdülhamid

ve devrinin önde gelen isimleriyle yakın ilişkiler kuran Keşof kısa sürede herkesin takdirini ve sevgisini kazanmayı başardı. Öyle ki dönemin gazeteleri kendisinden bir büyükelçi gibi "Son Ekselans" diye bahsediyorlar, Başmabeyinci Tahsin Paşa da "*Yıldız Hatıraları*"nda, Türk-Bulgar ilişkilerinin iyileşmesinde Mösyö Keşof'un büyük katkıları bulunduğunu savunuyor ve tam bir Türk dostu olduğunu vurgulayarak kendisinden hürmetle bahsediyordu. Sultan Abdülhamid'e gönderdiği mektuplarda "Köleniz Müşir Ferdinand" diye imza atan Bulgar Prensi ise Avusturya, İngiltere ve Rusya ile temaslarda bulunarak bağımsızlığını ilan etmenin yollarını arıyordu. Prensin annesi de Avusturya sarayında açıkça, "*Oğlumun başında Bulgar Krallığı tacını görmeden Allah canımı almasın*" diyordu. Prensin İstanbul'daki temsilcisi Keşof da Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi için bir bahane arıyordu.

Keşof, aradığı bu fırsatı bir defasında yakaladı. Serez'deki bir Bulgar şirketi Prens Ferdinand'ın doğum günü nedeniyle ikametgâhına Bulgar bayrağı asmıştı. Şirketin resmi kayıtlarda olmadığı anlaşılınca, bayrak polis tarafından indirilip bayrak direği söküldü. Polis, Bulgarların iddialarına göre de Prens'in armasını yere atarak çiğnemişti. Bunun üzerine şirketindeki Bulgar bayrağı indirilen kişi Serez Mutasarrıflığı'na prensin armasına hakaret edildiğini öne sürerek şikâyette bulundu; fakat bu şikâyet de fazla önemsenmedi. Bu olayı ilişkilerin koparılması için bir fırsat olarak gören Keşof, vakit geçirmeden Babıâli'ye bir nota vererek prensin armasına hakaret eden polisin görevden alınmasını, bayrak ve armanın yeniden asılmasını ve bayrağı kaldırılan Serez'deki Bulgar'dan özür dilenmesini talep etti. Sadrazam Said Paşa olayı fazla önemsemeyerek geçiştirmeye çalışınca, Yıldız Sarayı'na giden Keşof olayın halledilmemesi halinde ertesi akşam Sofya'ya geri döneceği tehdidinde bulundu. Said Paşa'nın devam eden kayıtsızlığına karşı Keşof'un İstanbul'u terk ederek Bulgaristan'ın

İngiltere ve Rusya'ya meyletmesinden çekinen Sultan Abdülhamid, kargaşaya son vermek üzere temsilciyi Yıldız Sarayı'na davet ettirdi. Başmabeyinci Tahsin Paşa ile görüşen Bulgaristan temsilcisine, işyerindeki bayrağı indirilen kişinin Bulgaristan'a bağlı bir tüccar olarak resmi başvuruda bulunup bulunmadığı soruldu. Keşof'un böyle bir başvurunun yapılmadığını kabul etmesi üzerine de bu kişinin Babıâli'ye başvurup resmi işlemlerinin halledildikten sonra bayrak ve armanın tekrar yerine asılacağı güvencesi verilerek mesele kapatıldı.

İlk girişimde başarısız olan Keşof için Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, Eylül 1908'de yeni bir fırsat doğdu. Sultan Abdülhamid'in doğum günü nedeniyle Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa Ayaspaşa'daki konağında büyük bir ziyafet veriyordu. Bu ziyafete İstanbul'daki tüm elçiler ve temsilciler de davet edilmişti. Yalnız Keşof'a davetiye gönderilmemişti. İlk başta ne olduğunu anlayamayan Keşof, tüm elçilerle görüşüp hepsine davetiye gönderildiğini

Yıldız Sarayı'nda Bulgaristan Heyeti, Türk memurlarla birlikte

öğrendikten sonra durumu Başteşrifatcı Galip Paşa'ya anlattı. Paşa ise "*Ben haberdar değilim; fakat sizin davet edileceğinizi zannediyorum*" cevabını verdi. Hemen Tarabya'daki konutuna dönen Keşof, Sofya'yı durumdan haberdar ederek kendisine davetiye gönderilememesi halinde bu durumun bahane edilerek ilişkilerin kesilebileceğini bildirdi. Ertesi günde davetin sahibi Tevfik Paşa'ya giderek niye davet edilmediğini sorunca şaşkına dönen paşadan "*Nasıl olur? Gönderilmesi lazımdı. Her halde gönderilmiştir, elinize geçmemiştir*" cevabını aldı.

Bir gün daha bekleyen Keşof, 17 Eylül Perşembe günü Sadrazam Kâmil Paşa'ya giderek niçin davet edilmediğini sordu. Kâmil Paşa da açık sözlü davranarak, "*Evet siz davet edilmeyeceksiniz, sebebini de pekâlâ tahmin edebilirsiniz. Bulgaristan, Türkiye'ye tabi bir devlettir. Hâlbuki ziyafet yabancı devletlerin elçileri şerefine veriliyor*" cevabını verdi. Bunun üzerine Keşof, Alman İmparatoru İstanbul'a geldiği zaman verilen ziyafete Bulgaristan Kapı Kethüdası Mösyö Markof'un da çağırıldığını ve bundan sonra Bulgaristan temsilcilerinin protokole katılmalarının bir temayül halini aldığını hatırlattı. Kâmil Paşa ise "*Şahsınızı pek ziyade severim. Bu şahsınıza karşı değildir. Size şahsen evimde bir ziyafet verebilirim. Fakat hükümet namına verilen resmi ziyafetlere davet edemem. Kırılmakta haklısınız; fakat memlekette büyük bir inkılâp oldu, idare tarzı değişti. Eskiden davetler saraydan yapılırdı; ama şimdi Babıâli yapıyor*" diyerek Keşof'u ertesi hafta cuma akşamı evine, şerefine vereceği özel bir ziyafete davet etti.

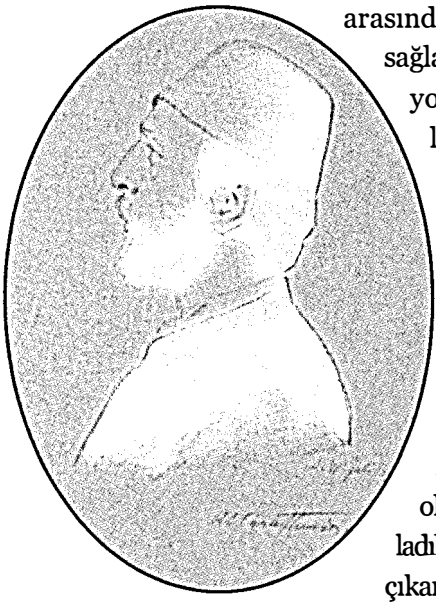
Bu durumu kullanabileceğinden emin olan Keşof ise "Ertesi güne kadar davet edilmezse İstanbul'u terk edeceğini" söyledi. Hâlbuki bu bir blöftü, Keşof, davet edilmezse İstanbul'u terk etmek üzere Sofya'dan bir emir almamıştı. Keşof'un bu tehdidini önemsemeyen Kâmil Paşa, "*Bu sizin bileceğiniz şey, ne yazık ki davet edilmenize imkân yok*" diyerek görüşmeyi sonlandırdı. 18

Eylül 1908 Cuma akşamı Keşof, İstanbul'u terk etti. Ertesi gün Tevfik Paşa'nın konağında büyük ziyafet verilirken o Sofya'ya varmıştı. Sadrazam Kâmil Paşa, Keşof'un İstanbul'u terk etmesini fazla önemsemiyor, "*Nasıl olsa bizi bir barıştıran bulunur*" diyerek ilişkilerin kısa sürede düzeleceğini söylüyordu. Ama Kâmil Paşa'nın düşündüğü gibi olmadı. 23 Eylül'de Viyana'ya giden Prens Ferdinand, Avusturya'nın başkentinde "Bulgaristan Kralı" olarak karşılandı. Avusturya'nın da desteğini aldıktan sonra 4 Ekim'de bağımsızlığını ilan ederek Sofya'da "Bulgaristan'ın ve Doğu Rumeli'nin Çarı" olarak taç giydi. Prens Ferdinand, Bulgaristan Çarı olarak yaptığı ilk konuşmasında, "*Türkiye ve Bulgaristan özgür, birbirinden ayrı ve bağımsız yaşayarak dostluk münasebetlerini takviye edecek şartlara kavuşmuş ve kendi memleketlerinin iç huzurunu sağlayacak duruma gelmiş bulunuyorlar*" diyordu.

Babıâli, Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımadı; ama tüm dünyanın tanıyıp kendisinin yalnız kalması üzerine daha sonra bir miktar tazminat karşılığında tanımaya mecbur kaldı. *Cumhuriyet* gazetesi muharrirlerinden Kemal Salih Bey, Bulgaristan'ın yıllar sonra başbakanlığını yapan Keşof'a, "*Peki, bu hadise olmasaydı krallık ilan edilmeyecek miydi?*" diye sorduğunda Keşof gülerek, "*Şüphesiz ki günün birinde bu iş olacaktı. Fakat iki sene sonra mı, beş sene mi, on sene sonra mı, bilemezdik. Ziyafet hadisesi, bağımsızlığımızı daha çabuk kazanmamızı sağladı*" diyecekti.

Avrupa'nın "Gayrimüslimlere Baskı" İddialarına En Başta Ortodoks Bir Rum Olan Karateodori Paşa Karşı Çıkmıştı

1876 senesi, Osmanlı tarihinin en zorlu yıllarından biri idi. Uzun zamandır dış borçlarla geçinen imparatorluk, o yıl artık borçlarının faizini bile ödeyemez hale gelerek resmen iflasını açıkladı. Yine o yıl içerisinde Sultan Abdülaziz, askeri bir darbeyle tahtından indirildi. Yerine gelen V. Murad akıl sağlığını kaybederek tahtta üç ay kalabildi ve yerini II. Abdülhamid aldı. Bir yıl içerisinde üç padişah gören imparatorluk siyasi kargaşanın yanı sıra bir de Bosna-Hersek ve Bulgaristan isyanları, Sırbistan ve Karadağ savaşları ile mücadele ediyordu. İç problemlerin yanı sıra Osmanlı'nın eli dışarıda da sağlam değildi. Avrupalı devletler, Balkanlar'daki isyan ateşini ve gayrimüslimlere baskı yapıldığını gerekçe göstererek ıslahat istiyor, Rusya da aynı bahaneyle, en zayıf anındaki Osmanlı'ya savaş ilanı için sabırsızlanıyordu. Avrupalı devletlerle uzlaşmaya varılması için 23 Aralık 1876'da Kasımpaşa'da Tersane Konferans'ı toplandı ve daha görüşmeler başlamadan atılan toplarla Meşrutiyet'in ilan edildiği duyuruldu. Böylece Osmanlı'nın artık anayasa ile idare edilen bir hukuk devleti olduğu, dolayısıyla Avrupalıların önerdiği ıslahatların ve imparatorluğun vatandaşları

Aleksandr Karateodori Paşa

arasındaki eşitliğin kendiliğinden sağlanacağı gösterilmek isteniyordu. Ama konferansa katılanlar Meşrutiyet'in ilanına "çocuk oyuncağı" diyerek önemsemediler.

Konferansta bu başarısız girişimin ardından uzlaşma sağlanamayınca Avrupalı Devletler 31 Mart 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine olan Londra Protokolü'nü imzaladılar. Osmanlı'nın, Balkanlar'dan çıkarılmasını ön gören bu protokole sert bir nota ile cevap verildi. Notayı kaleme alarak Avrupalı devletlere karşı Osmanlı'nın haklarını savunan kişi, Ortodoks bir Rum olan Hariciye Müsteşarı Aleksandr Karateodori idi. Yazdığı metin, öncelikle Meclis-i Mebusan'da okunmuş ve çoğunluk tarafından takdirle karşılanmıştı. Hariciye Nâzırı Safvet Paşa ise bu sert üslubun Rusları daha da öfkelendireceğinden korkuyor ve başka bir metnin kaleme alınmasını tavsiye ediyordu. Safvet Paşa'nın korktuğu son gelmekte fazla gecikmedi. 23 Nisan 1877'de Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Türk tarihine "93 Harbi" olarak geçen ve her iki tarafın da büyük can ve mal kaybettiği savaşta Osmanlılar mağlup oldular. Rus ordusu Yeşilköy'e kadar ilerleyip burada ordugâh kurdu, İstanbul'u işgal etmek için Saint Petersburg'dan emir beklemeye başladı. Fakat daha ileri gidemeyeceğinin farkında olan Çar, Osmanlı ile barış masasına oturdu.

Rusya ile imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na göre; Osmanlı Devleti Balkanlar'ın bir kısmından çekilmek zorunda bırakıldığı

gibi çok büyük bir savaş tazminatını ödemeye de mahkûm oldu. Balkanlar'ın Osmanlı idaresinden alınıp Rusya ile yakınlaşması ve Rus kontrolüne bırakılması ise Avrupalı devletlerin menfaatlerine ters düşürüyordu. Bu nedenle Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarını yumuşatmak için Almanya'nın arabuluculuğuyla Berlin'de bir kongre toplanması kararlaştırıldı. 13 Haziran 1878'de toplanacak olan kongreye Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya ve Osmanlı Devleti katılacak, tüm devletler başvekil ve dış işleri bakanı düzeyinde temsil edilecekti. Osmanlı'nın, kongrede Hariciye Nâzırı Safvet Paşa başkanlığında temsil edilmesi kararlaştırıldı; ama 4 Haziran'da Safvet Paşa'nın aniden sadrazamlığa tayin edilmesi üzerine temsil heyetine Sadık Paşa'nın başkanlık etmesi uygun görüldü. Yeni karar gerek yurtiçinde gerekse yurtdışındaki birçok gazetede duyuruldu. Sultan Abdülhamid, komisyonda Hristiyan bir üyenin de bulunmasını zorunlu görüyordu. Zira Osmanlı Devleti gayrimüslimlere baskı uygulamakla ve onların en basit sosyal haklarını bile ihlal etmekle suçlanıyordu. Komisyonda bu iddiaları çürütecek canlı bir delile, Osmanlı'ya bağlı gayrimüslim bir memura ihtiyaç vardı ve en uygun aday olarak Aleksandr Karateodori görüldü.

Aleksandr Karateodori, çok iyi bir eğitim almıştı ve dokuz lisana tam manasıyla vakıftı. Hariciyede en küçük memuriyetlerden başlayarak müsteşarlığa kadar yükselmiş ve diplomasi sanatını öğrenmiş tecrübeli bir isimdi. Hepsinden önemlisi, Tarihçi Süleyman Kani İrtim'in değimiyle "*Hiç kimse onun Osmanlılık düşüncesiyle vatanperverlik yolunda ciddiyet ve samimiyetinden şüphe edemezdi*". Yunanistan'ın İstanbul'daki Büyükelçisi Rangavisi de "*Aleksandr Karateodori milli ve dini ön yargıları kaldırmıştır. Osmanlılar ve Hristiyanlar arasında politik hakları açısından ayrımcılık yapmaz*" diyordu.

Sadık Paşa, Aleksandr Karateodori ile birlikte II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarak kongreye tayinlerinden dolayı teşekkür edip

vedalaştılar. Saraydan ayrılmalarından hemen sonra Mabeyin Başkâtipliğinden, Sadrazam Safvet Paşa'ya bir irade gönderildi. İrade de Sadık Paşa'nın, İngiltere Büyükelçisi Layard'ın tavsiyesi üzerine Berlin Kongresi'ne baş temsilci olarak atandığı hatırlatılıyor ve böyle bir göreve atanacak kişi de üç özellik aranacağı vurgulanıyordu. Özelliklerden birincisi padişaha sadakat, ikincisi vatan sevgisi ve çalışma azmi, üçüncüsü ise liyakat ve tecrübe idi. İradede daha sonra, söz konusu özelliklerden ilkinin Sadık Paşa'da bulunmadığı söyleniyor ve Paşa'nın görevden alınarak bir valilikle İstanbul'dan uzaklaştırılması emrediliyordu. Aynı iradede ayrıca heyette bir Hristiyan'ın bulunmasının gerekliliği de hatırlatılıyordu. Sadık Paşa, görevden alındı ve yerine Aleksandr Karateodori, "Paşa" unvanıyla Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil edecek komisyonun başkanlığına getirildi. Sultan Abdülhamid, sadakatinden emin olmadığı bir Müslüman paşanın yerine, sadık bir Hristiyan'ı tercih etmişti. Aleksandr Paşa'dan başka komisyona askeri meseleleri görüşmesi için Mehmed Ali Paşa ve Almanca bildiği için Viyana Sefiri Sadullah Paşa'da dâhil edildi.

Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti açısından kötü başladı. Fırtına çıktığından dolayı İstanbul'dan gemiyle Odessa'ya gidecek olan Aleksandr ve Mehmed Ali Paşalar, iki gün İstanbul'da beklemek zorunda kaldılar. Bu yüzden 13 Haziran'daki açılış gününe Sadullah Paşa tek başına katılmaya mecbur oldu. 13 Temmuz'a kadar süren kongre Osmanlı delegeleri için son derece zorlu geçti. Ayastefanos Antlaşması'nın ağır şartlarının yumuşatılabileceğini ümit eden Aleksandr Paşa'ya, kongre başkanı Prens Bismark açıkça "*Bugünkü durumu sizden saklamak istemem. Kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayınız. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Antlaşması Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunur bazı maddeleri içermese idi, olduğu*

gibi bırakılırdı. Kongre işte bu menfaatlerin uzlaştırılması için toplanmıştır" dedi.

Aleksandr Paşa ise yılmadan Rumeli'nin tamamıyla Osmanlı idaresinden çıkmaması için çalışıyor, bir Rum olmasına rağmen Yunanistan sınırının genişletilmesi tekliflerine şiddetle karşı çıkıyor ve Bosna'daki Avusturya işgalinin geçici olması için teminat almaya uğraşıyor; ama sürekli olarak Prens Bismark'ın aşağılamalarına maruz kalıyordu. Her fırsatta *"Kongre, Osmanlı Devleti için değil, Avrupa barışının muhafaza için toplanmıştır"* sözünü tekrarlayan Bismark, Aleksandr Paşa söz istediğinde vermiyor yahut sözünü kesiyor, paşa bir belgeyi görmek istediğinde kongrenin çalışmalarını aksatacağını öne sürerek reddediyordu. Bismark'ın bu tutumu, kongrenin diğer delegelerinin de Osmanlı temsilcilerine karşı cüretkâr davranmasına imkân veriyordu. Aleksandr Paşa, bu zorlukların yanı sıra İstanbul'dan da yeteri kadar yardım alamıyordu. Said Duhani'nin aktardığına göre; zor şartlar altında bir şeyler yapmaya çalışan Paşa, yalnız kaldığında Berlin Otel'de ağlayarak kendisini yatıştırmaya çalışan Naum Paşa'nın tesellilerini dinliyordu. Hatta bir dönem büyük bir karamsarlığa kapılarak istifa ettiyse de Sadrazam Safvet Paşa istifasını kabul etmedi ve görevine devam etmesini istedi.

Aleksandr Paşa, tüm baskılara rağmen devletini diplomasi sanatına hâkimiyetini gösteren birbirinden önemli metinleri kaleme alarak savunuyordu. Osmanlı heyetinin temsilcilerinden Sadullah Paşa, hatıratında Berlin Kongresi'nden bahsederken *"Aleksandr Karatodori Paşa'nın iktidar ve ehliyeti vardı. Bizzat kaleme alıp kongrede okuduğu muhtıralar takdirlere mazhar olurdu. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın askerlikteki liyakatini bilmezsem de siyasetten bir mahareti görülmedi. Zaten kendisinden diplomatlık beklenmiyordu ya"* diye yazacaktı. Sultan Abdülhamid, Başmabeyinci Tahsin Paşa'nın "*Yıldız Hatıraları*" isimli eserinde aktardığına göre; Aleksandr Paşa'nın diplomasideki malumatına ve tecrübesine

inanır ve birçok meselede ona danışırdı. Paşa, Berlin Kongresi'nde Osmanlı gayrimüslimlerinin hakları bahane edileceği bilindiği için özellikle seçilmiş bir isimdi ve beklenildiği gibi de oldu. Rus temsilcileri, Doğu Hristiyanları'na zulmedildiği ve kiliselerinde serbestçe ibadet edemedikleri gerekçesiyle anlaşmaya Hristiyan haklarını gözetecek özel maddeler eklenmesi talebinde bulundular. Bunun üzerine Aleksandr Paşa söz alarak şöyle bir konuşmayı yaptı:

> "Bu konferansta temsilci olarak bulunan muhterem isimlerden bazılarıyla doğuda elçilik görevleri sırasında arkadaş olma şerefini tatmıştım. Kendileri benim Ortodoks bir Hristiyan olduğumu bilirler. Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduklarında memleketin her tarafında serbestçe ibadet eden ve hiçbir haklarından mahrum bırakılmayan Hristiyan kilise ve manastırlarında çalan çanları kulaklarıyla işitmişlerdir. Paskalya ve diğer bayramlarda Hristiyan halkın sokaklarda alenen, büyük bir serbestlik içinde dini törenlerini yaptıklarını ve bir taraftan zulüm ve saldırı görmek şöyle dursun, en ufak bir hakarete dahi uğramadıklarını kendi gözleriyle görmüşlerdir. Bu şartlar altında Rus temsilcilerinin teklif ettikleri bu maddenin karar metnine konmasına gerek yoktur."

Aleksandr Karateodori Paşa'nın ve diğer Osmanlı temsilcilerinin çalışmaları Osmanlı tarafının lehine kararlar alınmasına yetmedi. Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'daki büyük toprak kaybını bir kez daha onaylamak zorunda kaldığı gibi gayrimüslimlerin yoğun olduğu vilayetlerde ıslahatlar yapmayı da üstlendi. M. De Blowitz, "*Une Cours á Constantinople*" adlı eserinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin Kongresi'nden sonraki durumunu şu şekilde anlatıyordu:

> "Kongre'de, Avrupa diplomasisinin en büyük doktorlarından yirmisi yeşil örtülü masanın etrafında oturdular ve 30 gün boyunca

'hasta adam' dedikleri Türkiye'nin durumu üzerine görüştüler. 20 doktor, görüşmelerin sonunda başlarında büyük Hipokrat olduğu halde, öncelikle hastanın sağ ayağını, sonra sol ayağını ve daha sonra sağ elini ve sol elini kesmeye karar verdiler. Bu dört ameliyat başarı ile sonuçlanınca hastaya *'Artık rahatsızlığınız geçmiştir, biraz yürüyünüz de görelim'* dediler. Çolak ve kötürüm hale getirilen hasta kımıldamamakta ısrar edince âlim doktor *'Şu halde geri kalan uzuvları Avrupa'nın anatomi müzelerine dağıtıp fizyolojik denemeler yapmaktan başka çaremiz kalmadı'* diye bağırdı. Avrupa, Türkiye'yi hastalığından kurtarmak için işte bu şekilde hareket etti."

Berlin Kongresi'nin 13 Temmuz'da nihayete ermesinin ardından hiç değilse Bosna'daki Avusturya işgalinin sona ermesini temin etmeye çalışan Aleksandr Paşa, Viyana'ya giderek görüşmelerde bulundu. Sadrazam Safvet Paşa da Aleksandr Paşa'ya bir telgraf göndererek çalışmalarından dolayı özellikle tebrik etti. Sultan Abdülhamid, Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra gösterdiği çabalardan dolayı Yeniköy'de Sarkis Balyan'ın inşa ettiği bir yalıyı hediye etti. Daha sonra da çeşitli görevlere getirilen Aleksandr Paşa, ömrünün son 20 yılını Yıldız Sarayı'nda kendisine tahsis edilen özel dairede Sultan Abdülhamid için çeviriler hazırlayarak ve padişaha diplomatik danışmanlık yaparak geçirdi.

İlk gayrimüslim Hariciye Nâzırımız

1833'te İstanbul'da dünyaya gelen Aleksandr Karateodori, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından ve İstanbul Yunan Filoloji Cemiyeti kurucularından Doktor Stefan Karateodori'nin oğluydu. 1850'de Babıâli Tercüme Odası'nda memuriyet hayatına başladı. 1852'de eğitimine devam etmek üzere Paris'e giderek edebiyat, matematik ve hukuk okudu. 1861'de İstanbul'a döndüğünde Meclis-i Vala-yı Tanzimat Dairesi'ne kâtip olarak atandı. 1864'te Tercüme Cemiyeti'ne üye oldu. Cemiyet-i

İlimiyye-i Osmaniye'de "Roma Hukuku" dersleri verdi ve cemiyetin dergisi *Mecmua-i Fünun*'da makaleleri yayınlandı. 1866'da Deniz Ticaret Mahkemesi'ne reis tayin edildi. 1866 Girit İsyanı'nda Ali Paşa'nın başkanlığındaki komisyonda yer alarak sonrasında adanın müşavirliğine, 1868'de Ticaret, 1871'de ise Hariciye Müsteşarlığı'na getirildi. Aynı yıl Hariciye nâzırını temsilen Brüksel Konferansı'na katıldı. 1874'te Roma'da orta elçilik yaptı. 1876'da İstanbul'a dönerek Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'yi hazırlayan komisyonda yer aldı ve parlamentonun 1877'deki açılışında Sultan Abdülhamid'in okuyacağı nutkun müsveddesini hazırladı. Aynı sene Hariciye Müsteşarlığı'na getirildi. 1878'de "Paşa" rütbesiyle Nafıa Nâzırlığı'na tayin edilerek Berlin Kongresi'ne gönderilecek heyete baştemsilci olarak atandı. İstanbul'a dönüşünde Girit valiliğine tayin edildiyse de 13 gün sonra "vezir" rütbesiyle Hariciye Nâzırlığı'na getirildi ve Osmanlı tarihindeki ilk "gayrimüslim Hariciye nâzırı" olarak tarihe geçti. 1878 ile 1884 yılları arasında Nafıa Komisyonu âzâsı 1884'te Sisam beyi, aynı sene ikinci kez Girit valisi oldu ve 1886'da Şura-ı Devlet yani Danıştay üyeliği ile birlikte kendisine Yıldız Sarayı'nda özel bir daire tahsis edildi. 1906'da Kuruçeşme'deki yalısında vefat eden Aleksandr Karateodri Paşa, Arnavutköy ve Yeniköy'deki kiliselerde yapılan büyük törenlerle Yeniköy Aya Panagia Kilisesi'ndeki aile kabristanına defnedildi.

"Devletin yarısını vermiş olan adam!"

Tarihçi İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "*Son Sadrazamlar*" isimli eserinin çeşitli bölümlerinde Berlin Kongresi'nden ve Aleksandr Karateodori Paşa'dan bahseder. İnal'ın Kemal Paşazade Said Bey'in hatırlarından naklettiği ve Aleksandr Paşa'nın kongre dönüşünde yaşadıklarını gösteren aşağıdaki anekdot son derece ilgi çekicidir:

"...Kongreden dönen temsilcilerin İstanbul'a vardıklarında resmen padişahın huzuruna kabul edilmeleri âdet haline gelmişti.

Karatodori Paşa'nın da İstanbul'a dönmesinden sonra Mabeyn-i Hümayun'a davet edildiği işitildi ve haberi ben de *Vakit* gazetesine 'Huzur-u Hümayuna kabul şerefine nail olmuşlardır' diye yazdım. Ertesi günü Filib Efendi ile birlikte Yıldız Sarayı'na çağrıldık. Sultan Abdülhamid, '*Memleketin yarısını vermiş olan adamı nasıl kabul ederim!*' buyurmuşlar. Ben derhal '*nasıl tekzip edelim?*' dedim. Koşa koşa bir kâtip geldi, '*sakın tekzip etmesinler*' diye tembih etti. Zavallı Karatodori, bu macerayı işitince bizim matbaaya geldi ve '*Tekzip edelim*' cümlesinin padişahta böyle bir tesir yapabileceğini tahmin ettiğimden dolayı beni tebrik etti."

Aleksandr Paşa, en küçük memuriyetlerden, en yüksek mevkilere kadar yükselmiş ve bulunduğu her görevde liyakatini ve sadakatini herkese kanıtlamış, düşmanları tarafından da takdir görmüş bir kişiydi. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın, Aleksandr Paşa'nın damadının ağzından naklettiği aşağıdaki anekdot, memuriyet hayatında ne derece dürüst ve titiz olduğunu bir göstergesidir:

"Paşa'nın damadı eski Sisam Beyi Vağleri Efendi, bana '*Paşa, saraya çağırılır, padişahla devlete ait bazı meseleler hakkında bizzat yahut bilvasıta görüşürdü. Hangi meseleye dair görüştüklerini bize bile asla söylemezdi. Biz de sormaya cesaret edemezdik*' diye anlatmıştı."

Türklere Yasak Olan Aristokrasi Ermeniler ve Rumlar İçin Serbest Üstelik Mecburi İdi

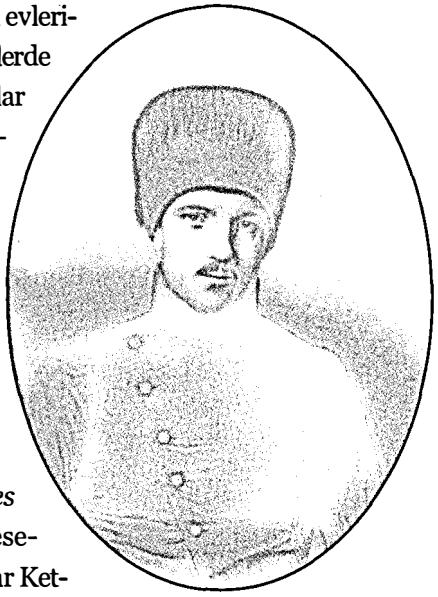
Tanzimat Fermanı'nın 1839'daki ilanına kadar, hanedana alternatif bir ailenin ortaya çıkması endişesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman bir aristokrasinin oluşumu engellenmişti. Aynı şey gayrimüslimler için geçerli değildi. Müslüman ailelerin zengin ve soylu bir yapıya gitmeleri ne kadar önleniyorsa Hristiyanlar tam aksine destekleniyordu. Rum cemaatinde çok köklü bir aristokrasi mevcuttu. Haliç'in Fener semtinde oturdukları için "Fenerli Beyler" olarak anılan bu aileler soyağaçlarını Bizans imparatorlarına dayandırırlardı ve devlet nezdinde büyük bir itibarları vardı. Cemaat içerisinde de patrikleri görevden aldırabilecek ve metropolitleri sürgüne gönderebilecek kadar güçlü idiler. "Baştercüman" ve "Donanma Tercümanı" gibi mevkilere hep bu ailelerden isimler atandığı gibi Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları da yine bu aristokrasinin elindeydi.

Rum aristokrasisinin yaşadığı Fener semtinin hemen karşısında Hasköy'de ise başka bir gayrimüslim soylu zümresi, "Amira" olarak anılan Ermeni asilzadeleri vardı. Fatih Sultan Mehmed, ilk olarak 1461'de Bursa Ermenilerinden büyük bir grubu İstanbul'a

getirterek şehrin başlıca altı semtine yerleştirmişti. Ermenilerin İstanbul'da iskânına bu tarihten 17. yüzyılın sonlarına kadar devam edildi. Kanuni Sultan Süleyman, 1548'de İran Seferi'nden dönerken Eğin'deki Ermeni asilzadelerini de beraberinde getirterek Hasköy'e yerleştirdi ve aileler 19. yüzyılın ortalarına kadar semtteki varlıklarını sürdürdüler. Osmanlı sarayında darphane-i amire emini, kuyumcu, barutçubaşı ve ekmekçibaşı gibi görevlere getirilen Eğinli Ermeni asilzadeleri, atalarını Vaspurakan yani Van Ermeni Krallığı'nın prenslerine dayandırıyorlardı. 1840'lı yıllarda Barutçubaşı Hovhannes Amira Dadyan, bu tezin doğrulanması için çok geniş bir araştırma başlatarak birçok şehre din adamları göndertti ve elyazması Ermenice kitaplar toplattı, daha sonra bu kaynaklardan yararlanarak Fransızca bir eser kaleme aldı. "*Her milletin tarihi efsanelere dayanır, yalnız iki millet vardır ki, bunların doğuşu ve gelişimi efsanelerle değil tarihi hakikatlerle açıklanır. İşte bu iki millet Yahudiler ve Ermenilerdir*" diye başladığı eserinde saray hizmetindeki Eğinli Ermenilerin soylarının, Vaspurakan prenslerine dayandığını doğruluyor ve kendinsin de Vaspurakan'ın son kralı Kral Senekerim'in yeğenlerinden Prens Beroz'dan geldiğini iddia ediyordu. Dadyan, 1844'te Bakırköy'de kurduğu okula da kendi adını vermedi ve okula Vaspurakan'ın Hanedanı "Ardzruni Ailesi"nden türettiği "Ardzrunyan" ismini vererek soylu atalarına gönderme yaptı.

Ermeni halkı da bu aristokrat zümrenin meşruiyetini tanıyor ve onlara "İşkhan" yani "Prens" diye hitap ediyordu. Saray nezdinde de saygın konumda olan bu zümreye mensup kişiler devlet hizmetinde olduklarından dolayı diğer gayrimüslimler gibi cizye ödemezlerdi. Bundan başka kürk giymek, ata binmek, sakal bırakmak, silah taşımak hatta emrinde silahlı adam bulundurmak gibi imtiyazlara da sahiptiler. Ermeniler, 18. yüzyılın ikinci yarısında bu zümreye mensup kimseleri Arapçada "Prens" anlamına gelen "Emir" kelimesinden türettikleri "Amira" unvanıyla anmaya

başladılar. Gayrimüslimlerin evlerinin kanunların getirdiği renklerde olduğu bir dönemde, Amiralar kendilerine tanınan özel imtiyazlar sayesinde Hasköy'deki birbirinden görkemli konaklarında otururlardı. Bu gün Hasköy'de gezerken bu semtin bir zamanlar aristokrasinin hüküm sürdüğü bir semt olduğunu hayal etmek son derece zordur. Fakat Pascal Carmont'un "*Les Amiras*" isimli Fransızca eserinde tasvir edilen Mumcular Kethüdası Sarkis Amira Mumciyan'ın konağı, bu semtin eski çehresini ve evlerini en iyi şekilde gösteren bir kaynaktır. Carmont, eserinde konu hakkında şunları yazar:

Barutçubaşı Hovhannes Bey Dadyan

> "Hasköy'de, mum ticaretini tekelinde bulunduran Sarkis Amira Mumciyan'ın, İtalyan'ın Carrare şehrinden getirtilen özel mermerlerle inşa edilmiş sarayı vardır. Etrafı büyük bahçelerle çevrili olan ve tüm odaları Haliç'e bakan bu saray dört büyük konaktan müteşekkil geniş bir komplekstir. Bu konakları birbirine yine geniş bahçeler ve özel yollar bağlar. Sarayın güvenliği ise 'bekçi' denilen özel korumalar tarafından sağlanır. Ayrıca bu saray tüm Mumciyan Ailesi'nin konutu değil, sadece Sarkis Amira'nın ikametgâhıdır. Amira'nın kuzenleri ise yine Hasköy'deki kendilerine özel görkemli saraylarında yaşarlar."

Carmont, aynı eserinde 18. yüzyılın sonlarında bu konakta verilen bir daveti ise şöyle anlatır:

"Sarayın ziyafet salonunda verilen davette büyük bir büfe vardı. Altın işlemeli örtülerle kaplı büfedeki kaplar, gümüştendi. Bu ziyafetlere salondaki dansçılardan başka kadın katılmaz, yemekleri ise şalvar giymiş genç çocuklar servis ederdi. Amira, yanında oğlu olduğu halde tüm misafirlerini kapıda karşılar ve hususi ifadelerle evine buyur ederdi. Davette kullanılan tabaklar özel olarak imal edilen İznik ve Kütahya porselenleri, çatallarla bıçaklar ise Fransa'dan getirtilerek Şam'da İslami motiflerle süslenen XVI. Lui tarzı takımlardı. Birçok koyunun kesildiği ziyafette birbirinde leziz şaraplar bohem kristal kadehlerle servis ediliyordu. Yemeğin sonunda gelen Türk kahvesinin sunulması ise başlı başına bir törendi. Dantellerle örtülü gümüş tabakların içerisinde getirilen kahvelere özel bir şişeden çiçek tadı veren leziz likörler damlatılıyordu."

Her ne kadar imparatorluğun en zengin ve en nüfuzlu Ermenileri Hasköy'de otursa da burası hiçbir zaman Ermeni nüfusun yoğun olduğu bir semt olmadı. Hasköy'de, Bizans döneminden beri Yahudiler çoğunlukta idiler. Şehrin en büyük Yahudi Mezarlığı burada bulunuyordu ve sadece Hasköy'dekiler değil, Balat'taki ve Üsküdar'daki Yahudiler de ölülerini bu mezarlığa getiriyorlardı. Evliya Çelebi'nin yazdıklarına göre; Yahudilerin bu semtte yedi havraları ve 12 kadar da hahamları vardı. Tarihçi Sarkis Sarraf Hovhannesyan da Yahudilerin Hasköy'de sahil kesimlerinde oturduklarını, hatta deniz kıyısında ve tepenin eteklerinde Karaim Yahudileri'nin bulunduğunu, bunların kendilerine has çarşı ve pazarları olduğunu, Ermenilerin ise semtin tepesindeki "Halıcıoğlu" denen bölgede yaşadıklarını yazıyordu. Eğinli Ermeni asilzadeleri, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Hasköy'e yerleştirildikleri zaman, burada Sultan Bayezid Vakfı'na ait bir araziyi satın alarak kendilerine mezarlık yaptılar. Halıcıoğlu'nda bulunan bu mezarlığa neredeyse 1800'lere kadar sadece bu soylu aileler defnedildiler. Hasköy'deki diğer Ermeniler ise cenazelerini, Beyoğlu'ndaki

büyük mezarlığa götürülüyorlardı. Yeni kilise inşasının yasak olmasından dolayı Hasköy Ermenilerinin kendilerine ait bir ibadethaneleri yoktu ve bu yüzden kayıklarla Balat'taki Surp Hıreşdagabed Kilisesi'ne gitmek zorunda kalıyorlardı.

Hacı Harutyun isimli bir saray sarrafı, 1727'de ahşap bir şapelin inşası için, III. Ahmed'den ferman almayı başardı. "Yenimahalle" olarak geçen semtte "Surp Stepannos" ismiyle inşa edilen şapel, İstanbul Patriği Hovhannes Golod tarafından takdis edilerek ibadete açıldı ve tarih içerisinde birçok kez onarım gördü. Kasım 1829'da ise Darphane-i Amire Emini Kazaz Artin Amira Bezciyan, II. Mahmud'dan, ahşap şapelin yerine kâgir ve daha büyük bir kilisesinin inşası için izin aldı. Yeni kilisenin inşasını hassa mimarları Garabed Amira Balyan ve Harutyun Amira Serveryan üstlendiler ve dokuz ay gibi kısa bir sürede şehrin en büyük Ermeni kiliselerinden bir tanesini inşa ettiler. Bu kilisenin inşasıyla ilgili olarak, günümüze kadar ulaşan bir rivayet vardır. Hikâye edildiğine göre; kilisenin çan kulesi, köydeki camiinin minaresinden daha yüksek inşa edildiği için kadı kararıyla yıktırılmış, semtteki Amiralar da Kazaz Artin Amira Bezciyan'a giderek kulenin yeniden inşa edilmesi için II. Mahmud'dan ricacı olmasını istemişler. Kazaz Artin bir gün Hasköy'den arabayla geçen padişaha, fırsatını yakalayarak kiliseyi göstermiş ve kulenin yeniden inşası için ferman istemiş. Sultan Mahmud da "*Yapın, hem de yıkılanın iki katı büyüklüğünde bir kule yapın ve masrafları darphaneden karşılayın*" demiş.

Hasköy'de büyük bir Ermeni nüfusun olmamasına rağmen geniş bir arazi üzerine inşa edilen bu görkemli kilise, İstanbul Ermenilerinin ve aristokrasisinin önemli mekânlarından biri haline geldi. O semtte oturmayan Amira aileleri dahi kiliseye sık sık hediyeler sundular. İbadethanenin hemen yanında, birçok Amiranın ve oğullarının ilk eğitimini aldığı Nersesyan Mektebi vardı. Bu okulun mezunlarından Mıgırdiç Amira Cezayirliyan, 1836'da binayı

genişletti, Sultan Abdülaziz de 1870'te Nersesyan Mektebi'ni bizzat ziyaret edip öğrencilere dağıtılmak üzere 50 altın bağışladı.

Ermeni Kilisesi'nde eskiden kullanılan ve "khaz" adı verilen eski nota sistemini modernleştirerek kendi ismiyle anılan "Hampartsum" notasını icat eden Hampartsum Limonciyan, 1834'te Hasköy Kilisesi'nin koro şefli olmuştu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Ermeni cemaatinden alınarak ordu tarafından kullanılan kilise, mütarekeden sonra Ermeni göçmenlerin yerleştirildiği bir barınak oldu. Zaman içerisinde virane hale geldikten sonra 1930'da büyük bir onarımdan geçirilerek tekrar ibadete açıldı ve ertesi yıl 100. kuruluş yıldönümü münasebeti ile büyük kutlamalar yapıldı; ama 1975'te III. Haliç Köprüsü'nün inşası sırasında istimlâk edilerek tarihe karıştı. Kilise ile birlikte mezarlığın bir kısmı da yola gitti ise de büyük bölümü hala korunmaktadır ve Hasköy'de bir dönem hüküm süren aristokrat ailelerden geriye kalan son tanıktır.

Yaşlılığının baharında Hazreti İsa'yı beklemeye başlayan müteveffa Mumciyan Efendi

Hasköy Ermeni Mezarlığı, Eğinli Ermeniler tarafından Kanuni Sultan Süleyman döneminde satın alınmış olduğu için 1800'lü yılların başına kadar cemaat mezarlığından çok, belli başlı "aristokrat ailelere ait bir mezarlık" işlevi gördü; ama lahitlerden ve anıt mezarlardan birçoğu, 1975'teki istimlâk sırasında kayboldu. Mumcular Kethüdası Sarkis Amira Mumciyan'ın lahti de bunlardan biri idi. "Krapar" denen Klasik Ermenice ile yazılmış olan kitabenin daha önce Fransızcaya tercüme edilmesi sayesinde bu gün en azından taşta nelerin yazılı olduğunu biliyoruz. Mumciyan'ın kitabesinde şöyle deniyordu:

Müteveffa Sarkis Amira Mumciyan 1750-1818

Ey sevgili yolcu, mezarıma yaklaş ve benim kim olduğumu öğren, Ben, Eğin şehrinde doğan, soylu Mumciyan Ailesi'nin nes-

lini sürdüren, Sarkis ismiyle vaftiz edilmiş olan, Eğinli Asil Markos'un oğluyum. Henüz 68 yaşımda yaşlılığımın baharındayken burada, hepimizin kurtarıcısı olan Mesih İsa'nın tekrar yeryüzünü şereflendirerek beni de sonsuz yaşama kavuşturmasını beklemeye koyuldum. Artık sizlerden yegâne dileğim, bana şefaat etmesi için tanrıya yalvarmanızdır.

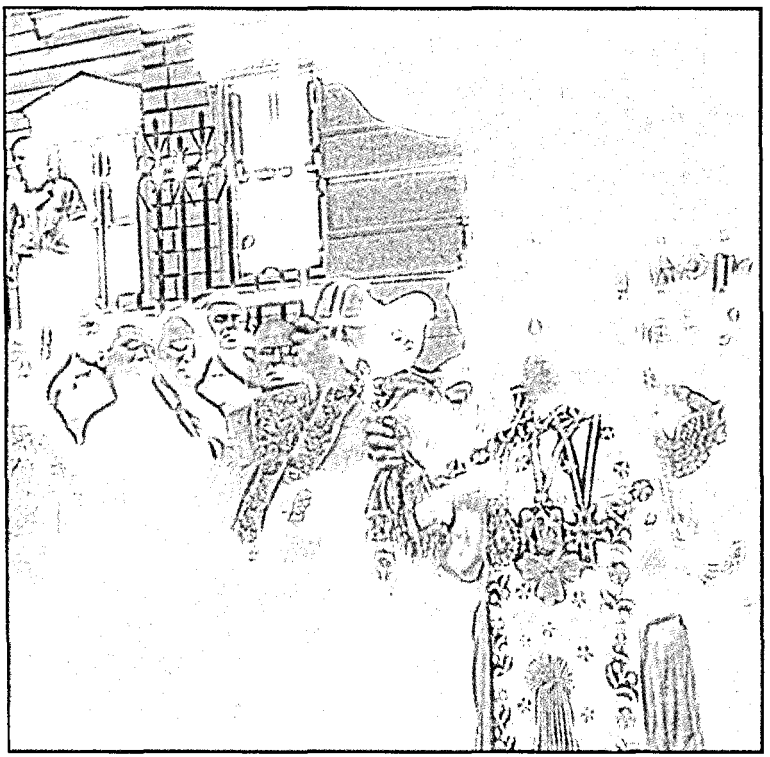
1818 yılında Tanrı'ya kavuşan Sarkis 22 Şubat-İstanbul

Ermenilerin En Büyük Ruhani Lideri 1961'de Ankara'ya Neden Gitti, Hâlâ Bilinmiyor!

Ermeni Kilisesi hiyerarşisinde ilk kurulan ruhani makam olduğu için birinci sırada Erivan yakınlarındaki Eçmiadzin Gatoğigosluğu yani Başpatrikliği gelir. Eçmiadzin, idari anlamda olmasa da sembolik olarak dünyadaki tüm Ermeni kiliselerinin önderi konumundadır. Osmanlı padişahları her sene Mekke'ye nasıl Surre Alayları gönderirler ise "Amira" olarak bilinen Ermeni önde gelenleri de her yıl İstanbul'dan Eçmiadzin'e büyük bir kafileyle ve dualar eşliğinde hediyeler yollarlardı. İran, 1828'deki Türkmençay Antlaşması ile Erivan'ı Rusya'ya terk etti, böylece Eçmiadzin de Rus idaresi altına girmiş oldu. Rusya'nın, Eçmiadzin'i Osmanlı Ermenilerine karşı kullanmasından çekinen Darphane-i Amire Emini Kazaz Artin Amira Bezciyan ise daha önce gönderilen alaylara ve hediyelere son verdi ve Eçmiadzin ile İstanbul Patrikliği arasındaki ilişkileri tamamıyla koparmak için girişimlerde bulundu.

Rus idaresi altındaki Eçmiyadzin, gerek Osmanlı ve gerekse de Cumhuriyet dönemlerinde İstanbul Patrikliği ile eskisi gibi yakın ilişkiler kuramadı. Ama Eçmiadzin'in başında bulunan Birinci

Vazken'in 1961 senesindeki ziyareti, Eçmiadzin'in hem İstanbul Patrikliği ile hem de Türk hükümeti ile ilişkilerini kuvvetlendirmesini sağladı. İstanbul Ermeni Patriği Karekin Haçaduryan, 22 Haziran 1961'de Beyoğlu Üç Horan Kilisesi'ndeki bir ayin sırasında vefat etti. Patrik Haçaduryan aynı zamanda Ermeni Kilisesi'nin en yaşlı mensubu olduğundan Eçmiadzin Gatoğigosu Birinci Vazken, cenaze törenini bizzat yönetmek için Türk hükümetinden ricada bulundu. Ankara'nın, Gatoğigos'un talebini olumlu karşılaması üzerine cenaze merasimi on gün kadar ertelendi ve Haçaduryan'ın naaşı Üç Horan Kilisesi'nde halkın ziyaretine açıldı.

Birinci Vazken, Karekin Haçaduryan'ın cenaze törenini idare etmek üzere Kumkapı'daki patriklik binasından çıkarken

Birinci Vazken'in ziyareti, İstanbul Ermeni cemaatini heyecanlandırdığı gibi Türk basınında da geniş yankı buldu. 1961 yılı Türkiye'nin zorlu dönemlerindendi. 27 Mayıs 1960'ta ordu yönetime el koymuş, idareyi Devlet ve Hükümet Başkanı sıfatıyla Cemal Gürsel eline almıştı ve Türkiye'yi, Milli Birlik Komitesi ile Kurucu Meclis beraberce idare ediyordu. Eski Başbakan Adnan Menderes ve beraberindekiler Yassı Ada'da akıbetlerini bekliyorlardı. Yeni bir anayasa hazırlanmıştı ve halk oylamasına gidilmeden önce propagandalar yapılıyordu. Aralık 1959'da kurulan Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'ni de 1960 Ağustos'undan itibaren Başpiskopos Makarios idare ediyordu. Türk basını, bu ortam içerisinde Birinci Vazken'in ziyaretine farklı misyonlar yüklemeye başladı. Gazetelerde "*Katolikler için Roma'daki Papa ve Ortodokslar için de İstanbul'daki Patrik neyse, Ermeniler için de Birinci Vazken odur, diğer dini liderler kadar önemlidir ve büyük bir güce sahiptir*" diye yazılıyordu. Bütün gazeteler 281 yıldır Eçmiadzin Gatoğigosları'nın İstanbul'a böyle bir ziyaret yapmadıklarından dem vuruyor ve Birinci Vazken'in yeni Ermeni patriğini seçmek için geldiğini, Rum Patriği Athenagoras ile görüşerek kiliseler birliğini kuracağını ve bundan böyle dünyadaki tüm Hristiyanların tek bir lider tarafından idare edileceğini söylüyorlardı.

Birinci Vazken'in uçağı 4 Temmuz 1961 Salı günü saat 19.50'de Yeşilköy Havaalanı'na indi. Gatoğigosu karşılamaya 300 kadar arabayla binden fazla insan gitti. Havaalanının alt ve üst salonları hınca hınç dolduğu gibi dışarıda da büyük bir kalabalık vardı. Polis, valilik temsilcilerinden başka bazı din adamaları ile cemaat temsilcilerinin de piste girmesine müsaade etti. Fakat Birinci Vazken uçaktan indiğinde büyük bir arbede yaşandı, Ermeniler, Gatoğigosun elini öpebilmek için kavga etmeye başlayınca asker piste girerek Birinci Vazken'i zorlukla havaalanının şeref salonuna götürdü. Şeref salonunda gazetecileri kabul eden Gatoğigos, herkesi çok şaşırttı. Türkçeyi anlıyor ve zayıf da olsa

Türkçe cevap verebiliyordu. "*Türkçeyi nerede öğrendiniz?*" diye soran gazetecilere, "*Annem ve babam evde hep Türkçe konuşurlardı. O yüzden ben de biraz bilirim. Daha önce de dört yaşlarımdayken İstanbul'a gelmiştim*" dedi. Birinci Vazken yahut asıl adıyla Levon Garabed Balcıyan, Abraham adındaki Tekirdağlı bir kunduracı ile Siranuş isimli Edirneli bir öğretmenin oğluydu. Ailesi Romanya'ya göç etmiş, kendisi de 1910'da Romanya'da dünyaya gelmiş ve 1943'te ruhani olmuştu.

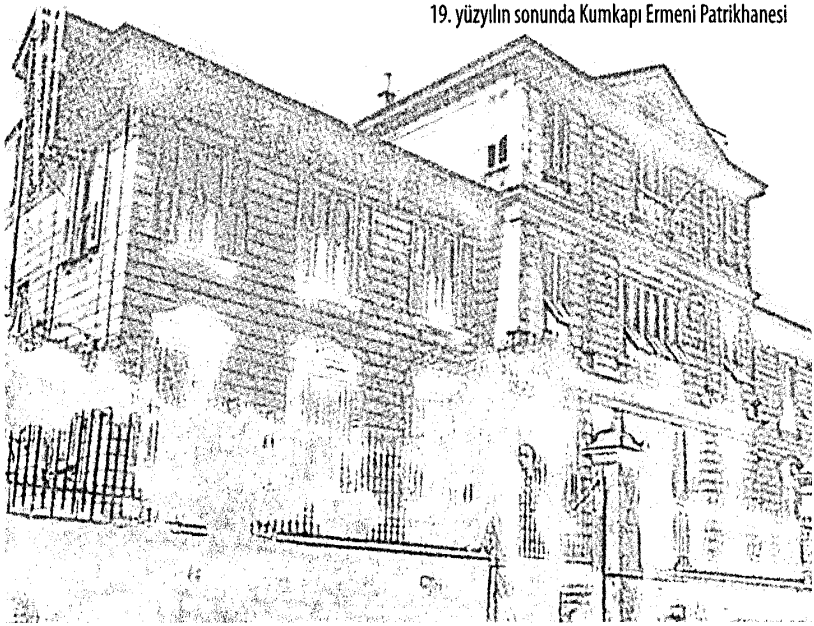
Bir müddet şeref salonunda dinlendikten sonra yine asker nezaretinde kendisine tahsis edilen otomobile geçen Gatoğigos'un bu sefer arabasının etrafını çevirenler tezahürata başladılar. Birinci Vazken'in Türkçe konuşması herkesin sempatisini kazanmasını sağladı. Gazetelerde Gatoğigos'dan sitayişle bahsediliyor ve üslubundan, kıyafetinden, haçının üzerindeki taşların değerine kadar en ince ayrıntılarıyla tasvir ediliyordu.

Ertesi gün Kumkapı'daki Ermeni Patriklik binasında cemaat temsilcilerini kabul eden Birinci Vazken, 6 Temmuz Perşembe sabahı saat 11'de Taksim Abidesi'ne giderek çelenk koydu ve saygı duruşunda bulundu. Daha sonra, patrik temsilcisi Şınork Kalustyan ve Kurucu Meclis Üyelerinden Hermine Kalustyan ile birlikte valiliğe giderek İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Tümgeneral Refik Tulga ile tanışıp sohbet etti. Dışarı çıktığında kendisine Türkiye hakkındaki görüşlerini soran gazetecilere "*İstanbul'u, dünyadaki tüm Ermeni Kiliseleri'nin reisi olarak ziyaret etmekteyim. Ermeni kiliselerinin ve halkının, hür ve rahat olarak yaşadığı bu memlekete en iyi temennilerimi sunar, Türk Devleti'ne muvaffakiyetler dilerim*" diye cevap verdi.

Karekin Haçaduryan'ın cenaze töreni, 7 Temmuz Cuma günü Kumkapı'daki patriklik kilisesinde, sabah saat yedide dualarla başladı. Cenazenin geçeceği Kumkapı Caddesi, matemde olunduğunu göstermek için siyah bezlerle örtüldü. Motorlu polis ekipleri Kumkapı'ya giren bütün yolları kapattılar. Davetliler,

saat onda kiliseye alınmaya başlandı. Cenaze töreninde Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'i temsil eden heyetten başka, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Tümgeneral Refik Tulga, siyasi partilerin temsilcileri, Merkez Kumandanı Faruk Güventürk, Rum Patriği Athenagoras, İstanbul Müftüsü İbrahim Bedrettin Elmalı, Hahambaşı David Asseo, Rus, Amerikan ve Fransız başkonsolosları ile çeşitli kiliselerin temsilcileri katıldı. Cemal Gürsel ile İsmet İnönü, cenazeye çelenk gönderdiler. Üç-dört bin kişinin katıldığı törene davetiyesi olmayanların dışındakiler alınmadı. Kumkapı ve civarındaki sokaklar, ağlayan insanlarla doldu. Karekin Haçaduryan, Üsküdar'daki Tıbrevank Lisesi'nin bahçesine defnedilmesini vasiyet etmişti; fakat sıkıyönetimin bu isteği uygun görmemesi üzerine Şişli Ermeni Mezarlığı'ndaki patrikler bölümüne defnedildi.

Gatoğigos'un gelişinden önce başlayan "Yeni patrik kim olacak?" tartışmaları cenazenin ardından daha da alevlendi. Gazeteler 30 kadar başpiskoposun aday olduğu yazıyor; fakat hiçbiri Şınork Kalustyan'dan başka bir isim vermiyordu. Tüm gazetelerin ortak

19. yüzyılın sonunda Kumkapı Ermeni Patrikhanesi

kanaati Şınork Kalustyan'ın patrik olacağı yönündeydi. Kalustyan, bunun üzerine bir basın açıklaması yaparak ortada henüz kesin bir şey olmadığını ve her şeyin cemaatin yapacağı seçim sonrasında belirleneceğini söyledi. Tüm Türkiye'nin heyecanla beklediği ziyaret, cenazeden bir gün sonra, 8 Temmuz Cumartesi günü gerçekleşti Birinci Vazken, Fener'deki Rum Patrikhanesi'ne giderek Rum Patriği Athenagoras ile görüştü. Samimi bir havada geçen görüşmeden sonra 10 Temmuz Pazartesi günü Rum Patriği, iade-i ziyaret için Kumkapı'daki Ermeni Patrikliği'ne gitti. Patriğinin ziyareti basında geniş bir yankı uyandırdı ve gazetelerde "Kiliseler Birliği Kuruluyor" şeklinde manşetler atıldı. Bir Rum patriğinin, Ermeni Patrikhanesi'ni ilk defa ziyaret ettiği vurgulanıyor ve kiliselerin birleştirilmesi adına bunun önemli bir adım olduğu söyleniyordu.

Gatoğigos, 18 Temmuz Salı günü Erivan'a geri döneceğini duyurdu. Ama 17 Temmuz günü kararını değiştirdi ve Temsilciler Meclisi Üyesi Hermeni Kalustyan ile birlikte sabah saatlerinde Ankara'ya gitti. İlk olarak Anıtkabir'e giderek mozoleye çelenk koyup saygı duruşunda bulundu ve çıkışta gazetecilerin Anıtkabir hakkındaki sorularına "*Herkes böyle bir eser yapabilir; fakat bu kadar zevklisini ve güzelini yapamaz*" cevabını verdi. Sonra, Başbakanlık binasında Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel ile 15 dakika kadar görüştü. Çıkışta, "*Orgeneral Gürsel'in sözleri bizi ziyadesiyle memnun ve mütehassis etti. Çok zeki bir insan, büyük ve iyi bir kalbe sahip*" dedi. Cemal Gürsel ise Birinci Vazken hakkındaki izlenimlerini "*İyi bir adam, iyi yetişmiş bir din adamı, kültürlü ve iyi görüşlü, bu gibi din adamlarının fonksiyonları hakkında sağlam ve temelli bilgilere sahip. Bütün din adamlarının öyle olması arzu edilen bir şey, çünkü din eskiden anlaşıldığı gibi muhtelif din sahiplerini birbirinden ayıran, düşman yapan bir müessese değil bilhassa birbirine yaklaştıran ve sevdiren bir müessesedir. Zaten bir din adamının da böyle bir vazife ile mükellef olması lazımdır*" diye ifade etti.

Başbakanlıktan sonra Rus Büyükelçisi'nin şerefine verdiği öğle yemeğine katılan Birinci Vazken, Ankara'yı da gezdikten sonra o akşam Bulvar Palas Oteli'nde Ankaralı Ermenileri kabul etti ve aynı akşam İstanbul'a geri döndü. Gazeteler Birinci Vazken'in bu ani ziyaretine de başka anlamlar yüklediler. Bazı gazeteler Gatoğigos'un Şınork Kalustyan'ın seçilmesi için ricacı olduğunu, bazıları ise Kalustyan'ın seçildiğini ve Birinci Vazken'in Cemal Gürsel'in onayını rica ettiğini yazdılar. Hatta *Akşam* gazetesi, 18 Temmuz 1961 tarihli nüshasına bu söylentileri "*Şınork Kalustyan Patrik oldu!*" şeklinde taşıdı. Birinci Vazken, *Akşam*'ın haberine göre; Cemal Gürsel'den Kalustyan'ın seçilmesinin onaylanması için ricacı olmuş, Gürsel de ricayı kabul etmişti. Amerikan vatandaşı olan Şınork Kalustyan'ın Türk vatandaşlığına kabulüne kadar patriklik makamı vekâleten idare edilecekti.

Patrikhane ise bu haberleri tekzip ederek seçimlerin henüz yapılmadığını hatırlattı. İstanbul'da üç gün daha kalan Birinci Vazken bu süre zarfında İstanbul kiliselerini ziyaret etti ve 20 Temmuz Perşembe günü kendisini uğurlamaya gelen binlerce insanın sevinç gösterileri arasında uçağına binerek Erivan'a geri döndü. 1961 Ekim'inde yapılan seçimde, Şınork Kalustyan herkesin beklediği gibi İstanbul Ermeni Patriği seçildi, bu makamda 29 yıl boyunca kaldı ve tarihe "en uzun süre görev yapan İstanbul Ermeni Patriği" olarak geçti.

Komünistler çok uğraşmışlar; ama halkı kiliseden soğutamamışlar

Birinci Vazken, 1961'in 14 Temmuz günü İstanbul'da yeni patrik seçimi ve kiliselerin birleştirilmesi konularında bir basın toplantısı yapmıştı. Ermenilerin en büyük ruhani liderine sorulan sorular ve Birinci Vazken'in verdiği cevaplar şöyle idi:

- Türkiye'de patrikliğe kim seçilecek, siz patriğe asasını vermeye gelecek misiniz?

- Yeni patriği cemaat seçecek ve seçilen kişi hükümetin onayıyla görevine başlayacak. Ben asa vermeye gelmeyeceğim.

- Rusya gibi totaliter bir memlekette kiliseler ne şekilde çalışıyor?

- Herkesin bildiği gibi Rusya'da kiliseler, kanun çerçevesi dâhilinde serbestçe çalışabiliyor. Fakat Sovyet hükümeti kiliselere maddi yardımda bulunmaz. Son zamanlarda Ermenistan'da yeni kilise de yapılmamıştır.

- Sovyet Ermenistan'ına dıştan göçler oluyor mu?

- 1945'ten sonra hiç göç olmamıştır.

- Erivan'daki camiinin kapatıldığı söyleniyor, doğru mu?

- Hayır, ibadete açıktır. İmamını da tanıyorum. Azerbaycan'da da Müslümanlar ibadetlerini serbestçe yapıyorlar.

- Dünya kiliselerinin tek bir ruhani lider etrafında toplanmasına taraftar mısınız?

- İleride, kardeşlik havası içerisinde bu birleşmenin gerçekleşeceğine inanıyorum. Birleşmeye taraftarım; fakat pratik bakımdan halli güç bir mesele.

- Birleşme halinde ruhani liderin hangi cemaatten olması arzu edilir?

- Kiliselerin birleşmesi sağlanabilirse böyle bir mesele ortaya çıkmaz.

- Rusya'da din adamları nasıl yetişiyor?

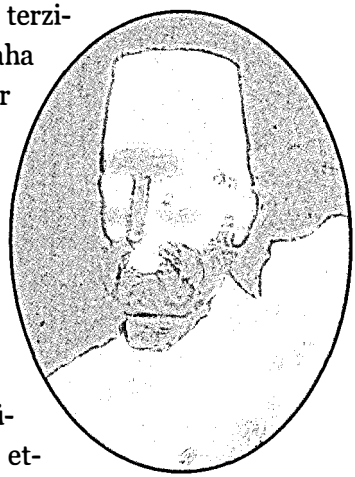
- Kiliselerin ve dini müesseselerin kendilerine mahsus okulları var.

- Dolaştığınız yerlerle, Rus halkın dini inançları hakkında bir mukayese yapar mısınız?

- Dolaştığım yerlerde halkın dine karşı bir gevşemesi olduğunu gördüm. Rusya ve Amerika'da da durum aynıdır. Fakat Rusya'da radyo ve televizyonların din aleyhine yaptıkları propagandalara rağmen yine de kiliseye gelen cemaatte bir azalma olmamıştır.

Binlerce Şarkıyı Unutulmaktan Kurtardı Ama Otobiyografisi Kaybolup Gitti

Geliştirdiği nota sistemiyle birçok musiki eserin günümüze ulaşmasını sağlayan ve Türk müzik tarihinde önemli bir yeri olan Hampartzum Limonciyan, 1768'de ailesinin Beyoğlu Ağa Camii yakınlarındaki Çukur Sokak'taki evinde dünyaya geldi. Fakir bir Katolik Ermeni ailesinden gelen Limonciyan'ın babası Harputlu Sarkis, annesi ise Gadarine Hanım idi. Ailesinin maddi sıkıntılarından dolayı iyi bir eğitim alamayarak küçük yaşta meslek öğrenmesi için bir terzinin yanına çırak verildi. Fakat daha o yıllarda musikiye karşı büyük bir ilgisi ve istidadı vardı. Bunu gören Ermeni kilisesi muganni-lerinden Üsküdarlı Zenne Boğos, Hampartzum'u yanına alarak dersler verdi ve kilise müziğinin tüm inceliklerini öğretti. Hampartzum artık İstanbul kiliselerini gezerek muganni-lik yapıyor ve müziğe karşı olan tutkusunu tatmin etmeye çalışıyordu.

Hampartzum Limonciyan

İmparatorluğun son yıllarına kadar şairlerin, edebiyatçıların ve musikişinasların bir haminin maddi yardımları olmadan yaşamaları ve sanatlarını icra etmeleri neredeyse imkânsızdı ve bu alanda en şanslı isimlerden biri de Hampartzum idi. Döneminin önde gelen zenginlerinden biri olan Darphane-i Amire Emini ve Kuyumcular Kethüdası Hovhannes Çelebi Düzyan, zenginliğinin yanı sıra büyük bir entelektüeldi ve müzikle de profesyonel boyutta ilgileniyordu. Hampartzum ile tanışan Hovhannes Çelebi, onun gelecek vaadettiğinin farkına vardı ve Kuruçeşme'deki kendi yalısına aldı. Düzyan Ailesi'nin neredeyse hemen her ferdi müzikle alakalıydı ve bu ilgileri sadece Ermeni müziğiyle sınırlı değildi. Aile, Türk ve batı müziğini de çok iyi biliyor ve yakından takip ediyordu. Düzyanların konağında sık sık fasıllar ve sohbetler düzenlenirdi. Hampartzum bu sayede devrin önemli müzisyenleriyle ve bestekârlarıyla tanışma fırsatı bulmuş ve onların arasında kendisine bir yer edinerek zamanla "Baba Hampartzum" diye anılmaya başlanmıştı. Fakat Türk ve batı müziği hakkında fazla bir bilgiye sahip değildi. Ailenin gençlerine Ermeni müziği üzerine dersler verirken kendisi de Andon Çelebi Düzyan'dan Türk, Hagop Çelebi Düzyan'dan da batı müziğini öğreniyordu. Düzyanlar sadece sanatçıları himaye eden mesen bir aile değil, aynı zamanda Ermeni Katolik cemaatinin ve özellikle de Mıkhitarist Tarikatı'nın en büyük finansörüydü. Hampartzum, Hovhannes Çelebi'nin tavsiyesiyle, Mıkhitaristlere bağlı olan Galata'daki Lusavoriçyan Mektebi'nde de müzik dersleri vermeye başladı.

Ortodoks Ermenilerden Hassa Mimarı Kirkor Amira Balyan ile yakın ilişkiler kuran Hampartzum, daha sonra Kirkor Amira'nın da kâtipliğini üstlendi. Bu sırada Fener Rum Patrikhanesi'nin muganni lerinden Tatavlalı Onofrios ile tanıştı ve ondan da dersler alıp Rum kilisesinde kullanılan musiki sistemi öğrendi. Ermeni ve Rum kiliselerinin müzik sisteminden başka tasavvuf müziği de ilgisini çekiyor, bu müziği öğrenebilmek için Yenikapı

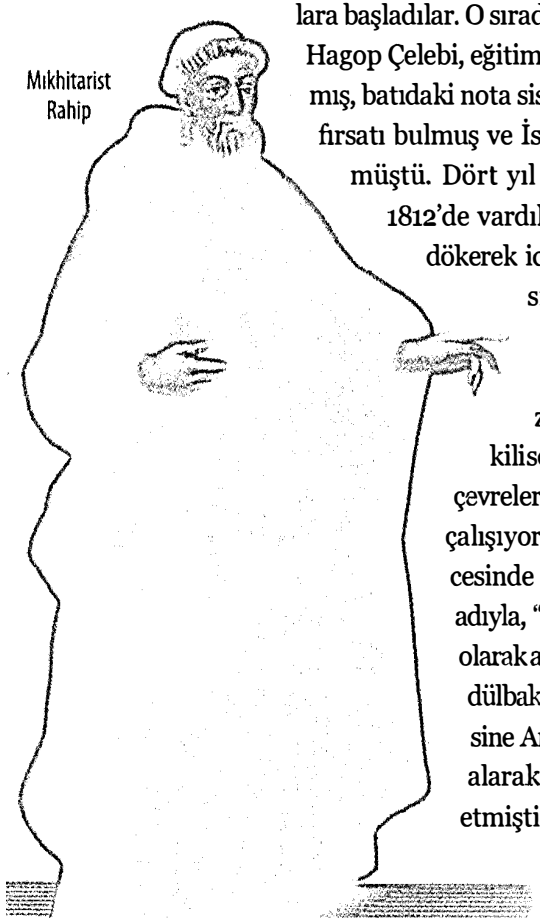
ve Beşiktaş Mevlevihaneleri'ne devem ediyordu. Bu sırada saray tarafından da büyük bir itibara sahip olan Hamamizade İsmail Dede Efendi ile tanışma fırsatı buldu. Dede Efendi tarafından takdir ve teşvik edilerek ondan da dersler almaya başladı. Kayseri yakınlarındaki Surp Garabed Manastırı'nda Ermenilerin "manır usmunk" yani "ufak öğretim" ismini verdikleri ağır ilahilerin eski notalarının kullanıldığını duyunca bu nota sistemini öğrenmek üzere Kayseri'ye gitti. Burada kilise muganni lerinden Kayserili Kirkor Kabasakalyan'dan dersler aldı. Daha sonra tetkik gezisine devam ederek Ermeni nüfusun yoğun olduğu doğu vilayetlerine uzandı ve İran'a geçerek burada kullanılan makamları da öğrenip İstanbul'a döndü.

Hampartzum Limonciyan'a kadar Osmanlı'da, Batı'da olduğu gibi bir nota sistemi yoktu. Daha önce Ali Ufki, Dimitri Kantemir ve Nayi Osman Dede gibi isimler nota sistemi geliştirmeye çalışmışlar; fakat hazırladıkları notalar uygulamadaki zorluklar nedeniyle kabul görmemişti. Bir nota sistemi olmayınca besteler ancak meşk yoluyla üstatlardan öğrenilebiliyor; fakat bu sistem de birçok eserin zamanla unutulmasına ve yok olup gitmesine yol açıyordu. Bu durumu, kendisi de bir bestekâr olan III. Selim bizzat yaşamıştı. Padişah, sarayın fasıl heyetinden Isfahan makamındaki eski bir besteyi çalmalarını istediğinde eseri hiç kimsenin bilmediğini görmüş, daha sonra parçayı bilen kişiler arandığında da besteyi Neyzen Said Efendi'den başka kimsenin hatırlamadığı anlaşılmıştı.

Batı'daki gibi bir nota sisteminin gerekliğinin farkına varan III. Selim'in, Mevlevî Şeyhi Abdülbaki Nasır Dede'yi bu yönde çalışması için teşvik ettiği söylenir. Aynı söylenti, Düzyanların aracılığıyla I. Abdülhamid ve III. Selim'in huzuruna çıkarak armağanlarla ödüllendirilen Hampartzum için de geçerlidir. Birçok kaynakta III. Selim'in Limonciyan'ı huzuruna kabul ederek onu bir nota sistemi icat etmeye teşvik ettiği, Hampartzum'un bunun

üzerine Andon ve Hagop Düzyan'dan da yardım alarak yeni bir sistem geliştirdiği kayıtlıdır.

Düzyan Ailesi'ne yakın isimlerden Mıkhitarist rahibi Minas Pıjışkyan'ın 1815'te İstanbul'da kaleme aldığı elyazmasında ise yeni nota sisteminin icat edilmesinin padişah teşvikiyle olduğu yalanlanmaktadır. Pıjışkyan'ın yazdığına göre; böyle bir sistemin geliştirilmesi fikri Düzyanların konaklarındaki sohbetlerden birinde gerek Ermeni kilisesinde gerekse de Osmanlı'da bir nota sisteminin olmayışının eksiklikleri konuşulurken doğmuştu. Baba Hampartzum, 1808'de Rahip Minas Pıjışkyan, Andon Çelebi Düzyan ve Hagop Çelebi Düzyan çalışmalara başladılar. O sırada 15 yaşında bulunan Hagop Çelebi, eğitimini Paris'te tamamlamış, batıdaki nota sistemi üzerine çalışma fırsatı bulmuş ve İstanbul'a o sene dönmüştü. Dört yıl kadar çalışan grup, 1812'de vardıkları sonuçları yazıya dökerek icat ettikleri yeni nota sistemini denemeye başladılar. Özellikle de Baba Hampartzum, sistemin sadece kilisede değil tüm müzik çevrelerinde kullanılması için çalışıyordu, bu uğraşları neticesinde de bu yeni nota onun adıyla, "Hampartzum Notası" olarak anıldı. Aynı yıllarda Abdülbaki Nasır Dede de kendisine Arap alfabesini referans alarak yeni bir sistem icat etmişti; fakat Hampartzum

Mıkhitarist Rahip

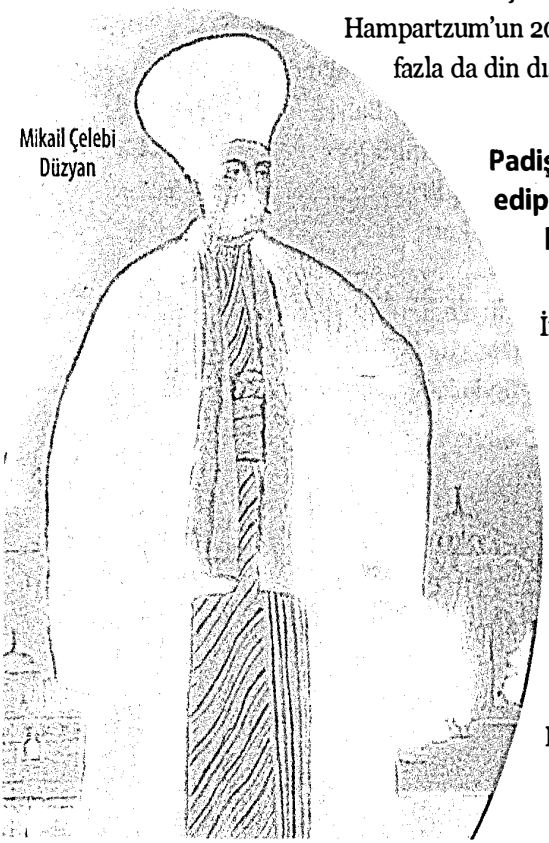
Notası eksikliklerine rağmen kolay olmasından dolayı geniş bir çevrede benimsendi.

İlk olarak III. Selim'in en kıymet verdiği hocalarından Ortaköylü Tamburi İzak Efendi'nin bayati peşrevini notaya alan Baba Hampartzum, daha sonra tüm Türk eserlerini notaya dökmeye başlayarak besteleri altı defterde topladı. 1819'da Hampartzum Limonciyan'ın yegâne hamisi olan Düzyan Ailesi, darphanedeki bir yolsuzluktan dolayı gözden düştü. Ailenin tüm mallarına el konulduğu gibi önde gelenleri idam edildi, geri kalanı ise sürgüne gönderildi. Hampartzum, tek gelir kaynağını ve hamisini kaybedince kendisine diş bileyen düşmanlarının hedefi oldu. Ermeni kilisesinin eski nota sistemini modernize etmek istediği için bazı muganni lerin hakaret ve iftiralarına maruz kaldı. Bunun üzerine müziğe küserek bir süre Hassa Mimarı Kirkor Amira Balyan'ın kâtipliğini üstlendi. 1831'de Beyoğlu'ndaki evi yandığında da evini yeni baştan Kirkor Amira inşa ettirdi. Kirkor Balyan'ın 1831 Aralık'ındaki vefatının ardından Darphane Emini Kazaz Artin Amira Bezciyan tarafından Kumkapı'daki Ermeni mektebine müzik hocası tayin edildi. Elindeki birkaç kuruşla, oğlu Neyzen Zenop ile birlikte Galata'da bir depo açarak ticaretle meşgul oldu; fakat bu girişimi de fazla uzun ömürlü olmadı, Trabzon'dan İstanbul'a mallarını taşıyan gemi Karadeniz'de batınca iflas ederek Galata'daki deposunu kapatmak zorunda kaldı.

Hampartzum'un imdadına 1834'te saray sarraflarından Mıgırdiç Amira Cezayirliyan yetişerek kendisine Hasköy'de bir ev tahsis etti ve aylık bağladı. Amira'nın yardımıyla semtteki Nersesyan Mektebi'nin müzik hocalığına ve okulun yanındaki Surp Stepannos Kilisesi'nin de başmuganniliğine getirildi. Ömrünün sonuna kadar Hasköy'den ayrılmayan Baba Hampartzum, gençlere keman ve tambur dersleri verdi. 1837'de otobiyografisini Ermeni harfleriyle Türkçe olarak kaleme aldı. Son olarak Maliye Nezareti muhasebe divanı sekreterlerinden Onnik Şalcıyan'da bulunan bu

otobiyografi çeşitli kitaplara kaynaklık etmesine rağmen daha sonra kayboldu. Baba Hampartzum, 29 Haziran 1839'daki vefatının ardından Beyoğlu'nda bu gün mevcut olmayan Surp Agop Ermeni Mezarlığı'na defnedildi.

Hampartzum Limociyan'ın icat ettiği nota sistemi birçok eserin kaybolmadan günümüze kadar ulaşmasını sağladığı gibi uzun yıllar yoğun şekilde kullanıldı. 1828'de Muzika-ı Hümayun'u ıslah etmek üzere İtalya'dan getirtilen ve daha sonra "Paşa" rütbesine yükselen Giuseppe Donizetti, İstanbul'a geldiğinde imparatorluk bandosundaki müzisyenlerin Hampartzum Notası'ndan başka bir şey bilmediklerini gördü. Kendisi de mecburen bu sistemi öğrendi ve daha sonra Osmanlı'yı batı notası ile tanıştırdı. Bir nota sistemi icat etmesinin dışında bestekâr olan Baba Hampartzum'un 20 kadar ilahisi, 50'den fazla da din dışı eseri vardır.

Mikail Çelebi Düzyan

Padişahın önce zengin edip sonra da kafalarını kestirdiği ailenin öyküsü

İran Ermenisi oldukları tahmin edilen Düzyan Ailesi, 17. yüzyılın başlarında Sivas-Divriği'nden İstanbul'a göç ettiler. Ailenin ataları kuyumculukla uğraşarak Osmanlı Sarayı'na da işler yapmaya başladı ve Darphane Eminliği'ne 1750'li yıllarda Yago Bonfil'in yerine Mikail

Çelebi Düzyan getirildi. Böylece yüzyıllardır Yahudilerin elinde bulunan Osmanlı Darphanesi Düzyanların tekeline geçti ve bu mevkii 70 yıla yakın bir süre babadan oğla intikal etti. İmparatorluğun en zengin ailelerinden biri haline gelen Düzyanlar, aynı zamanda devirlerinin en büyük entelektüelleriydiler. Ailenin gençleri daha 1800'lerin başından itibaren eğitim için Avrupa'yı tercih ediyor, müzik ve sanatla yakından ilgileniyorlardı. Aile, Katolik Ermeni cemaatine yaptığı yardımların dışında birçok bestekârı, şairi, tarihçiyi ve din adamını destekliyor, onlara maaşlar bağlıyor ve kitaplarını yayınlamalarına yardımcı oluyordu. 1819'da padişaha yakın isimlerinden Halet Efendi ile Darphane Nâzırı Abdurrahman Bey arasında kişisel çekişmeler yaşanınca darphanede yolsuzluklar yapıldığı gerekçesiyle Abdurrahman Bey ile birlikte Düzyan Ailesi'nin de defterlerine el kondu, hesapları incelemeye alındı ve Düzyanların önde gelen isimleri hapsedildi. Kuruçeşme'deki Düzyan Yalısı'nda yapılan aramalar neticesinde yalının altında gizli bir şapel bulununca dava yön değiştirdi. Ailenin tüm mülklerine el konup müzayedeyle satışa çıkartıldı ve Düzyanların önde gelen dört mensubu idam, geri kalanları ise sürgün edildi. Dört sene kadar sürgün hayatı yaşayan Düzyanlar, 1823 Nisan'ında affedilerek İstanbul'a döndüler ve eskiden olduğu gibi darphanede ve maliyede önemli mevkileri işgal ettiler.

Kıskanç müzisyenler notaya karşı çıktılar

Aram Kerovpyan ile Altuğ Yılmaz'ın birlikte hazırladığı "*Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler*" isimli eserde, Baba Hampartzum ile ilgili Ermenice kitap ve elyazmalarından derlenmiş ilgi çekici birçok anekdot anlatılmaktadır. Kitapta geçen aşağıdaki vaka, Baba Hampartzum'un icat ettiği nota sayesinde bir taraftan takdirle karşılanırken diğer taraftan da düşmanlar kazandığının ve dışlandığının göstergesidir.

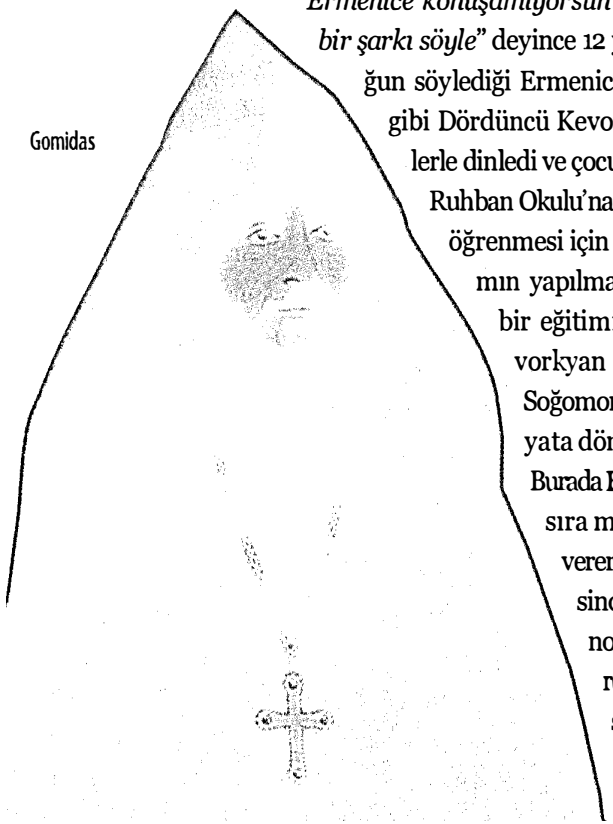
Osmanlı'da nota öğrenilmemesi bir üşengeçlikten çok geleneklerle ilgili idi. Notanın müzisyenlerin hafızasını zayıflatacağına ve müziğin sadece meşkle öğrenilebileceğine inanılıyordu. Bu yüzden birçok müzisyen nota sistemine karşıydı. Hampartzum Limonciyan, icat ettiği sistemi denemek için dönemin önde gelen üstatlarından Tamburi İzak'a giderek yeni bestelediği bayati peşrevini kendisine öğretmesini istedi. İzak ise peşrevin zor ve uzun olduğunu ve kolayca öğrenilemeyeceğini bahane ederek Hampartzum'u geçiştirdi. Bunun üzerine Baba Hampartzum bir Amira'dan yani Ermeni asilinden yardım talep etti. Tamburi İzak'ı evine davet eden Amira, ondan yeni bestelediği bayati peşrevini icra etmesini istedi. İzak çaldığı sırada, Hampartzum yan odada besteyi notaya almaktaydı. Amira, peşrev bitince İzak'a dönerek eseri başkasına öğretip öğretmediğini sordu. İzak'ın öğretmedim cevabı üzerine "*Fakat şu an, bu evde bu eseri bilen bir kişi daha var*" diyerek Hampartzum'u çağırdı. Baba Hampartzum'un eseri yanlışsız okuması üzerine küplere binen İzak "*Sanatımı çaldın Hampartzum!*" diye haykırarak evi terk etti.

Anadolu Şarkılarının Derleyicisi Gomidas Hep Sıkıntı Çekti, Tehcir Yüzünden Aklını Kaybetti

Anadolu'nun köylerini karış karış gezerek ağaçların dibinde köylülerin doğaçlama olarak söylediği binlerce türküyü kayda alan ve bu güne kadar ulaşmalarını sağlayan Gomidas, yani asıl adıyla Soğomon Soğomonyan 26 Eylül 1869'da Kütahyalı fakir bir ayakkabıcı ailesinin oğlu olarak dünyaya geldi. Soğomon'un çocukluğu daha en başından beri büyük sıkıntılarla geçti. Altı aylıkken annesi Takuhi vefat ederek ona, babaannesi Mariam baktı. Dört yıl Kütahya'daki Ermeni okulunda okuyan Soğomon, 1880'de daha iyi bir eğitim alabilmesi için Bursa'daki anneannesi ve dedesinin yanına gönderildi. Fakat dört ay kadar sonra, daha hiç okula başlayamamışken babasının ölüm haberini alarak Kütahya'ya döndü ve hayatı daha travmatik bir hal aldı. Artık ayakkabı tamircisi olan amcasından başka kimsesi kalmamıştı. Hiçbir şekilde eve girmiyor, bütün gün aç-biilaç sokaklarda geziyor ve geceleri dışarıda mermerin üzerinde uyuyordu. Bir sene kadar böyle zor bir hayat süren Soğomon için 1881'de birden bire her şey değişti. Bursa Ermenilerinin ruhani lideri Kevork Tertsakyan, rütbe almak için Ermenilerin başpatrikliği olan Eçmiadzin Katedrali'ne gidecek ve

buradaki Kevorkyan Ruhban Okulu'na, yerleştirilmek üzere yanında bir de çocuk götürecekti. Ruhban okuluna gitmek isteyen onlarca çocuk vardı; fakat Kütahyalı Ermeniler, Soğomon'un halinden bahsederek çocuğun ziyan olmaması için yeni bir başlangıç yapması gerektiğini anlatıp tavsiye mektupları gönderince Tertsakyan, yanına Soğomon'u aldı.

Katedrale varılınca 12 yaşındaki Soğomon, Gatoğigos y Kalust ani Başpatrik Dördüncü Kevork'un huzuruna çıkarıldı. Dördüncü Kevork, kendisine Ermenice hitap edince, kendi deyimiyle "aptallaştı" çünkü o da diğer Kütahya Ermenileri gibi Ermenice bilmiyordu. İlk başta sinirlenen Dördüncü Kevork, "*Madem Ermenice bilmiyorsun, burada ne işin var?*" diye sorunca sadece "*Öğrenmek için geldim*" diyebildi. Bunun üzerine Gatoğigos, "*Ermenice konuşamıyorsun bari Ermenice bir şarkı söyle*" deyince 12 yaşındaki çocuğun söylediği Ermenice ilahiyi herkes gibi Dördüncü Kevork da yaşlı gözlerle dinledi ve çocuğun Kevorkyan Ruhban Okulu'na alınıp Ermenice öğrenmesi için her türlü yardımın yapılmasını istedi. Sıkı bir eğitimin verildiği Kevorkyan Ruhban Okulu, Soğomon'un yeniden hayata dönmesini sağladı. Burada Ermenice'nin yanı sıra müziğe de ağırlık vererek bir sene içerisinde Hampartzum notasını layıkıyla öğrendi. Birçok kimseye soğuk gelen

Gomidas

manastır ve ruhban okulu onun için bir ev gibi olmuştu ve artık imza atarken ismini "Soğomonyan" olarak değil okulunun ismiyle "Kevorkyan" diye yazıyordu. Okuldaki yıllarında bir paskalya tatilini Eçmiadzin yakınlarındaki Keorpalu köyünde bir arkadaşının evinde geçirdi. Bu sırada köylülerin paskalya için söyledikleri doğaçlama şarkılardan çok etkilenerek onları notaya almaya başladı ve kendisi de farkında olmadan hayatını şekillendirecek ve ona büyük bir ün kazandıracak olan bir uğraşa girdi.

1893'te Kevorkyan Ruhban Okulu'nun Avrupa'da eğitim görmüş namlı müzik hocalarından Kristapor Gara-Murza kovulunca Gatoğigosun emriyle yerine Gomidas tayin edildi. Gara-Murza tüm öğrenciler tarafından sevilen bir hocaydı ve kovulması öğrenciler arasında huzursuzluğa neden olmuştu. Yerine Soğomon tayin edilince ilk başta arkadaşları ona karşı cephe aldılar. Fakat Soğomon'un tek amacı müzik değildi, o aynı zamanda bir ruhani olmak istiyordu. Bunun üzerine daha önce İstanbul Patrikliği de yapmış olan Gatoğigos Mıgırdiç Khırimyan, kilise kanunlarına göre Soğomon'un adını değiştirip ona, yedinci yüzyılda yaşamış müzisyen Gatoğigos Gomidas Ağayetsi'nin adını vererek "Gomidas" ismiyle ruhaniler arasına kabul etti.

Şubat 1895'te "Vartabed" yani "Rahip" unvanı alan Gomidas, yıllarca köy köy gezerek köylülerin, çalışırken, düğünlerde, bayramlarda ve acı çektiklerinde söyledikleri şarkıları notaya aldı. Bunu yaparken çoğu kez saklanmak zorunda kalıyordu; zira köylüler bu şarkıları eğlenmek için söylemiyorlardı. Onlar için şarkıların bestecileri, müzikal değeri ve yarınlara aktarılması önemli değildi, işlerinin bir parçası gibiydi. Gomidas, bir gün bir köylüyü çağırıp daha önce söylediği şarkıyı tekrar etmesini istediğinde köylü şaşkınlıkla sağına soluna bakıp "*Ama nasıl olur, burada ne çift var ne de öküz, ben nasıl şarkı söylerim*" cevabını vermişti. Gomidas'ın ne yapmaya çalıştığını anlamayan köylüler ona "Notacı Rahip" adını verdiler. Artık ruhban okulunun yıllık

tatillerinde öğrencilerine kâğıtlar dağıtıyor ve köylerine gittiklerinde duydukları bütün şarkıları bu kâğıtlara kaydetmelerini istiyordu. Bu yolla da Ermenice, Türkçe, Kürtçe, Arapça, Farsça ve İbranice binlerce şarkıyı toplayıp derleyebilmişti.

Yıllarca sürdürdüğü bu çalışmalarını artık etrafıyla paylaşmayı düşünen Gomidas, 1895'te düğün, aşk şarkıları, ninni ve danslardan oluşan 25 parçalık "*Ağın Ezgileri*" isimli bir derleme yayınladı ve kendisini çekemeyen diğer ruhanilerin alaylarına, dedikodularına, hatta akıl alamayacak dereceye varan iftiralarına maruz kaldı. Böyle bir tepkiyi hiç beklemeyen Gomidas, neye uğradığını şaşırarak kısa süreliğine Eçmiadzin'i terk etmeye karar verdi. Ekim 1895'te altı aylığına Tiflis'e giderek Rusya Çarlık Müzik Birliği'ne bağlı konservatuarın rektörü Magar Yegmalyan'dan özel dersler aldı. Eçmiadzin'e döndüğünde Gatoğigos Mıgırdiç Khırimyan ile görüşerek Berlin'de müzik eğitimi almak istediğini söyledi. Bunun üzerine Khırimyan, Bakü petrollerini işleten Aleksandr Mantaşyan'a yazarak durumu anlattı ve ondan Gomidas'ın eğitimi için maddi yardım talep etti. Mantaşyan'ın teklifi kabul ederek Gomidas için belli bir bütçe ayırmasıyla 1896'da Berlin'e gitti. Tek kelime Almanca bilmiyordu, sadece konservatuarda verilen eğitimi duymuş bu yüzden Berlin'i tercih etmişti. Arkadaşlarının yardımıyla bir daire kiraladıktan sonra Berlin Devlet Konservatuarı'nda sınavdan geçti ve sınav sonunda kendisine konservatuarın fazla bir şey veremeyeceği söylenerek Profesör Richard Schmidt'e gidip özel dersler alması tavsiye edildi.

Bunun zerine Profesör Richard'dan özel dersler ve Berlin Kraliyet Üniversitesi'nde de felsefe eğitime başladı ve Berlin'deki tiyatro ve operalara giderek provalara katıldı. Gomidas'ın Eçmiadzin'den aldığı rahip maaşı ve Mantaşyan'ın yardımlarından başka bir geliri yoktu, bu para da ev kirasına ve eğitim masraflarına ancak yetiyor, çoğu zaman bir öğün yiyebiliyor hatta aç geçirdiği günler bile oluyordu. Mayıs 1899'da Uluslararası Müzik Derneği'nin

Berlin şubesinin kurucu üyeleri arasında o da yer aldı. Şubenin açılış konferansında Ermeni Kilise müziğinin Hristiyanlık'la doğmadığına, pagan yani çok tanrılı dönemde de bu müziklerin var olduğuna dair bir tebliğ sundu. Tebliği herkesi çok heyecanlandırdı; zira Ermeni müziği Avrupa için yeni bir kavramdı, kimsenin bilmediği müzik ansiklopedilerinde bile yer verilmeyen bir müziği Gomidas, milattan önceki döneme kadar götürüyordu. Avrupa'nın önde gelen müzik dergilerinde kendisinden övgüyle bahsedilen makaleler yayınlandı ve bir dizi konferans daha vermesi talep edildi.

Eylül 1899'da eğitimini tamamlayarak Eçmiadzin'e geri döndü. Eskiden olduğu gibi müzik dersleri vermeye devam etti ve çok sesli bir koro kurdu. 1901'den sonra, her sene uluslararası konferanslara katılmaya ve akademik makaleler yazmaya devam etti. 1903'te "*1001 Şarkı*" isimli 50 parçalık bir halk şarkıları derlemesi yayınladı, bu eseri çok tutulunca seri haline getirmeye karar vererek 1905'te de ikinci bir elli parça daha çıkardı. Gomidas, 1906 Mart'ında Berlin'e geri döndü, oradan Paris'e geçip bir koro kurdu ve derlediği Anadolu halk şarkılarından oluşan açık bir konser verdi. Bu konser herkes tarafından hayranlıkla karşılandı ve sadece Ermeni basını değil, Fransız basını da konsere geniş yer vererek şarkılar ile Gomidas'tan övgü ile bahsetti. 1907 Mayıs'ında Cenevre'de bir koro kurdu ve yardım konserleri verdi. Bundan başka Almanya, Fransa, İsviçre ve İtalya'daki müzik çevrelerinde de konferanslar düzenledi, aynı sene 12 şarkılık bir başka derleme yayınladı. Daha sonra İtalya'daki Saint Lazar Adası'na çekilerek "khaz" adı verilen eski Ermeni notası üzerine çalıştı.

1907 Ekim'inde Eçmiadzin'e dönüşünden kısa bir süre sonra, hayatı boyunca kendisini koruyan ve kollayan Mıgırdiç Khrimyan vefat etti ve Gomidas'ın üzerindeki baskı daha da arttı. Öncelikle müzik okulu kurma projesi iptal edildi, sonra da çalıştırdığı koro dağıtılıp müzik öğretmenliğinden alındı ve maaşı yarıya düşürüldü.

Tüm bunların yanı sıra aleyhindeki iftira ve karalama kampanyası da devam ediyordu. Her şeyden soğuyarak Sevan Gölü civarındaki bir manastırda inzivaya çekilmek istedi; ama bu isteği de kabul edilmedi. Gomidas, kararını nihayet verdi, Eçmiadzin'den ayrılacaktı. Önünde iki teklif vardı; ya Tiflis'e gidip Nersesyan Koleji'nde müzik öğretmenliği yapacak ya da İstanbul'a gidip Galata'daki Surp Kirkor Lusavoriç Korosu'nu çalıştıracaktı. Tercihini, İstanbul'dan yana yaptı ve 1910 Eylül'ünde Pangaltı'nda bir ev kiraladı ve yanına Muşlu, yaşlı bir aşçı aldı. Hemen çalışmalara başlayan Gomidas, Galata'daki koronun erkeklerinin yanı sıra Beyoğlu'ndaki Eseyan Kız Lisesi'nden kız öğrenciler seçerek 150 kişilik karma bir koro kurdu. Üç ay kadar çalıştırdığı bu koro ile 4 Aralık 1910'da Beyoğlu'ndaki Petit-Champ Tiyatrosu'nda bir konser verdi ve bu sayede İstanbul'daki yerli ve yabancı basında adını duyurmayı başardı.

İlerleyen günlerde, İstanbul'da düzenlenen elçilik davetlerinin ve yardım balolarının aranan ismi haline geldi. İstanbul'da sadece Ermeniler arasından değil Türk ve yabancı çevrelerden de dostlar edindi. Bu davetler sayesinde devrin önde gelen isimlerinden Talat ve Enver Paşalar ve geleceğin halifesi Şehzade Abdülmecid Efendi ile tanışıp dostluklar kurma fırsatı buldu. Hatta bir ara şehzadenin köşkünde müzik dersleri de verdi. İstanbul'da sevgiyle karşılanmasının ve hatırlı dostlar edinmesinin verdiği güvenle bu şehirde özel bir konservatuar kurmaya karar verdi ve bu okul için öğretmen yetiştirmeye başladı. 1911'de davet üzerine bir süreliğine Mısır'a giderek İskenderiye'de de koro kurup bir dizi konser verdi. 1911 Kasım'ında tekrar İstanbul'a "Türk ordusuna bağış" konserleri düzenledi. 1912 yazında Avrupa'ya gitti, Paris, Londra ve Berlin'de konserler verdi, orada "*Kır Şarkıları*" isimli iki ciltlik bir eser yayınladı. Temmuz 1912'de İstanbul'a döndüğünde de koro çalışmalarına devam etti. Fakat iki ay içerisinde birden bire her şey değişti. O yılın Ekim'inde Balkan Savaşı'nın

başlamasıyla Gomidas'ın öğrencileri de askere alındı ve koro çalışmaları son buldu. Bunun üzerine özel dersler vermeye başladı. 1913'te tekrar Eçmiadzin'e giderek el yazmaları kütüphanesinde çalıştı. Fakat burada hâlâ birçok kişinin kendine karşı olduğunu görüp "ne zaman gideceksin?" gibisinden sorulara maruz kalınca 13 Ağustos'ta İstanbul'a geri döndü.

O sene Ermeni Alfabesi'nin 1500. yılı dolayısıyla kutlamalar yapılıyordu. Bu kutlamalarda Gomidas'a da görev verilerek Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'nın da katılıp bir konuşma yaptığı konserde kutlamalar için bestelediği "Ah Benim Şanlı Dilim" isimli parçayı çaldı. 1914'te Avrupa'ya giderek yine bir dizi konserler ve konferanslar verdi, operalarda yeni oyunları seyretti ve Ekim ayında İstabul'a döndü. Gomidas, yarım bıraktığı bütün uğraşlarına 1915'te dört elle sarıldı. Galata'daki korosunu topladı, elçilik davetlerinde konserler verdi, 1915 Mart'ında devlet tarafından düzenlenen özel bir davete katılarak yine koro yönetti.

Ama 24 Nisan 1915 gecesi hiç beklenmeyen bir şey oldu, birçok Ermeni aydınıyla birlikte Gomidas da tutuklandı. Rahibin aşçısı Garabed bütün gece bekledikten sonra komşuları Dr. Avedis Nakkaşyan'a giderek "*Rahip tutuklandı bir şeyler yapın*" dedi. Bu işe bir anlam veremeyerek karakola sormak için hazırlanan doktor da az sonra gelen zaptiyeler tarafından tutukladı. Gomidas'ın tutuklanmasına kimse bir anlam veremiyor, bir yanlışlık olduğu yakında serbest bırakılacağı düşünülüyordu. Karakolda bekletilen tutuklulara son derece iyi davranılıyor, ihtiyaçları karşılanıyor, aileleri ile haberleşmelerine ve istedikleri eşyalarını getirtmelerine izin veriliyordu. Kendilerine bu derece iyi davranılması da tutuklularda bir yanlışlık yapıldığı ve yakında serbest bırakılacakları umudunu daha da kuvvetlendiriyordu. Gomidas, korkan arkadaşlarına moral veriyor ve polislerle şakalaşıyordu. Tutuklular, daha sonra Sarayburnu'ndan gemiye bindirilerek Haydarpaşa'ya götürüldüler ve trenle Anakara'ya doğru

yola çıktılar. İzmit'te durduklarında Gomidas, asker nezaretinde de olsa Armaş Manastırı'na gönderilmesini rica etti; fakat isteği kabul edilmeyerek yola devam edildi.

Ankara'ya varan grup, buradan at arabalarıyla şarkılarla Çankırı'ya doğru yola çıktılar. Seyahat üç gün sürecek ve Çankırı'ya vardıklarında sorgulanmak üzere hapsedileceklerdi. Tutuklular, yolculuk sırasında konakladıkları bir akşam, yemeklere koyacak tuz bulamayınca kaya tuzu kullanmışlar ve çok susamışlardı. Bir tutuklu kova ile içme suyu getirdi, herkes sırayla suyu içtikten sonra Gomidas kovayı alarak büyük bir iştahla suyu içmeye başladı; ama o sırada ne olduysa oldu, bir asker hışımla Gomidas'ın elindeki kovayı alıp suyu yüzüne fırlattı. Birkaç saniye süren bu vak'a, Gomidas için sonun başlangıcı oldu. Neye uğradığını şaşırmış vaziyette birkaç dakika donup kaldı; ama daha sonra tuhaflaşmaya başladı. Kendi kendine konuşuyor, geceleri uyuyamayarak sinir krizleri geçiriyor, yoldaki ağaçların arkasında kendisini öldürmek için gizlenmiş askerlerin olduğunu söyleyerek saklanmaya çalışıyor ve her gördüğü yaralının yanına koşup "*Size bunu jandarmalar mı yaptı?*" diye soruyordu. Çankırı'ya vardıklarında tutuklulara yine iyi davranıldı hatta Pazar günleri dışarı çıkmalarına ve kiliseye giderek ibadet etmelerine izin verildi. Bu sırada Halide Edip ve Şehzade Abdülmecid Efendi gibi Gomidas'ın İstanbul'daki dostları da müzisyenin serbest bırakılarak geri gönderilmesi için çalışıyorlardı.

Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa, 7 Mayıs 1915 günü, Çankırı Kaymakamı'na bir telgraf göndererek aralarında Gomidas'ın da bulunduğu sekiz kişinin serbest bırakılıp İstanbul gönderilmelerini emretti; ama bu emir tutuklulardan iki gün saklandı. 9 Kasım Pazar günü kilisede ibadet ederlerken sekiz kişi gruptan alındı ve iki gün sonra yola çıkarıldılar. Ankara'ya vardıkları gecenin ertesi günü Paskalya bayramıydı, bu yüzden o gece Ankara'da kalarak bayramı şehirde kutladılar ve 14 Mayıs Cuma gecesi, üç

hafta önce tutuklu olarak getirildikleri Haydarpaşa Garı'na vardılar. Gomidas, İstanbul'a geri dönmüştü; ama onun için hiçbir şey artık eskisi gibi olmadı. Çalışamıyor, uyuyamıyor, sinir krizleri geçiyor ve geceler boyunca ağlıyordu. Sokağa çıktığında takip edildiği korkusuna kapılarak sürekli yolunu değiştirip ara sokaklara sapıyor, arkadaşlarıyla görüşmüyor, kendisini ziyarete gelenleri de kovuyordu.

1915 yazında kısmi bir iyileşme yaşadı, hatta eskisi gibi piyano çalıp şarkı bile söyledi. Fakat kış geldiğinde daha da kötü oldu. Kendi kendisine konuşup, bahçedeki kuyu ile kavga ediyor, vahşi hayvanların saldırısına uğradığına inanıyordu. Arkadaşları hayatının bu şekilde devam edemeyeceğini anlayarak sanatçıyı hastaneye yatırmaya karar verdiler; fakat böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini bildikleri için polisten yardım istediler. Bir komiser, bir sabah beraberinde iki polisle birlikte Gomidas'ın evine giderek bir nâzırın müzikle ilgili birkaç soru sormak istediğini ve nâzırın konağına kadar ona eşlik edeceklerini söylediler. Gomidas "*aşçımda bizimle gelebilir mi*?" diye sordu. Daha sonra hep beraber arabaya bindiler, araba Şişli yönüne dönünce Gomidas kandırıldığını anlayarak sadece "*Beni aldattınız, o nâzırın konağına buradan gidilmez!*" diyebildi.

Şişli'deki "le Paix" akıl hastanesine yatırılan Gomidas, burada Doktor Mazhar Osman ve Doktor Kanos gibi devrin önde gelen psikiyatrları tarafından tedavi edildi. Arkadaşları, tedavi masraflarını karşılayabilmek için geride kalan ne kadar eşyası varsa sattılar ve tüm çalışmaları ile notaları dağıtıldı. Gomidas ise kandırılarak hastaneye kapatılmasından ve bütün eşyalarının satılmasından dolayı dostlarına düşman oldu ve hiçbir iyileşme gösteremedi. Arkadaşları ve doktorları tedaviye İstanbul'da devam edilemeyeceğini görerek, sanatçıyı 1919'un başlarında Paris'e gönderdiler. Fransa'da da dostları ve sevenleri tarafından karşılanan Gomidas, onların maddi yardımlarıyla Avrupa'nın en iyi kliniklerinden biri

olan "Maison Spéciale de Santé de Ville-Évrard"a yatırıldı. 1922 Temmuz'unda bu işe ayrılan bütün para tükenince de "Hôpital Ville Juit" isimli bir devlet hastanesine nakledildi. Bu hastaneden bir daha çıkamayacak olan Gomidas, 20 Ekim 1935'te damar yetmezliğinden vefat etti. Cenaze töreni 27 Ekim günü Paris'teki Surp Hovhannes Mıgırdiç Kilisesi'nde ileride İstanbul Patriği olacak olan Karekin Haçaduryan tarafından idare edildi ve mumyalanmış naaşı 1936 Mayıs'ında Ermenistan'a gönderilerek konservatuar binasına bakan anıt mezarına defnedildi.

Gomidas, hayatı boyunca sadece Ermeni müziği üzerine çalışıp sadece Ermeniler arasında takdir gören bir müzisyen olmadı. Hayatı boyunca Anadolu'daki tüm halkların müziklerini derledi ve onları tüm dünyaya tanıtıp takdir gördü. Vefatından sonra dünyanın her yerinde çeşitli etkinliklerle anıldığı gibi, İstanbul 2010 Kültür Başkenti programında da bir dizi etkinlik ve yayınla Gomidas'a yer verildi.

Bibliyografya*

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, Yayınlayan: Cavid Baysun, c. I, III, IV, Ankara-1991, TTK.

Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, c. 1-8, Yay. Haz. Yücel Demirel-Tamer Erdoğan, İstanbul-1999, YKY; c. 9, Yay. Haz. Münir Aktepe, İstanbul-1984, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., c. 10-15, Yay. Haz. Münir Aktepe, 1988-1993 Ankara TTK.

Ahmed Refik, *On birinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı, (1592-1688)*, İstanbul-1988, Enderun Kitabevi.

-- *On ikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul-1988, Enderun Kitabevi.

-- *On üçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul-1988, Enderun Kitabevi.

Alboyacıyan, Arşag, *Les Dadian, Traduction de Anna Naguib Boutros-Ghali* , Le Caire-1965.

-- "Azkayin Sahmanatrutyunı, İr Dzakumı yev Girarutyunı"-*Surp Pırgiç Hastanesi Yıllığı*, İstanbul-1910, s. 406-421.

Arpee, Leon, *The Armenian Awakening a History of the Armenian Church 1820-1860*, Chicago-1909.

* Bu bölümde makalelerin hazırlığında kullanılan arşiv belgeleri ve gazetelerin dışında, kitapların ve makalelerin tam künyesi verilmiştir.

Artinian Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)*, Çev. Zülal Kılıç, Yay. Haz. Rober Koptaş, İstanbul-2004, Aras Yay.

Aşıkpaşazade, *Tarih*, Yay. Haz. Nihal Atsız, İstanbul-1970.

Avagyan, Arsen, **Minassian** F. Gaidz, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, İstanbul-2005, Aras Yay.

Azadyan, T., *Dadyan Kertasdanı Yev İr Aganavor Temkerı*, İstanbul-1952.

Bardakjian, Kevork, "The rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople" -*Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. B. Braude, B.Lewis, Newyork-1982, volume: I, s. 89-100.

Barsoumian, Hagop, "The Dual Role of the Armenian Amira Class with in the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)"-*Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. B. Braude, B.Lewis, Newyork-1982, volume: I, s. 171-183.

Braude, Benjamin, "Foundation Myhts of the Millet System"- *Christians and Jews in the Ottoman Empire, ed. B. Braude*, B.Lewis, Newyork-1982, volume: I, s. 69-88.

Batur, Afife, "Balyan, Agop"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 288.

-- "Balyan, Garabet Amira"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 289-290.

-- "Balyan, Kirkor Amira"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 290-291.

-- "Balyan, Nigoğos Amira"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 291-292.

--"Balyan, Sarkis"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 292.

-- "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Etkin Bir İsim: Balyanlar"-*Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*, İstanbul-2010, s. 34-58, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yay.

Bebiroğlu, Murat, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, İstanbul-2008, Akademi Matbaası.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul-2007, YKY.

Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler"- *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XIII, sayı: 17'den ayrı basım makale, 1988-Ankara, TTK.

-- "Recognition of the Armenian Catholic Community and the Church in the Reign of Mahmud II. (1830)"-*Sources of Oriental Languages & Literatures 27*, Harvard University-1995.

Boğosyan, H. Yeprem, *Dadyan Kertasdanı*, Beyrut-1970, C. I, II.

-- *Kuyumcuyan yev Tıngıryan Kertasdanneri*, Viyana-1951.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara-1996, TTK.

Carmont, Pascal, *Les Amiras*, Paris-1999

Çark, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul-1953.

Çuhacıyan, Arman, *Uluslararası Üne Sahip Sivaslı Aziz Vlas*, İstanbul-2003, Aras Yay.

Dadian, le Prince Mek., *La société Arménienne Contemporaine; Les Arméniens de l'Empire Ottoman*, Paris-1867.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul-2005, Agora Kitaplığı.

Der Andreasyan, Hrand, *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, İstanbul-1974, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Duhanî Said N., *Beyoğlu'nun Adı Pera İken*, çev. Nihal Önol, İstanbul-1990, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yay.

Eldem, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, İstanbul-2004, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay.

-- *In search of the Gulbenkians-Gülbenkyanların İzinde*, tarih yok, Sabancı Üniversitesi-Sakıp Sabancı Müzesi Yay.

Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul-1993, Eren Yay.

Enfants de langue et Drogmans-Dil Oğlanları ve Tercümanlar, yay. haz. Frédéric Hıtzel, İstanbul-1995, YKY

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara-2001, Turhan Yay.

-- *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara-1988, TTK.

Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, çev. ve notlarla yay. haz.. Hrand Der Andreasyan, İstanbul-1952, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Ersoy, Ahmet, "Başka Bir Darülfünun ve Kalfalığın Sonu yahut Sarkis Bey'in Rüyası"-*Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*, İstanbul-2010, Hrant Dink Vakfı Yay., s. 58-79.

Federico Gravina, *İstanbul'un Anlatımı*, Yay. Haz. D. José Ma Sanchez Molledo, Çev. Yıldız Ersoy Canpolat, İstanbul-2008, YKY.

Frazee, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, Çev. Cemile Erdek, İstanbul-2009, Küre Yay.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İstanbul-2006, Homer Kitabevi.

Grousset René, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul-2005, Aras Yay.

Hariciye Nezareti Salnameleri, 1301 (1885), 1306 (1889), 1318 (1900), 1320 (1902), yay. haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul-2003, İşaret Yay.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, 14 cüz, İstanbul-1964/1965, Milli Eğitim Basımevi.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, (1300-1600) Çev. Halil Berktay, İstanbul-2000, Eren Yay.

Karaca, Zafer, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İstanbul-2008, YKY.

Karal Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK, C. I, II, III.

-- "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi"-*Tanzimat Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, S. 65-82, Ankara-2006, Phoenix Yay.

-- *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara-1999, TTK.

Kayar-Malhasyan, Silvart, "Dadyan, Boğos"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 364.

-- "Dadyan, Harutyun"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 364-365.

-- "Dadyan, Hovhannes"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. I, s. 365.
-- "Odyan, Kirkor"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. II, s. 382.
Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, İstanbul-2007, Klasik Yay.
Kerovpyan, Aram, **Yılmaz**, Altuğ, *Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler*, İstanbul-2010, Surp Pırgiç Hastanesi Kültür Yay.
Kınaylı, Hüsnü, "Düzoğulları"-*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul-1968, c. IX, s. 4835.
Lokmagözyan, Diran, *Gomidas Bu Toprağın Sesi*, İstanbul-2010.
Lüdke, Tilman, "Baron Colmar von der Goltz Türkiye'de-Otuz üç sene süren bir aşk hikayesi"-*Boğaziçi'ndeki Almanya*, İstanbul-2010, s. 154-169.
Mansel, Philip, *Konstantiniyye, Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, Çev. Şerif Erol, İstanbul-2008, Everest Yay.
Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul-1996, Tarih Vakfı Yurt Yay. c. II, III, VI.
Menevişyan, P. Kapriel, Azkapanutyun Aznıvagan Zarmin Düzyants, Viyana-1890
Mırmıryan, H. K., *Masnagan Badmutyun Hay Medzadunneru (1400-1900)*, İstanbul-1909.
Mordtmann, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. Gertraude Songu-Habermann, İstanbul-1999, Pera Yay.
Ormanian, Malachia, *The Church of Armenia*, Çev. ve Yay. Haz. G. Marcar Gregory, London-1955.
Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul-2009, Timaş.
-- "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet' Nizamı"-*Prof. Dr. Hamide Topçuoğlu'na Armağan*, Ankara-1995, s. 85-92.
-- *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara-2000, TTK.
Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara-1999, TTK.

Paker, Esat Cemal, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, İstanbul-2001, Remzi Kitabevi.

Pamukciyan, Kevork, "Artin Ağa (Kazaz)"-*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul-1959, C. II, S. 1071.

-- "Balyan Ailesi ve Menşei"-*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul-1960, C. IV, S. 2095.

-- "Cezayirliyan Ailesi"-*İstanbul Ansiklopedisi*, C. VII, Fasikül: 91, S. 3537.

-- "Cezayirliyan (Mıgırdiç Amira)"-*İstanbul Ansiklopedisi*, C. VII, Fasikül: 91, S. 3537.

-- "Dadyan veya (Dad Arakel Amira)"-*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul-1966, C. VIII, S. 4188.

--"Dadyan (Arakel-Sisak Bey)"-*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul-1966, C. VIII, S. 4190.

--"Dadyan (Boğos Bey veya Amira)"-*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, C. VIII, S. 4192

--"Dadyan (Ohannes Bey)"-*İstanbul Ansilopedisi*, İstanbul-1966, C. VIII, S. 4194.

-- "Dadyan (Simon Amira)"-*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul-1966, C. VIII, S. 4196.

-- *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, Yay. Haz. Osman Köker, c. I (2002), II (2002), III (2003), IV (2004).

P. Ğ. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand Der Andreasyan, İstanbul-1976, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yay.

Philliou, Christine, "Osmanlı Yönetimi'ndeki Fenerli Nüfuzun Çözümlenmesi", Çev. Nilüfer İlkaya, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 193, S. 54-69.

Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Çev. Elmon Hançer, İstanbul-2006, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Seyfeli, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara-2005, Aziz Andaç Yay.

Soulahian Kuyumjian, Rita, *Deliliğin Arkeolojisi Gomidas*, İstanbul-2010, Birzamanlar Yay.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*, İstanbul-1950.

Sözen, Zeynep, *Fenerli Beyler 110 Yılın Öyküsü*, İstanbul-2000, Aybay Yay.

Sturdza, Mihail Dimitri, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris-1983.

Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Tarih*, c. I, II, yay. haz. Ziya Yılmazer, İstanbul-2008, Çamlıca Yay.

Şeni, Nora, "Kamondo, Abraham Behar"-*Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, YKY, c. II, s. 3.

-- *Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı*, Çev. Elif Ertan, İstanbul-1999, YKY.

Şenyurt, Oya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Hassa Başmimarları"-*TUBAV Bilim Dergisi*, C. II, Sayı: 4, Yıl: 2009, S. 489-503.

Şişman, Adnan, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim yılları 1868-1871*, İstanbul-1989, İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Yay.

-- *Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara-2004, TTK.

Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul-1999, Boğaziçi Yay.

Tcholakian, *Hovhannes J., L'eglise Armenienne Catholique en Turquie*, İstanbul-1998.

Ter Minassian, Anahide, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul-2006, Aras Yay.

Terzi, Arzu, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, İstanbul-2009, Timaş Yay.

-- *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara-2000, TTK.

-- "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar" – *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, s. 21-34, İstanbul-2001, Üniversite Yayını.

Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Ankara-2010, İmge Kitabevi.

-- *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara-2010, İmge Kitabevi.

Tugay, Emine Çiğdem, **Tugay** Mehmet Selim, *Kamondo Han*, İstanbul-2007.

Tuğlacı, Pars, *Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, İstanbul-1993, Pars Yayıcılık.
-- *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul-1991, Pars Yayıncılık.
-- *Osmanlı Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü*, İstanbul-1993, Yeni Çığır Yayıncılık.
Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları"-*Tarih araştırmaları Dergisi*, 1963, Sayı: 1, S. 551-592.
Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara-1951, TTK.
Türkiye'de Ermeniler, Cemaat-Birey-Yurttaş, yay. haz. Günay Göksu Özdoğan, Füsun Üstel, Karin Karakaşlı, Ferhat Kentel, İstanbul-2009, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos'un Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Giragor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrand Der Andreasyan, Ankara-2000, TTK.
Yarman, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul-2001, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Yayını.
Yumul, Arus, "Osmanlı'nın İlk Anayasası"-*Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*, İstanbul-2004, S. 164-180, Aras Yay.
Zarkaryan, V. K., *Hişadagaran*, İstanbul-1910, c. III.
Zekiyan, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite Gelenek ve Yenileşme/Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, İstanbul-2002, Aras Yay.
Wharton, Alyson, *"Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Mimarının Kimliği"-Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*, İstanbul-2010, s. 18-33, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yay.